

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik 24

št. 2

leto 1976

TOSAMA

TOVARNA SANITETNEGA MATERIALA DOMŽALE

ima v svojem
proizvodnem programu:

SANITETNE IZDELKE:

komprese vseh vrst
ovoje tkane in rezane
elastične ovoje
mavčeve in gypsona ovoje
obliže vseh vrst
micropore obliže
virifix mrežo
sanitetno vato
aluplast komprese
sanitetne torbice in omarice
avto apoteke

IZDELKE ZA NEGO DOJENČKOV:

tetra in kaliko plenice
mōlny plenice za enkratno uporabo
mōlny hlačke
bebi hlačke
bebi plenične predloge
bebi paličice
bebi komplet

IZDELKE ZA ŽENSKO HIGIENO:

higienski vložki Vir
higienski vložki Mimosept-prima
higienski vložki Mimosept-komfort
vata Jasmin
vata Tosama

CIGARETNI FILTRI

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
24. letnik Ljubljana 1976 2. zvezek

Jože Sorn: Bucelleniji in Ruardi na Savi pri Jesenicah — Stran 69

The Bucelleni's and Ruard's at Sava near Jesenice

Jože Gregorič: Cankarjeva proslava leta 1926 v Kočevju — Stran 74

Cankar's Celebration at Kočevje in 1926

Ferdo Gestrin: Karitativna dejavnost v Piranu v poznem srednjem veku — Stran 79

Caritative Activity at Piran in the Late Middle Ages

Lojze Ude: Boj za severno mejo 1918/19 v Prekmurju — Stran 84

The Struggle for the Northern Slovene Border in 1918-1919 in Prekmurje

Tone Zorn: Dve poročili iz leta 1929 o nemški manjšini v Sloveniji — Stran 89

Two Reports Concerning the German Minority in Slovenia Dating from 1929

Miro Stiplovšek: Delavsko gibanje v to-

varni sanitetnega materiala na Viru (1936—1941) — Stran 94

Worker's Movement in the Factory of Sanitary Material at Vir near Domžale (1936-1941)

Damjan Prelovšek: Kje se je šolal kipar Franc Rotman? — Stran 106

Sculptor Franc Rotman (a. 1710-1788) — Where Was He Educated?

Marjan Britovšek: Dr. Dušan Kermavner — Stran 107

Dr. Dušan Kermavner

Miloš Rybář: Šestdesetletnica prof. Boga Grafenauerja — Stran 109

Professor Bogo Grafenauer — A Sexagenarian

Iz starih fotografskih albumov — Stran 111

Photos from old albums

Delo naših zavodov in društev — Stran 116

Notes on the activity of institutes and associations

Nove publikacije — Stran 121

New publications

Na ovitku: Sava (J. V. Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae modernae, 1679)

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Olga Janša-Zorn. Odgovorni urednik Jože Zontar

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Majda Kunaver — Tisk tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun 50101-678-47483 — Letna naročnina 75,00 din, posamezna številka 30,00 din

BUCELLENIJI IN RUARDI NA SAVI PRI JESENICAH

JOŽE ŠORN

O plavžu in fužini na Savi pri Jesenicah se je že veliko pisalo,¹ zato nam ne gre za nekakšen povzetek znanega. Želimo opozoriti le na nekaj dejstev, zaradi katerih je ta železarska enota bila od ustanovitve dalje skozi več kot tristo let v nedomačih rokah.

Mislimo, da nam bo samo v prid, če se bomo prav na kratko seznanili s tem, kako je bilo v 16. stoletju in nekoliko pozneje z železarstvom ponekod v Evropi, kako je vrsta zelo slabo znanih ali sploh neznanih izumiteljev ter zelo sposobnih plavžarskih in fužinskih mojstrov bistveno pripomogla k izboljšanju organizacije dela, k povečanju proizvodnje, h kakovostnejšemu presnanju surovega železa.

Plavža in fužinskih naprav na Savi — in samo o njih je tu govor — niso zgradili domačini, temveč priseljeni podalpski Italijani, sicer pripadniki beneške republike. Ta nova Sava je bila rezultat dveh pojavov, namreč tehničnega razvoja visoke peči in kakovostnega presnanja surovega železa ter migracij

ali velikih selitev podjetnikov, mojstrov in delavcev. Tako so se prenašale izkušnje, znanje in novosti iz kota v kot Evrope, se medsebojno oplajale in rojevale mnogo novih izumov in izboljšav v plavžarstvu in fužinarstvu.

Kolikor vemo doslej, prihaja najzgodnejši opis plavža iz Švedske in datira v leto 1320. Sredi 15. stoletja so take plavže uporabljali precej na široko ne samo na Švedskem, ampak tudi že v Siegerlandu (reka Sieger se izliva v Ren v višini Bonna), dalje v Belgiji, v okolici Bergama in v Toskani, okrog leta 1500 še v Franciji. Nemški in valonski delavci so izboljšano tehniko plavljenja železove rude prenesli leta 1566 še v Sussex.²

Nemško plavžarstvo je moralo v 16. stoletju biti vsekakor zelo razvito in na dobrem glasu, sicer bi jih ne klicali na Švedsko in v Rusijo. Izdatni napredek je pomenil tudi tisti posebni tip plavža, ki so ga razvili v Franciji in Belgiji; le-tega je na Švedsko zanesla močna skupina valonskih podjetni-

kov in delavcev, ki se je ok. leta 1620 odselila tjakaj in sčasoma dvignila švedsko železarstvo na visoko tehnično in organizacijsko stopnjo.³ To in izdatne zaloge dobre železove rude so pripomogle k temu, da je sto let pozneje švedsko železo že povzročalo v Sredozemlju preglavice in skrbi slovenskemu železarstvu. Na vse to so kmalu za Švedi pripluli v isti bazen tudi še Rusi s svojim železom.

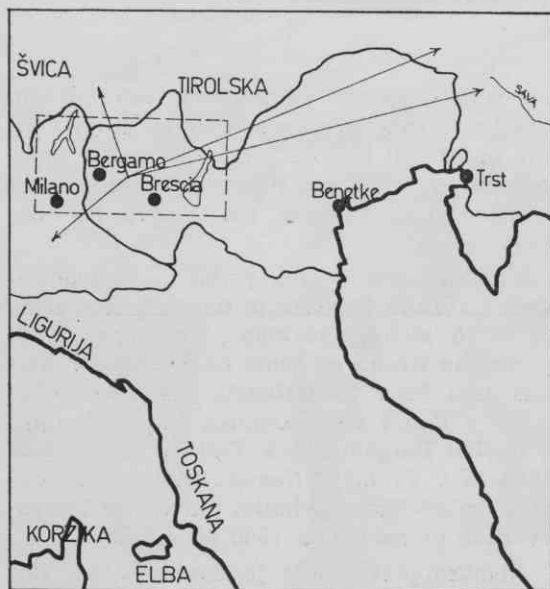
Omenili smo podalpske Italijane, toda o njih moramo zapisati kaj več. V Italiji so kopali železovo rudo na Elbi. Surovo železo iz te rude so predelovali predvsem v Liguriji in Toskani. Drugo vodilno središče glede proizvodnje in predelave železa se je izkristaliziralo v podalpskem svetu med velikima jezeroma Como in Garda v dolinah (italijansko Val), ki se imenujejo Sassina, Brembana in Trompia. Milano, Bergamo, Brescia so bila tri stara in znana središča za dobavo orožja. Toda že v 17. stoletju je tukajšnje železarstvo nazadovalo.⁴ Ko pa je še bilo na vrhu proizvodjalnih zmogljivosti, se je določeno število strokovno dobro podkovanih fužinskih družin razselilo po alpskem svetu: nekaj jih je šlo v Švico, nekaj na Kranjsko in Koroško. Naše železo je pritegnilo Locatellije, de Burgatije, Marchesije, Garzonije in druge. Med temi »drugimi« je pred sredino 16. stoletja prišla na Gorenjsko družina

Bucelleni. Za zgodovino železarstva na našem ozemlju je postala imenitna zato, ker je prejela koncesijo za postavitev plavža in fužin italijanskega sistema in to ob levem bregu reke Save v naselju istega imena. Dogodek je bil odločilen: vse stare in v tistem trenutku že zastarele peči, ki so dotlej delovale na rebreh vzpetin tik nad Jesenicami, toda odmaknjene od potoka Jesenica (še toliko bolj pa od Save), so druga za drugo ugašale svoje talilne ognje. Nekaj pozneje so Bucelleniji postavili visoke peči italijanske vrste še na Javorniku in na Plavžu. Vsa ta dejavnost Bucellenijev nam nesporno dokazuje, da je na Gorenjsko prišel tolikšen investicijski kapital, kakršnega do takrat tam še niso videli. Seveda bo treba še ugotoviti, ali gre tu za trgovski kapital ali za kako drugače akumuliran kapital.

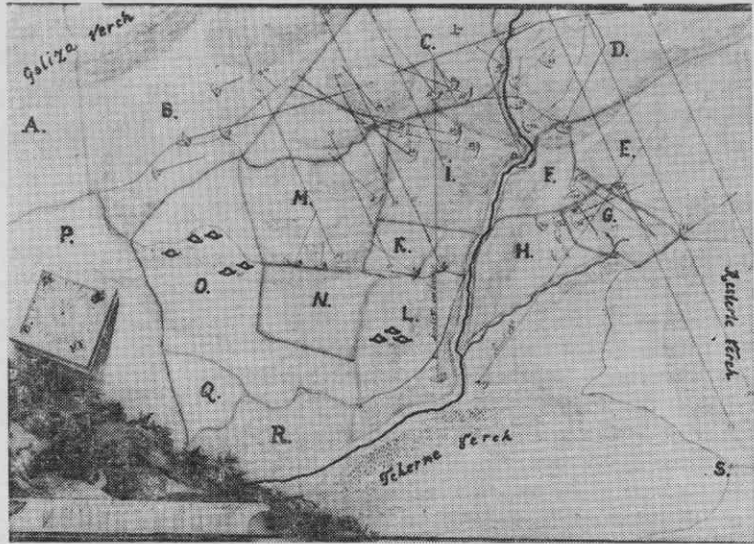
Za trenutek se moramo odmakniti in bežno omeniti še posebnosti glede tehnološkega postopka za pridobivanje kakovostnega jekla. Postopki so se razlikovali zato, ker je bila sestava rude različna. Valonci so presnali drugače kot Štajerci, Angleži drugače kot Rusi. Sivo železo, ki se je nateklo iz plavža in ki je imelo še precej ogljika, so morali tudi po večkrat presnati, da so dobili zaželeno kakovost železa. Najstarejši postopki večkratnega presnanja so znani — če se omejimo le na alpski svet — s področij Salzburga, južne Tirolske in Bergama. Iz Bergama se je njegov postopek razširil po Koroški in pozneje z Bucelleniji tudi po Gorenjski. Če so mehko železo žarili in mu pri tem dodajali ogljik s pomočjo ogljenega prahu, so pridobili jeklo. Tako imenovani brescianski ali po domače brešjanski način pridobivanja zelo kakovostnega jekla je izšel, kot pove že ime samo, še posebej iz okolice Brescie in se je s pomočjo Save zakoreninil v vseh naših vodilnih fužinah.

Brešjanski plavž in brešjansko jeklo ne pomenita samo novega tehnološkega postopka, ampak kar novo kvaliteto proizvodov. To pa je vsekakor bilo treba doseči, če se je gorenjsko jeklo hotelo uveljaviti na italijanskem tržišču, ki ni bilo kar tako, saj je dobro poznalo in uporabljalo izvrstne ligurske in lombardske jeklarske proizvode.

Iz celotne dejavnosti Bucellenijev na Savi in v okolici moremo povzeti misel, da so dobro gospodarili kar kakšnih 130 let. V začetku 18. stoletja se je njihova gospodarska moč pričela krhati, vendar so se držali na Savi vse do leta 1764. Takrat so bili še lastniki dobro delujočega plavža in fužine, ki je imela štiri kladiva-repače s pripadajočimi ognji na jeklo. Nekaj let pred tem dogod-

Sl. 1. Glavna železarska središča v severni Italiji so bila na Elbi, v Toskani, v Liguriji in v Lombardiji. V beneškem delu Lombardije sta mesti Bergamo in Brescia, v vojvodini Milano pa mesto z istim imenom. Nad mestom je jezero Como; Valsassina je prav blizu meje z beneško republiko, medtem ko se druge doline, na primer Valbrembana in Valtrompia, razvrščene med tem jezerom in vzhodnim jezerom Garda. Puščice kažejo smeri razseljevanja.

Sl. 2. Floris distriktov ob potoku Jesenica. Vzhodni hrib se na karti imenuje Razdrti vrh (Resterte Verch) danes bi ga iskali nekje na zgornjem koncu Javorniškega rovta blizu Pustega rovta pod Korenščico. Če so rovi risani pravilno po merilu, potem so bili zvrtni nekateri rudniki železa tudi po več desetlin do 50 metrov globoko v hrib. (Arhiv dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura Pb 15).

kom, namreč pred umaknitvijo Bucellenijev s Save, so ocenili vrednost plavža, fužin in rudnikov železove rude oziroma jeklenčeve rude. Za te rudnike so dali leta 1761 izdelati ležne karte. Doslej smo evidentirali dve; prva kaže kope oziroma rove železove rude v trikotniku Golica—Črni vrh—Razdrti vrh, druga rudosled na svinec na Blažuni v bližini železovih rudnikov. Kope v navedenem trikotniku so pozneje pričeli imenovati »Savske jame«.

Pomembno »malenkost« ali karto rudnikov jeklenčeve rude si moramo ogledati nekoliko bliže. Na sliki 2 je kliširan del te karte,⁵ ki je morda sploh prva karta Savskih jam, vsekakor pa ena izmed najstarejših upodobitev. S črkami so zaznamovani posamezni distrikti. Distrikt A se je imenoval Lešnik oziroma v originalu na karti die löschnig, diskrit B Mreža oziroma die Meressa, C Lihtenberg (der lichtenberg), D Zadnje gore (der Sadne Gore), E Razdrnice (die Resterneze), F Cigan (der Zigan), G Zgornji birnšok (der Obere Birnschock), H Spodnji birnšok (der Untere Birnschock), I Voklje (die Vockle), K Za zadnjim plavžem (Sa Saden Plaahaus), L Zadnji plavž (Saden Plaahaus), M Zgornji brand (der Obere Brand), N Spodnji brand (der Untere Brand), O Za pustoto (die Sapestota), P Baška okolica (die Watscher Gegendt), Q Pustota (die Pestota), R Rovtiše (die Rotisch), S Križišče poti, kjer sta mejili savsko in javorniško fužinsko območje. Fužini Sava je pripadalo devet distriktov, Plavžu štirje, tri sta si delila Sava in Plavž en sam distrikt (B), ki je obsegal vzhodno polovico Golice s podnožjem, so si delili Plavž, Sava in Javornik. V distriktu K, ki je pripadal Plavžu,

je imel svoj rov v jeklenčevo rudo Jernej Jeran, v distriktu B je bil Repkov kop, v savsko-plavžkem distriktu je imel svoj lastni rov Primož Jeran, blizu njega je kopal podobni kopač Jurij Jeran, v istem dvojnem distriktu D se je pehal za rudo Kladnik, spet samo v savskem distriktu E si je lastil rudokopno pravico Luka Noč, ki je imel podobnega soseda Blažeta Blažiča (ta je imel drugo jamo še v distriktu H), v savskem distriktu F je delal za svoj račun Kosmat, zraven njega pa Gregor Blažič, medtem ko je kopal Bolc za plavž Sava (distrikt G). — Vsega skupaj je bilo omenjenega leta 31 kopov ali rofov, toda šest jih že ni imelo nobene rude več, sedem še zelo malo, štirje so bili srednje založeni, bogatih rude je bilo 14 kopov.⁶

Priložena karta je zanimiva vsaj iz treh razlogov. Najprej vidimo, da v tem času še niso rudnega ozemlja razdelili s pomočjo jamskih mer pravilnih geometričnih oblik na enako velike dele, marveč so ga razparcelirali na tako imenovane distrikte, ki so bili različno veliki in so imeli različne oblike. Glede velikosti smo si izbrali tistega s črko N; ima zelo približno obliko kvadrata, kjer meri vsaka stranica okoli 180 metrov. Z njegovo pomočjo dobimo določeno podobo o obsežnosti rudnatega ozemlja. Potem opazimo, da so neposredno pod črko L in nad črko O vrisana stara izsipališča nekdanjega zadnjega plavža (besedilo o distriktu L smo podčrtali tudi zgoraj), ki je prenehal obratovati približno sredi 16. stoletja in je bila tradicija o njem še dvesto let kar živa. Izsipališča pri črki L so nekoliko nad današnjim Domom pod Golico, druga pa severozahodno odtod.

Zgodovinar Alfons Müllner pravilno trdi, da je bil zadnji plavž vetrna peč,⁷ saj so izsipališča pod črko L oddaljena 120—130 metrov od potočka Jesenica oziroma od sotočja daljšega Belega potoka in krajšega Črnega potoka, izsipališča pri črki O pa celo več kot 350 metrov od potočka. Če bi peč že bila na vodni pogon, bi žlindro odlagali kar na bregu; pri majhnih vetrnih pečeh se namreč po vsakem taljenju ni nabralo toliko odpadnih snovi, da bi jih morali voziti kam daleč proč od peči. Končno dopušča terminus »zadnji plavž« (tehnično gre seveda le za talilno peč skromnih razsežnosti) pravzaprav dve razlagi: krajevno, ko je šlo za poslednjo peč, ki bi jo srečali, če bi korakali ob Jesenici navzgor, in časovno, če bi se vprašali, ali po njej, ko so jo že opustili, ni talila še katera peč. V našem primeru je šlo za posrečeno povezavo obeh možnosti.

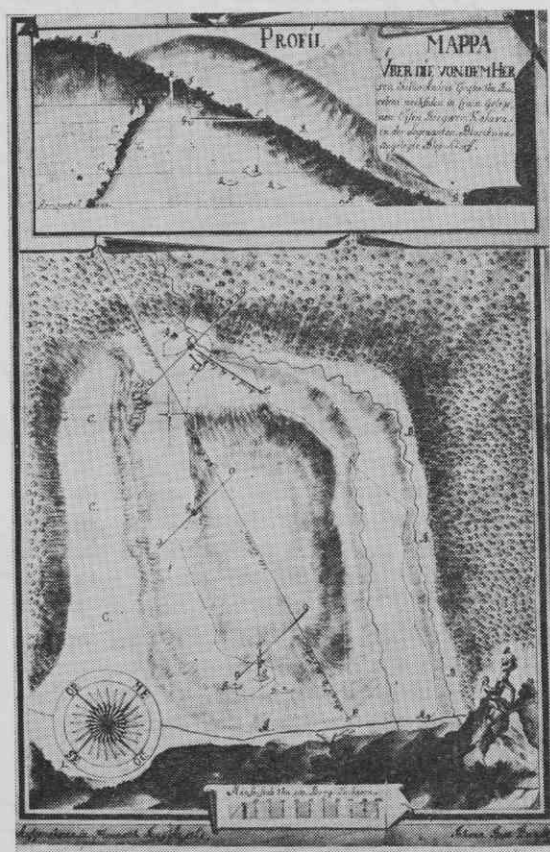
Na tem področju pod Karavankami je svinca bilo zelo malo. Kljub temu je Julij

Andrej Bucelleni prejel pravico kopanja in koncesijo za talilno peč. Kop svinca je bil na kraju, ki so mu rekli Blažuna.⁸

Priselitev Lombardov v naše kraje bi seveda mogli osvetliti tudi še z dogodki splošno družbenega značaja, ne samo z ekspanzijo severnoitalijanskega železarskega podjetništva; mogli bi spregovoriti o renesansi v širšem pomenu besede, o politiki beneške republike do habsburške monarhije, o težnji gospodarskih krogov v Benetkah, da se dokopljejo do določenega vpliva na proizvodnjo onstran Jadrana, morda celo o tem, da so Habsburžani hoteli zavestno pridobiti nekaj beneških podjetnikov, da bi jim modernizirali železarstvo na Gorenjskem, (saj so Bucelleniji pozneje postali avstrijski grofje!). Toda to bi nas oddaljilo od glavne smeri pisanja, to je, opozoriti na lastniške, proizvodne in organizacijske spremembe na Savi.

Leta 1766 je Savo priposestvovala družina Ruard, ki se je v Avstrijo priselila iz današnje Belgije. Medtem ko pri Bucellenijih ne vemo točno za nagibe, ki so jih pripeljali v naše kraje, smo pri Ruardih veliko na boljšem. Avstrija prve polovice 18. stoletja je — da bi gospodarsko hitreje napredovala — širokopotezno vabila na svoje ozemlje tuje podjetnike. Tako sta prišla na Dunaj tudi brata Ruard, starejši Ivan in mlajši Valentin. Trgovec na velike razdalje je bil samo Ivan; leta 1742 je postal privilegirani grosist ali tako imenovani skladiščnik na ta način, da je izkazal 30.000 fl čistega dobička. Bilanca per 31. december 1741 mu je sicer res izkazala čistega dobička za nekaj več kot 20.246 fl, zato pa mu je razliko primaknil Viljem Jenami (Jeune Ami?). Kmalu ni bilo treba nobenega prijateljskega pologa več in aprila 1746 sta brata podpisala družabniško pogodbo za ustanovitev skupne firme (per Raggion), ki naj bi trajala 12 let, nakar bi Valentin vodil trgovske posle v svojem imenu.⁹

Kot poslovni človek je Valentin mnogo potoval in se gotovo zadrževal tudi v Trstu, kjer je delovalo med drugim tudi nekaj francoskih firm, s katerimi bi utegnil biti poslovno povezan. Mudil se je tudi v naših krajih; kako drugače si namreč ne moremo razložiti dejstva, da je leta 1762 v družbi z ljubljanskim trgovcem Jožefom Desselbrunnerjem kupil manufakturo sukna na Selu pod Ljubljano in ji ostal solastnik šest let.¹⁰ Ne smemo pozabiti, da je izhajal iz dežele, kjer je bila tekstilna industrija dobro raz-

Sl. 3. Zgoraj naris ali profil, spodaj tloris nahajališča svinca na Blažuni. To karto je zrisal junija 1761 geodet Ivan Krst. Haassl v rudarskih klaftrah. Karta na sliki 2 sicer nima navedenega niti geometra niti letnice, ker pa je enota s to karto, ni dvoma, da je obe zrisal Haassl ob istem času. Da sta karti enota dokazuje tudi ista signatura: Arhiv dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura Pb 15.

vita, in najbrž je upal, da jo bo mogel preurediti na proizvodnjo finejših suken po vzorcu francoskih in nizozemskih draperij. Medtem je zvedel, da je naprodaj jeklarna s plavžem na Savi.

Zanemariti ne smemo še druge poti, ki je pripeljala Ruarda na Gorenjsko. Zaradi velike žitne trgovine v smeri: ogrske dežele — Trst — prekmorski kraji se je Trst sorazmerno hitro uveljavljal kot mednarodno pristanišče. V šestdesetih letih 18. stoletja je že bila dobro znana tamkajšnja firma Brentano, Cimaroli in Venino, ki je med drugim kupčevala s slovenskim žitom, bila delničar prve tržaške zavarovalne družbe, ustanovljene leta 1766, samo Brentano in Cimaroli še delničarja druge podobne družbe (ust. leta 1779).¹¹

Navedena firma treh tržaških trgovcev je kupila savski plavž s fužino na licitaciji 6. junija 1764. Zalagala je namreč z denarjem in žitom fužinarja Julija Andreja grofa Buccellenija. Pozimi 1766 je tržaška trgovska trojica prodala plavž s fužino za 60.000 fl kupcu Ruardu.¹² Upravitelj Anton Deiller in drugi vodilni ljudje v fužini so Valentinu pomagali, da je izdelal načrt za povečanje in modernizacijo podjetja. Leto dni pozneje je že dokupil zemljišča in druge nepremičnine okrog fužine, na primer mlin na šest koles, žago, parcelo Hrenovco in drugo; vse to je ležalo na fužinski strani Save, torej na njenem levem bregu, ki so mu po domače rekli »Krajo«, to je, Na kraju. Na nasprotnem bregu reke je dokupil njivico in še nekaj nepremičnin.¹³

Delo za povečanje in zboljšanje obratov je bilo kar znatno; računsko ga moremo dokazati takole: Ruard je fužino kupil za 60.000 fl, račun aktive in pasive za čas 1. julij 1767 — 30. junij 1768 je pa že izkazal vsoto 83.439 fl 22 kr.¹⁴ Seveda si je sposobil nekaj večjih vsot,¹⁵ toda te je uporabil, kot ugotovi bilanca, v koristne investicijske namene.¹⁶ Seznam reparacij, ki jih je vodil na Savi v obeh letih 1768 in 1769 Deiller, nas pouči, da je dal podjetnik postaviti povsem novo visoko peč. Stroški zanjo so znašali nekaj malega več kot 687 fl, pri čemer seveda niso računani drugi deli, potrebni za plavž, na primer pihalo, železne vezi in podobno. Prav zanimivo je, ga je sosedni fužinar Žiga Zois plačal nekaj let pozneje za novo visoko peč v Bohinjski Bistrici približno prav toliko. Odgovor za sorazmerno cenenost gradnje plavža je v tem, da so glavni gradbeni material (kamnite kvadre, apno, železne vezi itd.) pripeljali iz neposredne okolice, medtem ko so morali težja in lažja kladiva, nor-

ce in repače, kupovati na Koroškem ali Štajerskem in jih razstavljene pripeljati domov; po montaži so morali delovati brez najmanjše napake. Zato je bilo težko kladivo redno trikrat do štirikrat dražje od same peči. Četudi bi k njej prišteli pihalo in druge dele, bi se sorazmerje stroškov bistveno ne spremenilo.¹⁷

Opozoriti želimo še na neki pomemben element. Tako Ruard kot fužinski sosed Zoisa svoje poslovanje bilancirala; vodila sta potrebne knjige. Kako je bilo z Buccelleniji, še ne vemo natančno, za domače fužinarje v Kamni gorici, Kropi in drugje pa moremo trditi, da so si sicer tudi marsikaj zapisali in pismeno kalkulirali (o tem imamo dokumente), da pa jim je dvojno knjigovodstvo povzročalo zelo zelo dolgo časa kar majhne glavobole.

Trgovske posle na Dunaju je Ruardu vodil in firmo podpisoval od 1. januarja 1769 dalje knjigovodja Ivan Hochkofler za dobo naslednjih deset let. Sklenila sta tudi družabniško pogodbo, po kateri se je dunajska firma glasila Valentin Ruard & Comp. Kmalu so šli dunajski posli rakovo pot in podjetje je dobilo prisilno upravo. Spomladi 1770 so firmo črtali.¹⁸ Tako je Ruard ostal samo gorenjski fužinar. Sava namreč ni bila sestavni del citirane firme in prisilne uprave niso mogli razširiti še nanjo. Biti moramo točnejši in reči, da Ruard ni ostal zgolj fužinar, ampak tudi lastnik nogavičarske manufakture, ki je delovala na Jesenicah in v okolici.

Leta 1775 je odkupil Ruard od Zoisa še brešjski plavž v kraju Plavž in jeklarsko fužino v Mojstrani s tremi ognji in tremi kladivi. Po teh lastninskih premikih sta se oba vodilna »slovenska« železarska oziroma jeklarska podjetnika lotila posegov, ki so pomenili kar spreminjanje dotedanje strukture glede organizacije dela v fužinah in v rudnikih ali Savskih jamah. V ta namen je Ruard iskal leta 1781 na Štajerskem kovaškega mojstra. Kolikor nista uspela izpeljati vseh reform pred letom 1800, sta jih nadaljevala, oziroma so jih nadaljevali njihovi nasledniki po letu 1820.

Valentinov sin Leopold Ruard ni podjetja samo razširil (novi rudniki železa, nakup pasješkega plavža s fužino, pridobitev premogovnika v Zagorju ob Savi), ampak se je uveljavil tudi kot pospeševalec novatorstva. V tem je bil precej podoben sodobniku Žigi Zoisu. Eksperimentiranje s premogom v savskem plavžu in fužinskih ognjiščih leta 1796 je jasen dokaz o tem, kakšno smer razvoja je Leopold Ruard predvidel tudi za

Savo in druge firme.¹⁹ S svojim novatorstvom je bil daleč prezgoden, saj je preteklo še naslednjih 75 let do dne, ko je premog prišel ponovno do njegove Save, a takrat ga niso pripeljali kmečki vozovi, temveč že parna lokomotiva. Prav gotovo je vzrok za to, da sta tako Ruard kot Zois obratovala vse do vključitve v Kranjsko industrijsko družbo z ogljem in vodnimi pogoni, pač v dejstvu, da je sicer gospodarsko zelo napredni gorenjski kot dobil železniško zvezo s svetom leta 1870, torej skoraj takrat, ko je zaživela KID.

To se je dogajalo v času, ko so imele železarne Štore, Prevalje in nekateri obrati drugih strok že po nekaj parnih strojev, tudi lastne industrijske tire, lastne premogovnike, pri vsem pa Prevalje še posebej svoj lastni moderni plavž s taljenjem železove rude s pomočjo koksa.

OPOMBE

1. Citiramo samo dve deli: Alfonz Müllner, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, Wien und Leipzig*, 1909, str. 373—435 — in Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, I, Ljubljana 1969, str. 81—89, 117—121, 134—136. — 2. Hermann Kellenbenz, *Europäisches Eisen — Produktion-Verarbeitung-Handel (Vom Ende des Mittelalters bis ins 18. Jahrhundert) — v: Schwerpunkte der Eisengewinnung und Eisenverarbeitung in Europa 1500—1650*, Köln—Wien 1974, str. 402. — 3. K. -G. Hildebrand, *Das schwedische Eisen 1500—1650 (Schwerpunkte...)*, str. 1—16). — 4. Domenico Sella, *The Iron Industry in Italy, 1500—1650 (Schwerpunkte...)*, str. 91—105). — 5. Original ima na desni strani še

obsežno legendo, poleg tega še naris ali profil rudnikov, toda zaradi preglednosti tlorisa smo legendo in profil izločili. — 6. Vse te podatke vsebuje legenda k citiranemu tlorisu distriktov in rudnikov. — Podroben opis ima tudi Müllner, op. cit., str. 374 in zlasti 382. — 7. Müllner, op. cit., str. 382, in Ivan Mohorič, op. cit., str. 81—82. — 8. Karta nima obsežnejše legende, zato ne moremo o Blažuni spregovoriti kaj več in je ne moremo točneje lokalizirati. — 9. Dunaj, Mestni arhiv, Merkantil—Protokoll, Bd I, fol. 711. — Prepise izpiskov iz dunajskega mestnega arhiva mi je izročil dr. Josip Zontar, za kar se mu tu zahvaljujem. — 10. Jože Šorn, *Ljubljanska suknarna*, *Zgodovinski časopis* IX, 1955, str. 80—83. — 11. Jože Šorn, *Delovanje komercialnih konsesov*, *Zgodovinski časopis* XXIV, 1970, str. 13 in 16. — 12. Dunaj, Mestni arhiv, Merkantilno sodišče, fasc. Ruard, Nö Merkantil — und Wechselgericht Fasz. 3 R No 1, fol. 35—39. — 13. Prav tam, fol. 72—73. — 14. Arhiv Slovenije, Ljubljana, fond Ru F II, Ruardov arhiv, fasc. 6. — 15. Za kritje stroškov blizu 17.000 fl si je Ruard sposodil konec leta 1769 kar 21.550 fl, Jožefu pl. Fuchsu pa izstavil *carto bianco* za 30.000 fl (Vir v op. 12, fol. 69). — 16. Inventura je pokazala, da je v žitnici 170,5 mernika pšenice, 30 mernikov rži, 140 mernikov sirka, potem 22,5 mernika ajde, 73 funtov olivnega olja, 5 kancov soli, 80 hlebcev kruha, 29 funtov masti, 780 masov vina, itd. Smodnika so natehtali 45 funtov ali po naše 25,20 kilogramov (Vir. v op. 12, fol. 81). — 17. Seznam reparacij, ki jih je vodil na Savi od 1768 do 1769 upravitelj Anton Deiller. Gradnja klavž v gozdu Belca je stala najprej 1407 fl, potem še 698 fl, klavž v Beznici 576 fl, ostrejša za štiri fužinske objekte 102 fl — itd. (Vir v op. 12, fol. 43—51). — 18. Dunaj, Mestni arhiv, Merkantil—Protokoll II/2, fol. 905. — 19. Popis eksperimentiranja podrobno navajata Müllner, op. cit., str. 430—433, in Mohorič, op. cit., str. 134—136.

CANKARJEVA PROSLAVA V KOČEVJU LETA 1926

JOŽE GREGORIČ

»Cesarska cesta« od Vrhnike proti Ljubljani, ki jo je Cankar tolikokrat prehodil z materjo ali sam, v blatu ali prahu, je danes asfaltirana in namesto počasnih kolesljev z zaspanimi in osornimi furmani švigajo po nji svetli avtomobili in težki tovornjaki.

Tudi Bevke so se od Cankarjevih časov močno spremenile, zlasti odkar raste na Policah čisto novo naselje z ličnimi in udobnimi hišicami. Le okoli bevške cerkve z močnim zvonikom in okoli župnišča se ni dosti spremenilo.

Po mnenju Izidorja Cankarja, urednika Cankarjevih Zbranih spisov, je Ivan Cankar mislil na župnišče v Bevkah, ko je opisoval v Martinu Kačurju farovž v Blatnem dolu; to je morda pisatelj sam povedal bratrancu Izidorju. Prav tako se splošno misli, da je Cankarju za župnika v Martinu Kačurju služil kot model župnik Jurij Rozman (1846—1933), ki je bil v letih 1876—1901 za župnika na Rakitni, nato pa do leta 1929 v Kovorju pri Tržiču. Umrli je leta 1933 v Trbojah ob Savi. Po Rozmanovi smrti je Jo-

že Pogačnik 8. jan. 1933 napisal v Slovincu (št. 6) članek z naslovom: »Jurij Rozman, Cankarjev model iz Martina Kačurja, umrl.« Jurij Rozman je bil nadarjen duhovnik, a velik posebnež, kakršen je tudi župnik v Blatnem dolu. Fr. Dobrovoljc pravi v Cankarjevem albumu (1972, str. 298): »Njegove (Rozmanove) življenjske okoliščine so bile seveda drugačne, kakršne je opisal Cankar v blatnodolskem župniku, vendar ga je v značaju docela zadel.«

Meni pa je župnik Ciril Jerina, rojen leta 1899 v Sinji gorici pri Bevkah, sedaj v pokoj v Zaplani nad Vrhniko, pripovedoval, da so njegovi starši ob branju Martina Kačurja v župniku iz Blatnega dola prepoznali tedanjega bevškega ekspozita Antona Vončo. Vonča se je rodil 13. jan. 1819 v župniji Smlednik, v Bevke pa je prišel z Vrhniko leta 1863 in tu preživel skoraj 42 let. Oktobra 1904 je stopil v pokoj in se preselil v svojo hišo (sedaj Bevke 56), kjer je 27. jan. 1905 umrl. Tudi Vonča je bil posebnež in se je tako močno pokmetil kakor župnik v Martinu Kačurju, da ga je pisatelj lahko označil za »gospodarja in sužnja Blatnega dola« (CZS IX, 166).

Sicer pa v začetku našega stoletja na Slovenskem niso bili tako redki duhovniki, ki so se kar preveč pokmetili. Enega takih je opisal tudi Fr. Finžgar v povesti o podeželski učiteljici (Sama, Dom in svet 1912). Finžgar je po lastni izjavi za model svojega originalnega župnika v odmaknjenem Bukovju porabil Janeza Kunaverja (1862—1937), župnika na Golem nad Želimljem, ki je tudi sam kmetoval, oral in vlačil, le gospodavalen ni bil kakor župnik v Blatnem dolu. In končno je Hinko Smrekar celo Finžgarja, ki je bil dovolj razgledan in napreden ter se je znal sukati v najboljših krogih, karikirjal, kako v škornjih, z zavihanimi rokavi in s čedro v ustih kida gnoj, ker je v Sori kmetoval in bil predsednik živinorejske zadruga — modrice v ozadju pa jokajo, ker je počivalo njegovo pisateljsko delo!

Cankarjev Martin Kačur je izšel v začetku leta 1907 z letnico 1906. Jerinov oče je bil čevljar in je rad bral. Da se z branjem ne bi zamudil pri delu, mu je žena na glas brala, medtem ko je on šival in popravljajl čevlje. Sin Ciril, ki mu je bilo tedaj osem let, pa je tudi poslušal. In ko je mati brala Martina Kačurja, je oče na glas pripomnil: »To je pa rajni bevški fajmošter, gospod Vonča! Genau tak je bil!« Te očetove besede so C. Jerini do danes ostale v spominu. Zato se mi zdi bolj verjetno, da je Cankar ob slikanju župnika v Blatnem

Antona Vončo

Državna realna gimnazija v Kočevju
priredi (1926)

v ponedeljek dne 17. t. m. ob 20. uri v telovadnici
osnovne šole

PROSLAVO

v spomin petdesetletnice rojstva Ivana Cankarja.

SPORED:

1. Govor. (Govori šestošolec J. Gregorič.)
2. „Na klanču“. Odlomek iz zadnjega poglavja. (Recitira sedmošolec J. Šeško.)
3. „Moje življenje“. Skodelica kave, Njena podoba, Njen grob. (Recitira sedmošolec E. Bojc.)
4. „Hlapec Jernej in njegova pravica“. Dramatiziral M. Skrbinšek. (I., IV. in V. slika.)

Prireditev vodi gospod profesor Fabjančič *Milan*,
Častivci Cankarja vljudno vabljeni! *izjavi v poh. v ljubljani.*

VSTOPNINA: Sedeži I. vrste 12 Din, II. vrste 10 Din,
III. vrste 8 Din. Stojišča 3 Din.

Predprodaja vstopnic pri g. Majceniču.

dolu imel pred očmi Antona Vončo kot pa Jurija Rozmana. Čemu naj bi tudi hodil po model v tri do štiri ure oddaljeno Rakitno, če pa je imel porabno osebo v bližnjih Bevkah, ki jih je pač dobro poznal?

Sicer pa vemo, da Cankar svojih oseb ni posnel in opisal natančno po naravi kakor realisti, marveč jih je stiliziral in tipiziral kot nosilce idej in predstavnike življenjskih nazorov. Kakor Blatni dol, ki mu je pisatelj dal simbolično ime (blizu Bevk je vas Blatna Brezovica!), ni podoben resničnim Bevkam, ki so na vzpetini nad Barjem, tako župnik v Blatnem dolu ni posnet natančno ne po župniku Juriju Rozmanu ne po Antonu Vonči, ampak je samostojna pisateljeva stvaritev. Od Vinjet do Podob iz sanj je Cankar poudarjal: »Moje oči niso mrtev aparat; moje oči so pokoren organ moje duše — moje duše in njene lepote, njenega sočutja, njene ljubezni in njenega sovraštva... Moji modeli so oživali. Dahnili sem vanje svoje misli... svoje sanje... svoje življenje« (CZS

I, 304). Zato Cankar ni maral brezdušnega Zolajevga in Ibsenovga naturalizma, kjer se je pisatelj popolnoma umaknil v ozadje in neprizadeto opisoval človeka kakor predmet.

V pismu Fr. Govekarju je Cankar 24. avg. 1899 izrazil enako misel: »Jaz sem doživel vse, o čemer govorim; jaz govorim z gorkim prepričanjem o stvarih, ki so mi na srcu. Ljudi, ki jih opisujem, sem ljubil in sovražil in študiral« (CP I, 196—97). Anici Lušinovi pa je 19. avg. 1902 pisal: »Vse ljudi, ki pišem o njih, vidim pred sabo in če jim pogledam bolj natanko v obraz — vidim sebe samega; povsod sem jaz in so moje težke, nevesele, utelešene misli... Zunanji svet je naposled vendarle samo zunanost; človeku, ki nima sonca v srcu, dežuje zmerom in zanj je jesen, čeprav so travniki zeleni« (CP I, 514).

Za slovensko kulturno zgodovino pa niso zanimiva in poučna samo Cankarjeva dela in poročila, kako so sodobniki sprejemali in sodili njegove spise, marveč tudi vprašanje, kako smo se ga spominjali po smrti, kako smo obhajali razne obletnice njegovega življenja ter kaj so o njem takrat pisali naši časniki in časopisi. Iz teh odmevov je mogoče ugotoviti, kako je raslo naše spoznavanje Cankarjeve umetnosti in preučevanje njegovega celotnega dela, ki je doživelo podobno usodo kakor Prešernovo delo.

Prav gotovo je slovenska dijaška in delavska mladina prva začutila moč Cankarjeve besede ter se ogrevala tudi za njegove umetnostne in družbene poglede. Tudi dijaki kočevske gimnazije, ki je leta 1919 začela s prvim slovenskim razredom, smo se že zgodaj navduševali za Cankarja in njegove kritične misli.

V Kočevju je bila ustanovljena nemška nižja gimnazija leta 1872. Njen namen je bil, da bi krepila nemški življenjski na narodnostno mešanem kočevskem ozemlju in pomagala germanizirati tamkajšnje Slovence. Gimnazijsko poslopje, ki še vedno stoji, je bilo sezidano leta 1874, leta 1909 pa so prizidali nov trakt. Leta 1911 je kočevska gimnazija imela že vseh osem razredov in prvo maturo, medtem ko je bila slovenska gimnazija popolna šele leta 1927, ko je bila na njej tudi prva slovenska matura.

Ker še nimamo pregleda o kulturnem življenju v Kočevju po prevratu 1918, se moramo za sedaj zadovoljiti z nepopolnimi podatki. (Tak pregled bi morali pripraviti »Kočevski razgledi«, ki so začeli lani izhajati!) Kdaj pa kdaj so člani Sokola ali Glasbene matice pripravili koncert ali kakšno pred-

stavo v hotelu »Trst«, ki je imel primerno dvorano z odrom. Za silo se je dala porabiti tudi telovadnica v osnovni šoli, ki je prav tako imela skromen oder in nekaj kulis. Henrik Kužnik v svojih spominih omenja kot prvi slovenski uprizoritvi po prevratu v Kočevju Jurčičevega Desetega brata (1919) in Finžgarjevega Divjega lovca (1920). Po svojem dnevniku, ki sem ga pisal kot dijak, povzemam, da je Sokol v novembru 1925 uprizoril Finžgarjevo kmečko dramo Razvalina življenja, aprila 1926 Ganglovega Sina, pozneje pa še dramo Mati, ki jo je napisala Marija Kmetova, in burko tržaškega pisatelja Jaka Štoker Mutasti muzikant. Glasbena matica je v juniju 1926 nastopila s Štokovo burko Moč uniforme, v oktobru 1927 pa z Ugrabljenimi Sabinkami. Čitalnica, ki je imela svoje prostore v gimnaziji, je 27. jan. 1928 pripravila proslavo petdesetletnice rojstva pesnika Otona Župančiča. Na sporedu je bil govor, recitacije in deklamacije njegovih pesmi. Toda nam dijakom je bil vstop na proslavo prepovedan, kar je zlasti med višješolci zbudilo obilo nejevolje, saj bi po našem prepričanju takšna prireditev morala biti namenjena predvsem učeči se mladini.

Pa tudi dijaki, posebno višješolci, nismo držali križem rok. S ponosom nas je navdajala zavest, da je gimnazija najvišja prosvetna ustanova v mestu, ki je poleg osnovne šole imelo tudi dekliško meščansko šolo z internatom. Prvenstvo so nam priznavali tudi meščani in okoličani ter z obiskom naših prireditev podpirali naša prizadevanja. Nastopi gimnazijscev ob koncu šolskega leta — gimnazijski pevski zbor je dolga leta uspešno vodil prof. Ivan Sivec — na javnih akademijah in proslavah znamenitih obletnic, ob uprizoritvah te ali one igre so bili vselej kulturni dogodek, o katerem se je v mestu ob Rinži še dolgo govorilo.

Leta 1927 smo dijaki igrali ljudsko igro Dom Janeza Jalna, 10. dec. 1927 pa Užitkarje, kmečko tragedijo Alojzija Remca. Dne 3. febr. 1928 je šesti razred kot Podmladek Rdečega križa uprizoril Linhartovo komedijo Veseli dan ali Matiček se ženi (pokrovitelj prof. France Pacheiner). V dnevniku imam zapisano: »Ljudi je bilo toliko, kot jih še na nobeni naši prireditvi ni bilo. Dobili smo 1900 din, od tega bo čistega čez 900 din! Po igri smo se slikali.« Prvi maj 1928 smo proslavili z uprizoritvijo socialne drame Dva bregova Antona Leskovca, ki je bila na sporedu ljubljanske Drame v sezoni 1927—28 in smo jo prepisali iz rokopisa! Meni je pripadla vloga Macafurja, poglavarja beraške družine... Seveda so kočevski dijaki igrali tu-

Igralci Linhartovega »Matička« na Državni realni gimnaziji v Kočevju, dne 3. februarja 1928

di po odhodu prvih maturantov, o čemer v mojem dnevniku ni zapiskov. H. Kužnik poroča, da so leta 1937 v režiji J. Šeška uprizorili Cankarjevo farso Pohujšanje v dolini šentflorjanski. (Prim. J. Gregorič in H. Kužnik v zborniku »50 let slovenske gimnazije v Kočevju«, 1969, 85—87, 90—93.)

Nekaj let smo kočevski dijaki izdajali kar dva rokopisna lista: za vso gimnazijo Bliskavice (ime smo sprejeli iz Župančičeve Veronike Deseniške), za ožji krog pa Naše ognje.

V najbolj živem spominu pa mi je ostala proslava *petdesetletnice rojstva pisatelja Ivana Cankarja leta 1926*. Pod vodstvom prof. Milana Fabjančiča, novelista, ki je bil pokrovitelj literarnega krožka na gimnaziji, smo pripravili nekaj recitacij Cankarjevih del in tri slike (prvo, četrto in peto) iz Hlapca Jerneja, ki ga je dramatiziral Milan Skrbinšek. Uvodni govor o Cankarju in njegovem delu sem prevzel podpisani. Čeprav se v sredini maja že bliža konec šolskega leta in bi se bilo treba pospešeno posvetiti učenju, smo se nekateri intenzivno pripravljali na Cankarjevo proslavo, za katero smo imeli na voljo le dobrih štirinajst dni. Po časopisnih poročilih smo vneto spremljali, kako obhaja Cankarjevo petdesetletnico ostala Slovenija.

Dne 9. maja sem si zapisal v dnevnik: »Snoči so proslavili Cankarja v Ljubljani. danes pa so vsi časopisi polni njegovih slik in člankov o njem. Kako pa so z njim ravnali naši filistri, dokler je bil še živ!...«

Dne 10. maja 1926 berem v dnevniku: »Danes je preteklo petdeset let, kar se je na Vrhniki rodil največji slovenski pisatelj in dramatik — Ivan Cankar — toda v naših

šolah se ga nismo niti z besedico spomnili! Namesto pouka smo imeli zadnjo uro predavanje o sv. Savi. Razumljivo je, če sv. Savo slavijo Srbi, saj je eden največjih in najbolj zaslužnih mož v njihovi zgodovini. Prav je, da se z njegovo osebnostjo in z njegovim delom seznanimo tudi Slovenci, saj smo bratski narod in živimo v skupni državi. Toda za to bi lahko našli kak drug dan, danes pa bi morali spregovoriti o Cankarju, ki je tak velikan slovenske kulture. In v slovenskih šolah niti besede o njem! Ali je to znamenje narodne enakopravnosti v svobodni narodni državi, ki jo je Cankar napovedoval? ... Ravnatelj ni upal na lastno odgovornost dovoliti, da bi v sredo proslavili Cankarja, ampak je pisal v Ljubljano po dovoljenje. S tem se bo stvar zavlekla, naše priprave pa visijo v zraku. Tako nas podžigajo k idealizmu in delu za narod!«

Dnevnik 15. maja 1926: »V osnovni šoli so otroci igrali Pogumnega Tončka. Nisel šel gledat, ker nimam denarja in se moram pripravljati za našo proslavo. Tudi govor mi še ne gre gladko.«

Dnevnik 16. maja: »Ves dan sem zabil, ne da bi zvečer imel kaj pokazati. Pisali in raznašali smo vabila za Cankarjevo proslavo — končno je iz Ljubljane le prišlo dovoljenje — pripravljali smo kulise in drugo, kar je potrebno za jutrišnjo prireditev. Tudi skušnjo smo še imeli ob petih popoldan. Ne vem, kako bo šlo, ker se igralci ne moremo vzdržati smeha, kadar pa se je treba smejati, se ne znamo! Zdaj šele vidim, koliko se mora človek učiti in mučiti, preden kaj doseže.«

Dnevnik 17. maja 1926: »Cankarjeva proslava je minila! Pozno je, ko pišem te vrstice. »Zvezde hité čez visoko polnoč...« (Žu-

pančič). Od razburjenja in sreče me ne milka spanje. Zapisati si hočem svoje vtise o poteku in uspehu današnje proslave.

Že nekaj dni smo bili stalno na nogah, največ dela pa je bilo danes, neposredno pred nastopom. Železne postelje za prizor v ječi smo dobili naposodo pri gostilničarju Beljanu, kjer stanujem. Palme za okrasitev odra so nam posodili Kajfeževi. Vse to je bilo treba spraviti v osnovno šolo. Cankarjevo podobo, ki smo jo hoteli obesiti na oder, smo iskali po vsem mestu. Nazadnje smo jo vendarle iztaknili pri odvetniku dr. Štefanu Rajhu, ki je zaveden Slovenec in starosta kočevskega Sokola.¹ Tudi to je značilno za kulturno stopnjo nekaterih ljudi, da v vsem Kočevju komaj najdeš primerno Cankarjevo sliko!... Ko je bilo vse urejeno, smo imeli še zadnjo skušnjo. Ob sedmih zvečer, eno uro pred začetkom proslave, smo bili že vsi nastopajoči v osnovni šoli, s tesnobo in veselijem smo pričakovali začetka.

Ko se je dvorana (telovadnica) napolnila, je prof. Fabjančič dal znamenje z zvoncem. Po tretjem zvonjenju sem stopil na oder in srečno izgovoril svojo besedo o velikem pisatelju in mislecu Ivanu Cankarju. To je bil moj prvi nastop pred kočevsko javnostjo. V zadoščenje mi je bilo, da sem kočevskim rodoljubom povedal nekaj Cankarjevih kritičnih misli... Kako sta recitirala Etbin Boje in Jože Šeško — to je bila druga točka sporeda — nisem slišal, ker me je med tem učitelj Gorišek maskiral ter mi lepil brke in brado. Učitelji Gorišek, ki nas uči telovadbo, in uradnik Hartman nam dijakom vedno pomagata in tudi tokrat sta nas vse našminkala — s svojimi šminkami, za kar smo se jima na koncu tudi zahvalili. Sedmošolec Jože Šeško je recitiral odlomek iz zadnjega poglavja Cankarjeve povesti Na klanecu (Klanec siromakov), Etbin Bojc, prav tako sedmošolec, pa črtico Skodelica kave in Njena podoba. Črtico Njen grob, ki je bila tudi na sporedu, je moral izpustiti, da prireditev ne bi predolgo trajala.

Prva slika dramatiziranega Hlapca Jerneja nam je šla kar dobro; nihče ni motil dejanja s smehom na nepravem mestu. Oni smeh, ko mladi gospodar Sitar reče Jerneju: »Ljudje božji, poglejte, ali naj poklekнем predenj?«, pa smo opustili, ker ni naraven; v tem je napravil napako dramaturg.

Za sobo na sodnji (četrti sliki) kulisi nismo nič zamenjali, zato je bila pavza kratka. Ta prizor je bil odigran nekoliko slabše.

Tudi za peto sliko (Jernej v ječi) so ostale kulise iste. Na oder smo postavili le železne postelje, s papirjem zagrnilo okna, pa je bila

— kakor v Shakespearovih časih — scena pripravljena! Ta slika je bila brez dvoma najboljša, zlasti Bojc je izvrstno odigral potepuha. Če bi ocenil še druge igralce, bi poleg Etbina Bojca moral omeniti Jožeta Šeška in Vilka Bojca, vsi drugi smo bili približno na isti »umetniški« višini. — Iz Dolenjih Lazov pri Ribnici je prišel na proslavo tudi Stane Mihelič, da vidi svoje stare znance in sobojevnike. Prenočil bo pri Šeškovi.

Ob koncu smo bili vsi zadovoljni: igralci, naš pokrovitelj prof. Fabjančič pa tudi gledalci, kakor smo posneli iz pogovorov, ko so med živahnim žuborenjem odhajali iz dvorane.²

Naslednje leto (1927) smo kočevski dijaki še enkrat hoteli pred občinstvo s Cankarjevo dramo. Tokrat smo izbrali njegove Hlapce, ki so žgoča družbenopolitična satira na slovenske razmere v začetku 20. stoletja. Ker mi v dnevniku manjka nekaj listov ravno iz tega časa, o pripravah na uprizoritev, ki je morala pod zunanjim pritiskom odpasti, ne morem poročati.

Gizela Šeško (v Kočevju), sestra pokojnega narodnega heroja prof. Jožeta Šeška (1908—1942) pa hrani izvod Hlapcev, iz katerega smo si prepisali vloge in se jih učili. In v to knjigo sem 12. junija 1927 zapisal: »Spomin na čase, ko smo bili še idealisti skupaj in so nam »kulturni« faktorji onemogočili uprizoritev, ko smo znali že polovico drame.« Podpisani so Stane Mihelič in Jože Šeško, tedaj osmošolca, in avtor tega članka, tedaj sedmošolec. Kdo so bili tisti »kulturni« faktorji in zakaj so nam onemogočili prireditve, na katero smo se pripravljali, se danes več ne spominjam. H. Kužnik v že omenjenem članku poroča, da so »verjetno okoli l. 1933« kočevski študentje v Šeškovi režiji uprizorili Cankarjeve Hlapce, ki so imeli med občinstvom močan odmev. Tedaj jim je delal težave okrajni glavar Albert Platzer. Najbrž je bila tudi njegova zasluga, da leta 1927 nismo mogli nastopiti s Hlapci. Ker je pod Šeškovim podpisom, ki ga zgoraj omenjam, v oklepaju datum 7. XI. 1928 ter so pri osebah, ki nastopajo v drami, prav tako s Šeškovo roko pripisana imena kočevskih dijakov, lahko sklepamo, da je ob tej knjigi Šeško Hlapce tudi drugič režiral. Takrat je sam igral učitelja Komarja, medtem ko je učitelja Jermana igral H. Kužnik. (Prim. »50 let slovenske gimnazije v Kočevju«, 1969, 92.)

Na vsak način pa je značilna naša takratna usmerjenost v Cankarja in volja, da z njegovimi besedami povemo, kar nam je le-

žalo na srcu. In leta 1929, ko sem bil že v Ljubljani, sem si zapisal v dnevnik, da so kočevski študentje 3. jan. 1929, tedaj že visokošolci, priredili Cankarjev večer.

Naj bodo ti spomini prispevek k stoletnici Ivana Cankarja, ki ga danes mnogo bolj poznamo in cenimo kakor pred petdesetimi leti.

OPOMBE

1. Dr. Štefan Rajh je pozneje iz Kočevja odšel v Celje. Njegova žena Helena, roj. Snój (rojena 3. apr. 1893 v Zagradcu pri Grosupljem) je umrla v Celju 24. jan. 1970. Že v Kočevju je bila priznana pevka in igralka, svoj vrhunec pa je dosegla kot članica učiteljskega pevskega in dramskega društva. Uveljavila se je zlasti v vlogi Golarjeve vdove Rošlinke in v Nušičevi komediji Gospa ministrica. Nastopala je tudi pred mladino na progi Brčko—Banovići in Samac—Sarajevo ter pozneje v Slovenskem Primorju. (Prim. Fedor Gradišnik, Helena Rajhova, Delo 28. jan. 1970.) Dr. Rajh je bil meni velik dobrotnik, ker sem prvo leto gimnazijskega študija imel pri njem brezplačno kosilo in večerjo. S tem mi je sploh omogočil vstop v srednjo šolo. — 2. V zvezi s to Cankarjevo proslavo pred petdesetimi leti v Ko-

čevju je treba popraviti zmedeno in zmotno pisanje Matije Žgajnarja v članku »Jože Šeško—prvoborec Kočevske« (zbornik »500 let mesta Kočevje«, 1971, str. 131). Žgajnar samovoljno piše, da je na Cankarjevi proslavi, ki da so ji dali naslov Na klancu (!) in je bila v Kočevju 17. maja 1926, o vlogi in pomenu Cankarja in njegovih del govoril Jože Šeško. Resnica pa je, da je slavnostni govor na tej proslavi imel avtor tega članka, tedaj šestoseolec realne gimnazije v Kočevju, Jože Šeško pa je recitiral zadnje poglavje iz Cankarjeve povesti Na klancu in igral v Hlapcu Jerneju, kakor je že zgoraj povedano. To dokazuje tudi ohranjeni letak, ki ga objavljamo v reprodukciji. Prav tako zmotna je druga Žgajnarjeva trditev v istem članku na str. 133, češ da je Jože Šeško septembra 1928 režiral dramo Maksima Gorkega Mati. V resnici so kočevski študentje 19. sept. 1928 v dvorani hotela »Trst« uprizorili dramo Mati, ki jo je napisal slovenski pisatelj Ksaver Meško, režiral pa Jože Šeško, ki je dobro odigral tudi vlogo Milana. Meškovo Mater smo nameravali igrati že konec leta 1926, po nasvetu prof. Ivana Sivca pa smo se odločili za Jalnov Dom. Tudi o uprizoritvi Meškove Mater, ki sem jo šel gledat štiri ure daleč iz Kostela v Kočevje, imam obširen zapis v svojem dnevniku. (Prim. »50 let slovenske gimnazije v Kočevju«, 1969, str. 86—87, 90.)

KARITATIVNA DEJAVNOST V PIRANU V POZNEM SREDNJEM VEKU

FERDO GESTRIN

Človeške skupnosti in družba so že zgodaj v skladu z razvitostjo in svojimi materialnimi možnostmi ter vsakokratno vsebino družbene zavesti reševale vprašanja socialne zaščite svojih članov, ki so je bili potrebni. V srednjem veku je bilo to področje, ki se je kazalo zlasti v skrbi za reveže, predvsem stvar cerkve, njenih institucij, zlasti samostanov, in duhovnikov. Toda po verskem nauku je cerkev vključevala v to dejavnost tudi vse vernike; zavest o nujnosti dobrih del za dosego »večnega posmrtnega življenja« je postala splošna osnova za dajanje miloščine in karitativne dejavnosti sploh v najrazličnejših oblikah in obsegu. Zato ta osebna karitativna dejavnost, ki se kaže v skrbi za reveže, v poznem srednjem veku tudi v Piranu ni bila izjema in se po svoji vsebinski plati nikakor ni bistveno razlikovala od splošnih veljavnih oblik, vsekakor ne v širšem prostoru, na katerega se je mesto tedaj gospodarsko-prometno, politično in kulturno vezalo. Najpogostejši motivi zanjo so bili skrb za blagor duše, za odpuščanje grehov, s čimer

je treba povezovati še posebej tedaj nastali nauk o vicah in težnje po tako imenovani »dobri smrti«; javljajo pa se tudi primeri dajanja miloščine, ki so bili vezani na zahvalo za najrazličnejše priprošnje.¹

Po svojih oblikah je bila ta osebna karitativna dejavnost (caritas sive elimosina) v obravnavanem obdobju tudi v Piranu povsem neorganizirana; izvajala se je po človeku za človeka, čemur moremo slediti še po koncu srednjega veka, predvsem v dveh oblikah: ali v vsakdanjem dajanju miloščine ali v zapuščini dela ali celotnega premoženja po določilu oporoke. Prvi obliki tovrstne dejavnosti neposredno ne moremo slediti, ker zanjo ni podatkov, pač pa imamo v poznem srednjem veku zelo veliko podatkov za drugo v bogati seriji testamentov, ki jo hrani mestni arhiv v Piranu.²

Najbolj običajna oblika dajanja miloščine po oporoki je bila ta, da so testatorji zapuščali revežem v obliki legata določeno vsoto denarja ali jim namenili druge vrednosti. V letih 1348 do 1499 je npr. 81 piranskih me-

ščanov in prebivalcev različnih družbenih plasti in različnega etničnega izvora na ta način zapustilo revežem nad 1300 liber malih denarjev, nad 35 zlatih dukatov in 8 grošev. Denarne vsote, ki jih je testator namenil v oporoki revežem, so bile praviloma točno določene in so se njihove višine, vsekakor tudi glede na premoženjske možnosti testatorjev, razpenjale od par desetin solidov³ oziroma nekaj grošev⁴ do več desetih liber malih denarjev⁵ in celo dukatov.⁶ Redki so bili primeri, da so denarno volilo revežem le na splošno označili. Tako je npr. Štefan Frasca, sin Petra iz Zagreba in prebivalec Pirana, v svoji oporoki leta 1413 določil, naj komisarji oporoke razdele revežem ves denar, ki je v njegovi hiši.⁷ Med testatorji so bili na eni strani člani piranskih plemiških družin in drugih meščanov, na drugi pa tudi številni slovenski oziroma slovanski doseljenci, meščani in prebivalci, ki so pripadali najrazličnejšim slojem od trgovcev do služabnikov in hlapcev. Tovrstna volila so bila enkratna in so se izpolnila neposredno po smrti testatorja, vendar se občasno pojavljajo tudi primeri, ko so morali komisarji ali dediči oporoke opraviti dejanje usmiljenja nekaj let⁸ ali celo več let zaporedoma.⁹

V posameznih primerih se javljajo tudi oporoke, katerih določila so tako ali drugače vezali na pogoj karitativne dejavnosti v obliki denarne miloščine, raztegnjene na več let. Tako je leta 1344 Katarina, žena Schivamala de Valsugana, meščana v Piranu, večji del premoženja zapustila nečakinji Savoridi, toda šele po smrti Katarininega moža in s pogojem, da skozi sedem let daruje revežem po 4 libre malih denarjev, ki jih bodo komisarji oporoke mednje razdelili.¹⁰ Še bolj nenavaden je bil primer oporoke Marije, žene Ivana iz Kastinjol, ki je mlinarju v mlinu na Dragonji, last Henrika Petrogna iz Pirana, zapustila dva vola in polovico vsega posevka za tisto leto pod pogojem, da bo vsako leto, dokler vola ne bosta poginila, dal kot miloščino revežem po 4 libre malih denarjev od vsakega vola.^{10a} Znani pa so tudi primeri, da so testatorji legat vezali na izplačilo določene vsote za karitativno dejavnost. Leta 1387 je Peter, sin Mateja iz Gorice (Guriča), prebivalec Pirana, zapustil Otonelu Sepa dva vinograda pod pogojem, da izplača revežem 100 liber malih denarjev.¹¹

Redkejšje od primerov denarne miloščine so bile oblike, v katerih so testatorji volili revežem del svojih pridelkov ali premičnega premoženja. Komisarji oporoke so bili dolžni te predmete razdeliti revežem nepo-

sredno po smrti testatorja ali pa so jih morali prodati in izkupiček razdeliti revežem. Najbolj pogosto so se ob takih priložnostih kot revežem podarjeni predmeti pojavljale določene množine vina, žita in mesa, dalje razno laneno in volneno blago, oblačila, krzna in živina. V zvezi s tovrstnimi miloščinami so posamezni primeri tako svojevrstni, da jih velja posebej opisati. Tako je leta 1335 Djalta, žena Almerika Petelina, Slovana iz Pirana, določila v oporoki celotno vrednost trgatve tistega leta za maše in za karitativno dejavnost.¹² Desetletje pozneje je Genovefa, vdova Pappa iz Kačic v Piranu določila v oporoki, naj se za blagor njene duše po smrti iz mere moke speče kruh in razdeli med reveže.¹³ Jurij, sin Ivana iz Zagreba, ki je bil prebivalec Pirana, pa je leta 1442 zapustil revežem kot miloščino kruha, vina in mesa v vrednosti štirih dukatov.¹⁴ Helena, žena Tomaža iz Zagreba, je leta 1476 zapustila v enak namen vse svoje platneno in volneno blago ter krzno revnim ženam in dekletom.¹⁵ Posebej je treba omeniti karitativno dejavnost v obliki pogostitve revežev po testatorjevi smrti. Tako je leta 1486 Peter s Krasa določil tako miloščino v jedi in pijači za reveže.¹⁶ Tudi pri tej obliki miloščine so znani primeri, da je testator legat vezal na izvršitev karitativnega dejanja. Matej, sin Sklavona de Valexio iz Pirana je tako zapustil Mengolinu Bonatesca leta 1360 svoj del vinograda z zemljiščem na piranskem distriktu pod pogojem, da bo šest let zaporedoma dal ves pridelek za reveže.¹⁷

Bolj pogosta oblika karitativne dejavnosti je bila zopet ta, da so testatorji neposredno ali posredno zapuščali revežem vse svoje premoženje ali vsaj njegov večji ali manjši del. V primerih neposredne zapuščine¹⁸ so bili v oporoki določeni komisarji po smrti testatorja dolžni — potem ko so bila izpolnjena vsa druga določila in volila oporoke — po svojih najboljših sposobnostih prodati premoženje in denar razdeliti revežem. V to obliko karitativnosti so že zgodaj prešli tudi v Piran doseljeni Slovenci in drugi Slovani. Tako je leta 1326 Bernard, sin Lene, ki je bil iz Solkana (»... qui fuit del Solcano districtus Goritie nunc habitator Pirani...«) vse svoje premoženje razen volil in legatov zapustil revežem.¹⁹ Podobno je storil leta 1333 piranski prebivalec Mavricij, sin Janeza iz Ljubljane; njegov komisar Donat Griffoni je bil dolžan po smrti testatorja prodati vse njegovo premoženje in z izkupičkom najprej poravnati vse njegove dolgove, ostali denar pa razdeliti med reveže.²⁰ Leto pozneje je v svojem testamentu podobno določil Janez (Janis)

iz Ljubljane; z izjemo manjših volil je vse premoženje zapustil revežem. Markvard de Petrogna, komisar oporoke, je bil po Janezovi smrti dolžan premoženje prodati in dobljeni denar razdeliti med reveže.²¹ V vsem obravnavanem obdobju se nato v tej karitativni dejavnosti pojavljajo še sorazmerno številni Slovenci in drugi Slovani, prebivalci Pirana.²² Podobna je bila praksa tudi pri zapuščini dela testatorjevega premoženja revežem. Peter, sin Rudolfa iz Ljubljane, prebivalec v Piranu, je leta 1333 v oporoki za blagor svoje duše določil, naj se proda polovica njegove hiše s pripadajočim vrtom v Kopru (»Busardagla«), a denar uporabi za maše in za reveže.²³ Darda, hči Petra iz Dubrovnika pa je leta 1368 zapustila premoženje očetu razen vinograda v Čeredi, ki naj se proda in iztržek razdeli revežem.²⁴

Pri posrednem oziroma pogojnem zapuščanju premoženja revežem je bil rezultat karitativne dejavnosti negotov, oziroma se je odložil za nedoločen čas ali pa je bil dosežen šele po izpolnitvi pogojev, ki jih je postavil testator. Pri tem so se pojavljale najrazličnejše izjemne oblike. Ena takih je bila, da je testator po besedilu oporoke zavezal dediča, da uživa dediščino le do svoje smrti, nato pa se je moralo premoženje testatorja razdeliti revežem. Tako je leta 1382 Katarina, žena Mavra, ki je bil sin Mateja iz Gorice in prebivalec Pirana, zapustila svojo hišo v Porta Mugla, svoj del raševine in svoj del pridelka iz vinograda v piranskem distriktu možu v užitek, po smrti pa naj se hiša proda in denar razdeli med reveže.²⁵ Leta 1396 pa je Nikolaj, sin Frančiška Radino, iz Pirana vse svoje premoženje na enak način zapustil materi Dominiki, po njeni smrti pa naj bi premoženje razdelili med domače, piranske reveže.²⁶

Bolj pogosta (kakor opisana oblika je bila ta, v kateri reveži nastopajo kot pogojni dediči. Testatorji so zapuščali premoženje otrokom ali bližnjim sorodnikom in šele, če so ti pomrli pred svojo polnoletnostjo, so reveži nastopili kot dediči. Komisarji oporoke so morali tedaj premoženje prodati in denar razdeliti revežem.²⁷

Prav tako pa so se pojavljali primeri, ki so bili kombinacija obeh zgornjih dveh. Leta 1360 je npr. Daniel, sin Nikolaja iz Gorice, meščan in prebivalec Pirana, zapustil premoženje otrokoma Nikolaju in Mariji. Toda, če bi oba umrla mladoletna, naj bi do smrti hasnovala premoženje žena Dominika, nato pa naj bi komisarji oporoke premoženje prodali in denar razredili revežem.²⁸ Andrej, sin Franca iz Ogrske in prebivalec Pi-

rana, je v oporoki leta 1396 določil za dediča hčer Agato; če pa bi ta umrla pred polnoletnostjo, naj bi polovico premoženja podedovala žena Marija, a drugo polovico naj bi razdelili revežem.²⁹ Obrtni mojster Jernej Lonber, sin Jurija iz Kamnika (de Camicha) in prebivalec Pirana pa je leta 1418 za dediče določil brate in otroke svoje deklice Agneze tako, da dedujejo drug za drugim. Če bi vsi pomrli pred polnoletnostjo, se iz premoženja izplača Agnezi 16 liber malih denarjev, njegovima nečakoma 3 dukate, vse drugo premoženje pa naj se proda in denar razdeli revežem.³⁰

Toda poleg teh neorganiziranih oblik karitativnih dejavnosti imamo tudi organizirane oblike; mednje je šteti zlasti znano institucijo »špitala« (hospital), ki se javlja v mestih ob morju že v visokem srednjem veku, a je tudi v mestih v notranjosti skozi ves pozni srednji vek običajen pojav.³¹ Sprva je bil morda tudi špital v Piranu le prenočišče in bivalni prostor za tujce, za popotnike in trgovce. V obravnavanem času pa je bila ustanova, v kateri so stari in tudi bolni domačini, reveži, dobivali vso oskrbo brezplačno. V poznem srednjem veku sta bila v Piranu dva špitala, stari in novi, ki so ga zgradili okoli leta 1430. Oba špitala sta bila na trgu v četrti Porta Campo, kjer se stari omenja že konec 13. stoletja.³² Pri nastanku špitala je verjetno v taki ali drugačni obliki sodelovala tudi mestna uprava, toda vzdrževal se je praviloma z miloščino, iz daril in volil, lahko pa je imel tudi svojo (podarjeno) posest, za kar pa v Piranu trenutno nimamo podatkov. Špital je vodil poseben prior, ki je bil verjetno duhovnik.³³

Organiziranost tovrstne karitativne dejavnosti v Piranu se kaže tudi v tem, da so celo občasne dohodke v obliki daril, volil in legatov v oporokah spravili v stalne, čeprav ne obvezne oblike. Zdi se, da je že ob samem začetku gradnje novega špitala mestni veliki svet sprejel sklep, naj testatorja ob pripravljanju oporoke vprašajo ali je za blagor svoje duše pripravljen darovati oziroma zapustiti del premoženja v korist novega špitala ali ne.³⁴ In resnično se nato v oporokah javlja tovrstno vprašanje oziroma pritrdilni odgovor z določeno vsoto ali predmetom, podarjenim špitalu, ali pa seveda tudi negativna odločitev testatorja.³⁵

Staremu in novemu špitalu so na ta način zapuščali z volilom ali legatom najrazličnejše v špitalu potrebne predmete in živila. Pogosto se omenjajo postelje in posteljnina z odejami,³⁶ poleg tega pa določene množine

olja, žita, soli, vina in moke.³⁷ V posameznih primerih so testatorji za glavnega dediča svojega premoženja določali špital. Tako je Blaž, sin Andreja iz Modruša, obrtnik in prebivalec v Piranu, leta 1453 zapustil vse svoje premoženje za gradnjo novega špitala.³⁸ Pavel iz Metlike (de Metlicha), ki je bil prebivalec Pirana, je špitalu zapustil svojo hišo v četrti Porta Misana, vendar pod pogojem, da jo do smrti uživa in v njej stanuje žena Magdalena.³⁹ Podobno je leta 1493 zapustil novemu samostanu vse svoje premoženje tudi Jurij, imenovan Varosdin, ki ga pa do svoje smrti še uživa žena Agneza.⁴⁰

V primerjavi s temi so daleč prevladovala denarna volila, ki so jih testatorji namenili ali za gradnjo novega špitala⁴¹ ali neposredno revežem v špitalu, bodisi tako, da se denar mednje razdeli, bodisi da se zanje porabi.⁴² Višina denarnih volil novemu špitalu je bila po primerih zelo različna. Večinoma so se zneski gibali od 20 do 40 solidov, le redko so bili manjši (10 solidov in manj). Dosegali pa so tudi višino po več (3, 4, 5 in celo 20) liber malih denarjev, po en ali dva dukata in le izjemoma večji znesek.^{42a} Redki so bili tudi primeri, da so testatorji zapuščali špitalu denarne zneske z namensko uporabo. Tako je Janez, sin Savarina de Savarino, leta 1456 špitalu zapustil 20 liber malih denarjev za nakup sklavin za potrebe revežev v špitalu.⁴³ Gregor iz Zagreba, Martinov sin pa je novemu špitalu leta 1481 zapustil 20 dukatov, za kar naj bi kupili kelih za špitalsko cerkev, preostanek denarja pa naj bi uporabili za nakup odej.⁴⁴ Podobno kakor pri drugih oblikah karitativne dejavnosti, se je tudi tu v posameznih primerih uveljavljalo pogojno darovanje oziroma dedovanje. Leta 1482 je tako Frančišek, sin Jurija s Paga, ki je bil meščan in prebivalec Pirana, zapustil svojima sinovoma vse svoje premoženje. Toda, če bi oba umrla mladoletna, dobi dediščino žena Cecilia, vendar brez vinograda v Kastinjolah, ki ga morata v tem primeru komisarja za izvršitev oporoke prodati in denar izročiti novemu špitalu v Piranu.⁴⁵ V drugi polovici 15. stoletja je v 103 oporokah prav toliko testatorjev novemu špitalu v Piranu darovalo na ta način 127 liber malih denarjev, 9 solidov ter 36 dukatov.

V vse zgoraj navedene oblike karitativne dejavnosti, ki so bile namenjene prvenstveno revežem iz Pirana, so se poleg romanskih, italijanskih prebivalcev mesta vključevali tudi številni Slovenci in Slovani iz dela sedanjih jugoslovanskih dežel nasploh, predvsem iz Hrvaške in Slavonije ter Dalma-

cije, doseljeni in živeči kot prebivalci ali meščani v Piranu. Tudi to dejstvo samo po sebi dokazuje proces neposrednega vključevanja zalednega prebivalstva v življenje tega (in drugih) primorskega mesta, a hkrati in še v povečani meri tudi tesno povezanost zaledja z obalnimi mesti, ki jim to prebivalstvo v obravnavanem obdobju daje v veliki meri slovenski oziroma slovanski pečat.

Med udeleženci karitativne dejavnosti v Piranu se tako omenjajo došleci iz bližnjega slovenskega zaledja mesta, v še mnogo večjem številu pa ljudje iz širšega slovenskega zaledja. Med prvimi so bili npr. priseljenci iz Siparja, Rožaca, Kačic, s piranskega Kraša in od drugod, med drugimi pa ljudje iz Gorice (30) Ljubljane (21), Celja (Cil, Cille, 8), Metlike (Metlicha, Motelicha, 7) Murske Sobote (Soboth, 3), Devina (3), Laškega (Lasco, 2), Sv. Križa (2), Novega mesta (Nustat, de Mista, de Nouo mest, 2), Kamnika (Camicha), Škofje Loke, Gornjega gradu (Gorina grad), Zagorja (Sagorie), Kostanjevice (Castagnaiça), Loža, Postojne (Pustoina), Vipave, Solkana, Stare vasi pri Ljubljani (de villa veteris de Lubiana) in še nekaj drugih krajev (po 1). Tem se priključujejo priseljenci iz Dubrovnika (3), Splita (1), Trogira (2), Šibenka (1), Zadra (4), Senja (10) in otokov Krka (2), Cresa (2), Osorja (1), Raba (2), Paga (9), Korčule (2); dalje iz Zagreba (29), Krapine (6), Varaždina (1), Topuska (Toposch de Sclauonia, 1), Virovitice (1), Požege (5), Gorjana (2), Samobora (de Samibora, 1), Koprivnice (Copreuiza, 1), Zrinja (6), Blagaja (de Blagaia, 5), Modruša (5), Brinja (2), Otočca (Otoxaç, 2), Krbave (Carbauia, 1) ter celo iz Bosne iz doline reke Sane (1).

Za obravnavano obdobje značilen pojav v Piranu je bilo tudi to, da testatorji praviloma niso več zapuščali svojega premoženja cerkvam, duhovnikom in bratovščinam kot glavnim dedičem. To se skoraj ni dogajalo niti v primerih, ko testatorji niso imeli svojih neposrednih dedičev. Cerkvam in duhovnikom so večinoma določali le sorazmerno manjše zneske za plačilo maš zadušnic, za pokop, za nakup sveč pri raznih oltarjih in podobno. Ta ugotovitev velja tudi za slovenske in slovanske doseljence v mestu. Med sorazmerno številnimi njihovimi oporokami moremo v obravnavanem obdobju navesti le skromno število oporok, v katerih so zapustili premožnje cerkvi. Poglejmo jih.

Jakob, sin Pavla iz Zagreba, ki je bil hlapec in kolon (famulus sive laborator) Jerneja Vedurna iz Pirana, je leta 1438 vse svoje premoženje zapustil Klemenu, kanoni-

ku pri cerkvi sv. Jurija, in gostilničarju Demetriju, sinu Ulrika iz Zagreba.⁴⁶ Leta 1456 je Barnaba, sin Jurija iz Ogrske, verjetno iz Slavonije, kot glavnega dediča svojega premoženja določil zakristijo pri glavni piranski cerkvi sv. Juriju.⁴⁷ Slovan Jurij, imenovan »Cuda crana« (?), je leta 1473 svoje premoženje zapustil oltarju blizu zakristije v cerkvi sv. Janeza in sv. Marku (verjetno oltarju, ki je bil posvečen temu svetniku).⁴⁸ Tri leta pozneje pa je Benedikt, sin Jurija iz Zadra, svoje premoženje zapustil za gradnjo ali popravilo frančiškanskega samostana v Piranu.⁴⁹ To bi bili vsi primeri oporok slovanske provenience v Piranu, ki so kot poglobitve dediče določale cerkvene institucije ali duhovnike.

Prav toliko moremo navesti iz istega kroga ljudi tudi pogojnih volil cerkvam. Leta 1453 je tako Simon de Sclabonie, sin Ivana in hlapec pri Nikolaju de Petrozna, zapustil vse svoje premoženje štirim bratom, Martinu, Blažu, Juriju in Mihaelu, s pogojem, da pridejo po njegovi smrti v enem letu v Piran in prevzamejo dediščino. V nasprotnem primeru naj bi šla vsa zapuščina za popravilo cerkve sv. Jurija.⁵⁰ Deset let pozneje je Fabijan, sin Petra iz Zagreba, prebivalec Pirana, v oporoki zapustil premoženje otrokoma Katarini in Petru; če pa bi dediča mlađoletna umrla, naj vse premoženje deduje frančiškanski pater Luka.⁵¹ Agata, žena Andreja iz Požege, pa je leta 1488 za pogojnega dediča vsega svojega premoženja določila brata Bernardina iz piranskega samostana minoritov. Toda dedoval bi le v primeru, če bi njen glavni dedič sin Peter umrl pred polnoletnostjo, a še to šele potem, ko bo njen mož Andrej do smrti užival premoženje.⁵² Leta pozneje je Mateja, žena Mihaela iz Krapine, zapustila svoje premoženje sestri Heleni s pogojem, da njen mož Janez ne bo udeležen pri dediščini. Če pa bi sestra umrla (prej kakor testatorka), naj bi premoženje v enakih delih dedovali kapitelj pri cerkvi sv. Jurija, frančiškanski samostan in samostan sv. Bernardina.⁵³ Za zaključek tovrstnih volil naj navedemo, da je leta 1499 kot izjemen primer legata cerkvi Janez (Anzel), sin Nikolaja iz Ljubljane, določil enkratno miloščino na dan svoje smrti v višini 1 dukata bratom samostana sv. Pelegrina.⁵⁴

S temi oblikami karitativne dejavnosti se Piran in njegovo prebivalstvo vključujeta v splošni tok razvoja v obravnavanem obdobju, vsekakor se od njega, kljub nekaterim značilnostim oziroma posebnostim bistveno ne razlikujeta.

OPOMBE

1. Npr. PA, TA — 1490 dec. 19: »... unam caritate more antiquo pro anima sua et viri et filiorum suorum.« — 2. Serija testamentov v Piranskem arhivu (PA, TA) je izredno bogata, samo za srednji vek ima nekaj tisoč aktov. — 3. PA, TA — 1382 avg. 31 in sept. 2. — 4. PA, TA — 1323 maj 3, 1373 april 17. — 5. PA, TA — 1374 okt. 13, 1467 okt. 26. — 6. PA, TA — 1462 dec. 1. — 7. PA, TA — 1413 avg. 9. — 8. Npr. PA, TA 1462 jan. 30: »Item dimisit pro male ablatis incertis pro animarum illorum a quibus aliquid in debite habuisset libras viginti quinque parvorum dispersandas per infrascriptos eius commissarios pauperibus Christi ubi ipsi melius videbitur et hoc infra terminum duarum annorum immediate post eius obitum, quas libras viginti quinque voluit extrahi de denariis exigendis pro sale suarum salinarum onerando super navigijs comunis venetiarum.« — Oporoka Nikolaja de Mauro iz Pirana. — 9. Npr. PA, TA — 1486 sept. 2: »Item iussit fieri vnam caritatem singulo anno et in quo iussit exponi duc. 1 per Anzel virum suum dum ipse vixerit in hic mundo.« — Oporoka Milice, žene Janeza iz Ljubljane. — 10. PA, TA — 1344 dec. 16. — 10a. PA, TA — 1348 dec. 24. — 11. PA, TA — 1387 maj 20. — 12. PA, TA — 1335 sept. 8. — 13. PA, TA — 1345 jan. 12. — 14. PA, TA — 1442 febr. 13. — 15. PA, TA — 1476 marec 29: »Item iussit dispersari omnes eius panni linei et lanei et pilipias a suo dorso inter pauperes feminas et puellas per commissarios suos ubi illis melius videbitur.« — 16. PA, TA — 1486 april 24: »... et feceret vnam elemosinam cibi et potus pro anima sua pauperibus Christi.« — 17. PA, TA — 1360 sept. 16. — 18. Formula se je glasila npr. PA, TA — 1405 jul. 8: »... pauperes Christi indigentes sibi heredes universales esse voluit et instituit.«, ali PA, TA — 1409 febr. 25: »... pauperes Christi sibi heredes instituit.«, ali PA, TA — 1464 avg. 5: »... pauperes Christi suos heredes esse voluit et instituit.« — 19. PA, TA — 1326 avg. 28. — 20. PA, TA — 1333 sept. 8. — 21. PA, TA — 1334 avg. 31. — 22. PA, TA — 1335 sept. 30, 1336 febr. 14, 1347 sept. 16, 1371 avg. 1, 1374 avg. 15, 1382 okt. 3 in avg. 14, 1392 sept. 10, 1409 febr. 25, 1410 avg. 21, 1417 okt. 3, 1420 jul. 22, 1426 dec. 28, 1429 jul. 29, 1464 avg. 5. itd. — 23. PA, TA — 1333 avg. 8. — 24. PA, TA — 1368 okt. 19. — 25. PA, TA — 1382 avg. 23, prim. še 1497 jul. 29. — 26. PA, TA — 1396 avg. 18. — 27. Npr. PA, TA — 1348 avg. 13, 1377 avg. 19, 1380 dec. 18, 1381 marec 17, 1417 sept. 3, 1417 nov. 8. — 28. PA, TA — 1360 maj 23. — 29. PA, TA — 1396 jul. 17. — 30. PA, TA — 1418 avg. 16. — 31. Prim za Ptuj in Maribor J. Wechner, Beiträge zu einer Geschichte des Heilwesens, der Bäder und Heilquellen in Steiermark bis incl. 1700. MHVSt 33 (1885), str. 68; Ig. Orožen, Das Bisthum und Diöcese Levant, Marburg 1875, str. 554. — 32. PA, TA — 1292 febr. 29, 1450 sept. 22. — 33. PA, TA — 1463 jun. 8: Lenart, sin Leopolda iz Benetk; 1492 avg. 12: Simon; 1500 marec 6: Janez (Joannes prior hos-

pitalis predicti). — 34. PA, TA — 1437 dec. 26.: »Facta sibi primo et ente omnia conscientia si vellet dimittere pro anima sua hospitali novo in Pirano iuxta partem captam in maiori consilio Pirani eidem hospitali dimisit vigore presentis testamenti soldos 20 parvorum pro anima sua.« — 36. Npr. PA, TA — 1382 sept. 30, 1420 nov. 13: »... duo paria lintheamium videlicet par unum telle grosse et alterum telle subtilis.« 1499 okt. 18 itd. — 37. Npr. PA, TA — 1467 marec 31, 1475 dec. 22, 1476 marec 21, 1485 sept. 18 itd. — 38. PA, TA — 1453 jul. 7: »... fabricam dicti hospitali sibi heredem universalem esse voluit et instituit.« — 39. PA, TA — 1482 maj 3: »... Item legavit hospitali novo de Pirano unam suam domum positam Pirani in porta Misana apud domum ser Odorici Saracho (?) hac conditione quod Magdalena uxor eius in ea possit habitare sive ea possit gaudere in vita sua.« — 40. PA, TA — 1493 okt. 7: »... quod post dicte uxore sue mortem bona que reperiuntur de dicta eius che-

reditate deveniant predicto hospitali novo.« — 41. »... pro fabrica dicti hospitalis novi«, prim. PA, TA — 1441 avg. 13, 1453 jul. 7. — 42. Npr. PA, TA — 1459 jun. 8 in jul. 17. — 42a. Npr. PA, TA — 1483 dec. 5. — 43. PA, TA — 1456 jul. 5: »In primis dimisit hospitali Pirani libris 20 parvorum ex quibus iussit emi sclavinas in subventionem pauperum dicti hospitalis.« — 44. PA, TA — 1481 febr. 7. — 45. PA, TA — 1482 maj 4. — 46. PA, TA — 1438 maj 30. — 47. PA, TA — 1456 febr. 5. — 48. PA, TA — 1473 nov. 23. — 49. PA, TA — 1476 jan. 11: »... fabricam conventus sancti Francisci de Pyrhano sibi heredem universalem esse voluit et instituit.« — 50. PA, TA — 1453 jul. 30. — 51. PA, TA — 1463 marec 23. — 52. PA, TA — 1488 dec. 24. — 53. PA, TA — 1489 jul. 21. — 54. PA, TA — 1499 nov. 25: »Item iussit fieri unam caritatem die obitus sui fratribus sancti Pelegrini valoris unius ducatus.«

BOJ ZA SEVERNO SLOVENSKO MEJO 1918/19 V PREKMURJU*

LOJZE UDE

Ob razpadu Avstro-Ogrske oktobra 1918 so mogli biti ogrski oz. prekmurški Slovenci, kakor so jih nazivali Slovenci v Avstriji, na osvoboditev, združitve s Slovenci v novo ustanovljeni jugoslovanski državi, najmanj pripravljani.

Poglavitni vzrok te slabe pripravljenosti je v pritisku madžarskega nacionalizma, katerega nosilca sta bila madžarsko plemstvo in meščanstvo s svojo ideologijo o integriteti ozemlja svetoštetanske krone. Ves vpliv uprave in šolske vzgoje posebno od dualistične ureditve Avstro-Ogrske 1867 dalje je bil usmerjen na uveljavljanje te miselnosti in zlasti tudi na zaviranje vseh, tudi kulturnih stikov s Slovenci v Avstriji.

V svoji socialni sestavi in maloštevilnosti — okrog 100.000 konec 19. stoletja — so se mogli prekmurški Slovenci temu pritisku težko upirati. Bili so mali kmetje, ki se po večini niso mogli preživljati z delom na svojih kmetijah, temveč so morali iskati zaslužka še z delom na madžarskih veleposestvih. Madžarski veleposestniki, grofi in knezi, so imeli toliko zemlje, da si od severozahodnega do jugovzhodnega dela Prekmurja mogel priti, ne da bi stopil na zemljo slovenskega kmeta. Zaslužka so iskali tudi s

sezonskim delom izven Prekmurja, najraje v Slavoniji in med Slovenci na avstrijskem Štajerskem. Razen kmetov je bilo Slovencev še nekaj obrtnikov, toda gostilničarji in trgovci so bili po večini madžaronski židje. Posvetni inteligenti, največ učitelji, so bili redko zavedni Slovenci. Le duhovščina, po svoji legalistični miselnosti sicer ogrsko svetoštetansko patriotična, je po vernosti imela s slovenskim ljudstvom tudi jezikovni stik in je bila proti jezikovni madžarizaciji.

Politično se prekmurški Slovenci v lastni stranki niso mogli organizirati, ker so v madžarski »demokraciji« imeli volilno pravico predvsem plemiči in meščanski davkoplačevalci, ter njihova inteligenca.

Madžarizacijske tendence so bile vidne posebno v tehle zakonih, ki so izšli kljub zakonu št. XLIV iz leta 1868 o »narodni, jezikovni enakopravnosti« na Ogrskem, ki pa se je v nadaljnjem izkazal le kot lepa deklaracija za zunanji svet in ne kot resna pravna obveznost:

Že s kazenskim zakonom iz leta 1878 je bilo po členu 171 in 172 mogoče kazensko preganjati vsako delovanje, ki je nasprotovalo madžarizaciji.

S šolskim zakonom XVIII iz leta 1879 (minister Agoston Trefort) je bilo določeno, da se mora madžarščina kot učni jezik uvesti v vse šole, tudi verske. Le glede verouka do

* Povzetek neobjavljene obširnejše razprave.

nadaljnega niso bile izključene olajšave, kar je v veliki meri bilo zavisno od slovenskih župnikov.

Z zakonom LXXX iz leta 1883 je bila popolnoma pomadžarjena srednja šola. Materinski jezik drugih narodnosti se ni smel počevati tudi kot predmet.

Z zakonom XV iz leta 1891 so bili pomadžarjeni vsi vrtni. Z Banffyjevimi zakoni iz leta 1898 so bila pomadžarjena vsa krajevna imena.

Z letom 1900 so ogrska uradna ljudska štetja prekmurske Slovence kot take sploh prenehala šteti. Številčno so bili upoštevani samo še med tistimi, ki so bili navedeni v rubriki »drugi«. Do tega leta so jih šteli vsaj kot »Vende«, toda leta 1900 so izbrisali v uradnih ljudskih štetjih tudi to ime.

Oblastnemu madžarizacijskemu pritisku se je pridružil pritisk privatnih organizacij madžarske družbe. V osrednjem mestu Prekmurja, v Murski Soboti, je bila kot taka organizacija leta 1885 ustanovljeno društvo »Vendvideki magyar közművelődési egyesület — VMKE« (Prosvetno društvo za širjenje madžarščine v Vendski krajini).

Z Apponijevim šolskim zakonom iz leta 1907 je bilo šolstvo brezizjemno pomadžarjeno in so madžarski oblastniki šele med I. svetovno vojno ublažili to politiko. Uspeli so sicer navdati nemadžarske narodnosti z nekim ogrskim patriotizmom ali ga jim vteptati, niso pa uspeli z jezikovno madžarizacijo. Prav iz tega dejstva je posebno pri prekmurskih Slovencih vzniknila politična osvobodilna težnja, težnja po združitvi s Slovenijo v skupni jugoslovanski državi.

Vzrokov, da z jezikovno madžarizacijo niso uspeli, je bilo več. Slovenci so bili v razmerju do Madžarov avtohtono prebivalstvo. Govorica avtohtonega kmeta pa je v odnosu do naroda zavojevalca trdoživa. Šolstvo, to najbolj učinkovito sredstvo potujčevanja v 19. stoletju je bilo na Ogrskem organizirano tako, da ni moglo doseči namena pomadžarjenja. Po temeljnem šolskem zakonu XXXVIII iz leta 1868 so namreč mogle biti šole na Ogrskem državne, verske, občinske in zasebne. Že s tem je bila omogočena različna praksa. Še leta 1918 je bilo največ šol verskih. Otroci so obiskovali šole le do izpolnjenega 12. leta in še to samo pozimi od novembra do aprila. Sicer uzakonjena šolska obveznost ni bila strogo izvajana. V začetku 90. let je bilo v območju osrednjega, to je murskosoboškega okraja, vsolanih le 50 do 60 % šoloobveznih otrok. Kljub strogim ukrepom slovenski starši niso pošiljali otrok v šole. Znano je poročilo murskosoboškega

glavarja velikemu županu v Somboteliju iz leta 1890, da se nauči madžarščine razmeroma le malo prebivalcev. Semenišča so bila sicer madžarska, toda s slovenskim ljudstvom je duhovnik moral moliti slovensko.

Prekmurski Slovenci so ustvarili tudi svoj tisk. Temelj tisku v prekmurskem slovenskem narečju so položili Ferenc Temlin, Mihall Sever, najtrdnjši in najtrajnejši vpliv pa je z izdajo abecednika in katekizma imel evangeličan Štefan Küzmič, (1723 — 1779). V nadaljnjem so tisk v slovenskem prekmurskem narečju pospeševali predvsem slovenski katoliški duhovniki. Skozi vse 19. stoletje je prekmursko ljudstvo uporabljalo v cerkvi in družini zlasti molitvenik Mikloša Küzmiča (1739 — 1804) iz leta 1780 »Knjiga molitvena z dvojnimi pridavkom na hasek slovenskega naroda«. Ponatisnjena je bila ta knjiga nad 20-krat. Njena zadnja izdaja je iz leta 1931.

Preprečiti v Prekmurju pojav in razvoj slovenske tiskane besede, slovenski kulturni napredek, otežiti ali celo onemogočiti branje slovenskih knjig, tiskanih v Avstriji in s tem zbliznanje Slovencev z desnega in levega brega Mure, je bila v teh desetletjih glavna skrb raznih ogrskih upravnih oblastev, celotne madžarske družbe. Ne samo vzgoja, povsod navzoče navajanje k ogrskemu državnemu patriotizmu svetošufanske krone, temveč tudi nacionalna jezikovna madžarizacija je bila njihov glavni cilj.

Po šolskem zakonu XVIII iz leta 1879, ki je določal, da se mora madžarski jezik kot učni jezik uvesti tudi v vse verske šole, so izšla škofijska navodila, da naj se tudi verouk poučuje v madžarščini. Na ta navodila pa župniki niso bili strogo vezani. To je izrabil Ivanocy, da je po večletnem poučevanju verouka v madžarščini kot župnik v Tišini začel poučevati verouk v slovenščini tudi v šoli in je kot dekan murskosoboške dekanije dosegel, da je bila v prekmursko slovensko narečje prevedena Gerelyjeva Mala biblija, uvedena leta 1897 kot obvezen učbenik v šole v soboški, lendavski in monoštrški dekaniji, torej na skoraj celotnem slovenskem ozemlju Ogrske. Madžari so zaradi tega Ivanocyja v časnikih silovito napadali. Označevali so ga kot veleizdajalca. Zagovarjati se je moral pred oblastjo. Somboteljski škof Hidasy se zanj ni zavzel. Z Apponijevim šolskim zakonom leta 1907 je bilo v šolah konec tudi slovenskega verouka.

Ivanocy pa se je po uspehu s prevodom Gerelyjeve Male biblije ukvarjal tudi z načrtom ustanoviti družbo, ki naj redno vsako leto izda za prekmurske Slovence nekaj na-

božnih, a tudi drugih knjig. Pridobil je za to idejo tudi somboteljskega škofa dr. Vilmosa Istvána, katerega pa so vodili pri tem drugi motivi kakor Ivanocyja in njegove pomočnike, kar se je pokazalo že takoj po izidu prve knjige — Kalendarja Srca Ježušovega za leto 1904. Kalendar je bil pisan v prekmurskem slovenskem narečju, v slovenskem duhu, z zavestjo slovenske samobitnosti in je bil zamišljen kot trajna ustanova. Vse to pa je bilo proti namenom škofa, ki so ga, kakor je to napisal Ivanocy v župnijski kroniki, vodili pri vsem »skriti madžarsko-nacionalni cilj«, to je pričakovanje, da se bo tiskanje slovenskih knjig ob napredujoči madžarizaciji tako in tako kmalu izkazalo za nemogoče, nesmiselno. Tisk v prekmurskem slovenskem narečju pa je pokazal nepričakovano trdoživost. Kalendarju se je pridružil še mesečnik Marijin list in leta 1913 tednik Novine, ki je pod uredništvom Jožefa Klekla starejšega leta 1917 dosegel že 6200 naročnikov. Po Novinah je prišel Klekl starejši še do priznanja, da je »voditelj« prekmurskih Slovencev.

Posamezni pisci so z uvajanjem novega besedišča že pred letom 1913 približali prekmursko narečno pisano besedo slovenskemu knjižnemu jeziku. Novine so storile še en korak dalje. Prenehale so pisati v madžarskem črkopisu in začele pisati v gajici. V Kalendarju za leto 1904 je Ivanocy v članku o Sv. Cirilu in Metodu napisal še: »Med današnjim slovenskim ljudstvom na Štajerskem in Ogrskem v preteklosti ni mogoče potegniti take mejne črte, ki bi to ljudstvo kot narod delila.« V tišinski župnijski kroniki pa je leta 1905 napisal o Strossmayerjevem kulturnem pomenu prav slavospevne besede: »... če se bodo kdaj jugoslovanske višje ideje realizirale, je Strossmayer temu položil temelj«. Verjetno bi bili prekmurski Slovenci na leto 1918 bolje kakor pod Kleklovim konservativnim vodstvom pripravljani, če ne bi Ivanocy že leta 1913 umrl. Sme pa se trditi, da je tisk v slovenskem prekmurskem narečju bistveno pripomogel, da prekmurski Slovenci niso podlegli madžarizaciji.

Hudo so madžarske oblastnike vznemirjale tudi Mohorjeve knjige, ki so jih v zadnjem desetletju 19. stoletja širili med prekmurskimi Slovenci zlasti Ivanocy in tudi njegovi sodelavci. Tiskane v Avstriji, v Celovcu, v slovenskem knjižnem jeziku, so jih prekmurski Slovenci vendarle razumeli. To je dokazovalo njihovo sorodnost s Slovenci v Avstriji in prav to je madžarske oblastnike najbolj vznemirjalo. Širjenju teh knjig so delali različne težave. Naročniki so bili iz-

postavljeni raznim šikanam. Zato so jih štajerski Slovenci, posebno semeniščniki marihorskega semenišča, v Prekmurje tudi vtihotapljali.

Lastnega političnega programa pa prekmurski Slovenci niso imeli. Po nasvetu Ivanocyja so volili leta 1895 ustanovljeno madžarsko ljudsko, klerikalno stranko, ki je v nasprotju z liberalno stranko imela v svojem političnem programu vsaj realizacijo zakona iz leta 1868 o narodni enakopravnosti. Če izvzamemo Ivanocyja, niso poznali jugoslovanske ideje. Vodilna plast prekmurskih Slovencev, duhovščina, čeprav proti jezikovni madžarizaciji, je bila ogrsko patriotična.

Bilo pa je še več drugih dejstev in silnic, osebnih in socialnih, ki so tudi v preteklosti spletale vezi med Slovenci na desnem (avstrijskem) in levem (ogrskem) bregu Mure.

Tudi ogrski, prekmurski Slovenci so sebe kakor Slovenci v Avstriji, nazivali Slovence, svoj materin jezik, slovenski in so odklanjali ime Vendi, s katerim so jih nazivali Madžari. Globlja zavest iste jezikovne, narodne skupnosti s Slovenci v Avstriji, pa je šele nastajala.

Posamezni slovenski politični pisatelji kakor koroški Slovenec Matija Majar in štajerski Slovenec Oroslav Caf so že leta 1848 zahtevali priključitev prekmurskih Slovencev k Sloveniji. Geograf Peter Kozler jih je v svojih zemljevidih vključeval v slovensko jezikovno ozemlje. Številni slovenski znanstveniki in drugi slovenski pisatelji v Avstriji so v teku 19. stol. jasno in nedvoumno prštevali prekmurske Slovence k slovenski jezikovni in narodni skupini: Jernej Kopitar, Franc Miklošič, Anton Murnik, Vatroslav Oblak, Stanislav Škrabec in pisatelji: Josip Jurčič, Fran Levstik in drugi. Posebno pozornost pa so jim s spisi o življenjskih razmerah prekmurskih Slovencev, njihovih navadah, narodnih pesmih posvetili: kranjski Slovenec Matija Valjavec, štajerska Slovenca Božidar Raič in Anton Trstenjak in v desetletjih pred prvo svetovno vojno štajerska Slovenca: prof. dr. Matija Slavič in zgodovinar dr. Fran Kovačič, ki sta nato leta 1919 kot člana etnografske sekcije jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci utemeljevala jugoslovanske zahteve po priključitvi prekmurskih Slovencev k Jugoslaviji.

Psihološke pregrade ogrskega državnega patriotizma, privzgojnega v šoli in v cerkvi, z vsemi, tudi terorističnimi sredstvi javnega vplivanja, strah pred stiki s Slovenci v Avstriji, pa je premagovalo prekmursko slovensko ljudstvo prej kakor njegova inteligenca. Že prve besede v Ljutomeru 6. sept.

1863 so se udeležile skupine prekmurskih, največ beltinskih Slovencev. A tudi prvega slovenskega tabora v Ljutomeru leta 1868 se je udeležilo čez 600 prekmurskih Slovencev, zopet največ iz beltinske župnije. Ljutomer in Beltinci sta bila tudi pozneje, zlasti v letih 1918/19 med glavnimi žarišči združevalnih teženj Slovencev desnega in levega brega Mure.

Celo Klekl piše: »Naše ljudstvo je često hodilo čez Muro, kjer je imelo zemljo, ki jo je obdelovalo in sorodnike, ki jih je obiskovalo in ker je bila živa trgovina med avstrijskim in madžarskim delom države. Zato je tudi ljudstvo (podčrtal U.) opozorilo duhovščino na jugoslovansko deklaracijsko gibanje in ji dalo priložnost, da o pravem času zavzame svoje stališče za rešitev tega vprašanja.« Deklaracijsko gibanje se je moglo med prekmurskimi Slovenci širiti le z veliko težavo. Madžarske oblasti so imele to gibanje, ki je zahtevalo v meje Jugoslavije tudi slovensko Prekmurje, že od vsega začetka za veleizdajalsko gibanje. Dokumentirano znan je pravzaprav le en primer zbiranja podpisov za majniško deklaracijo. Ob razpadu in po razpadu Avstro-Ogrske pa se je pokazalo, da je ljudsko razpoloženje za Jugoslavijo in sicer v obliki združenja s Slovenci v popolnoma svobodni jugoslovanski državi tvorbi, neprimerno odločnejše kakor razpoloženje »voditelja« prekmurskih Slovencev Jožefa Klekla starejšega. To se je v tedanjem tisku zelo jasno dokumentirano pokazalo na več zborovanjih, shodih: že 20. oktobra v protestnih klicih proti madžaronskim govorom na zborovanju v Murski Soboti; s številno udeležbo prekmurskih Slovencev za združitev Slovencev v novi jugoslovanski državi 3. nov. 1918 v Ljutomeru: z udeležbo blizu 3000 prekmurskih Slovencev na manifestacijskem zborovanju za Jugoslavijo v Radgoni 26. dec. 1918 in na velikem, od madžarskih oblastnikov sklicanem zborovanju v Beltincih 17. januarja 1919, torej še po ponesrečni vojaški akciji kapetana Erminija Jurišiča, ki je kot podaljšek akcije vojske zagrebškega Narodnega vijeća za osvoboditev Medmurja hotel zasesti še Prekmurje. Ta akcija in spontana akcija prekmurskega Slovenca, dijaka Jožefa Godine s prostovoljci iz treh Bistic v božičnih dneh leta 1918 pa je bila edina vojaška akcija za osvoboditev Prekmurja izpod madžarske oblasti. Načrtov je bilo še nekaj drugih. Tudi sami prekmurski Slovenci so bili pripravljeni, da se z orožjem bore za osvoboditev izpod Madžarske. General Maister, pod katerega vodstvom je bil izvojevan boj za severno slovensko

mejo na štajerskem odseku, je hrvaško vojaško akcijo za osvoboditev Medmurja podprl z dvema četama Mariborskega pešpolka. Vojaško akcijo za osvoboditev Prekmurja pa so njemu kakor prekmurskemu Narodnemu svetu v Ljutomeru ter tamkaj zbranim prekmurskim legionarjem preprečevali trije dejavniki: slovenska narodna vlada v Ljubljani, srbska vrhovna komanda, ki se je čutila vezano na beograjsko premirje z dne 13. nov. 1918 ter francoska vojaška misija, ki se je prav tako čutila vezano na to premirje. Na beograjsko premirje sta se čutili vezane vrhovna komanda srbske vojske in francoska vojaška misija tudi v času sovjetske Madžarske od 21. marca do 1. avgusta 1919. Za osvobodilno vojaško akcijo pripravljenim nad 500 prekmurskim prostovoljcem ali kakor so se sami imenovali, legionarjem, zbranim maja meseca 1919 v Ljutomeru, komanda dravske divizijske oblasti ni hotela dati orožja, francoska vojaška misija pa jih je prepričevala, da bo Prekmurje tako in tako priznala Jugoslaviji pariška mirovna konferenca, čeprav vprašanje o državni pripadnosti Prekmurja na mirovni konferenci v Parizu ta čas za Jugoslavijo še ni bilo ugodno rešeno.

Legionarji so se razšli, le 34 se jih je pridružilo Sokolski legiji v Štrigovi. Vodilni prekmurski prostovoljci so bili: višja gimnazijca Josip Godina in Ivan Jerič ter Miško Kuhar in Mihael Erjavec.

Na pariški mirovni konferenci je z velikim znanjem in z veliko vnemo utemeljeval upravičenost jugoslovanskih zahtev po priključitvi Prekmurja dr. Matija Slavič, član etnografske sekcije jugoslovanske delegacije. Toda šele ko je bilo Jugoslaviji priznano štajersko Podravje z Mariborom, je Vrhovni svet petorice 8. julija 1919 priznal Jugoslaviji tudi Prekmurje. 15. julija nato je vložila jugoslovanska delegacija na predsedstvo mirovne konference še prošnjo, da sme Prekmurje vojaško zasesti. 1. avgusta 1919, na dan, ko je bila sovjetska Madžarska zrušena, je Vrhovni svet odločil, da sme Jugoslavija Prekmurje v določenih mejah zasesti. Jugoslovanska vojska je vkorakala v Prekmurje 12. avgusta 1919, sprejeta od slovenskega prebivalstva, kakor z občudovanjem pripoveduje hrvaški udeleženec te vojaške akcije dr. Jerko Frenetović, z navdušenjem.

Sovjetska Madžarska pač ni znala zadovoljiti prekmurskih Slovencev niti v zanje najbolj občutljivem vprašanju razdelitve veleposestniške zemlje niti v jezikovnem, narodnem pogledu. Tako ugotavljajo tudi marksistični slovenski pisci: Miško Kranjec, Mir-

ko Kokolj in Julij Titl. Od obljubljenе jugoslovanske agrarne reforme so pričakovali več, kakor jim je dala sovjetska Madžarska. Mirovno tako imenovano trianonsko pogodbo pa je podpisala Horthyjeva Madžarska šele 5. junija 1920 in jo ratificirala 15. novembra istega leta. A tudi še po ratifikaciji, med komisijskim določanjem meje po ozemlju, so Madžari in madžaroni skušali doseči v svojo korist nekaj bistvenih odstopov od črte trianonske pogodbe. V nekaj primerih so poslegli v dogajanje zopet prekmurski legionarji. Tako je razmejevanje med Horthyjevo Madžarsko in Jugoslavijo po ozemlju trajalo od avgusta 1921 do julija 1924.

VIRI IN LITERATURA, KI SEM JO
UPORABLJAL PRI TEM SPISU:
VIRI

1. Spomini prekmurskih legionarjev v PAM, fascikel Prekmuriana, oštevilčeni: Ivan Jerič, 46; Jožef Škafar, 80; V. Kukovec-Baukart, 90; Josip Godina, 102; Janez Edšid, 105; Vincenc Seruga, 107; Jožef Klekl starejši, 116; Božidar Sever, 121; Mihael Erjavec, 127; Pavle Horvat, 128; Miško Kūhar, 184. Ti spomini so odgovori na Maistrovo anketno polo iz leta 1924. — 2. Jožef Klekl starejši. Moj odgovor, prevod iz madžarščine, PAM. Kleklov odgovor na madžarske obtožbe za časa okupacije 1941. — 3. Pismo Ivana Jeriča generalu Maistru z dne 8. aprila 1924, PAM. — 4. Franc Gumilar, O prekmurskem šolstvu v 19. stoletju, v rokopisu v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani. — 5. Informacija Vasje Melika o volilni pravici na Ogrskem. — 6. Informacija Miška Jeriča z dne 7. avgusta 1974 o zbiranju podpisov za majniško deklaracijo v Prekmurju. — 6a. Informacije in prevodi Vilka Novaka iz madžarskih časnikov. — 7. Časniki: Novine, od 1. novembra 1918 do marca 1919, spominski članki ob 10-letnici osvoboditve in vkorakanja jugoslovanskih čet v Prekmurje, Novine, 18. avgusta 1929, št. 33; Slovenec, 18. avgusta 1929, št. 186; še nekaj drugih številčk Slovenca, Slovenskega naroda, Jugoslavije, Slovenskega gospodarja s podatki o dogajanju v Prekmurju. — 8. Sejni zapiski Narodne vlade v Ljubljani od novembra 1918 do avgusta 1919, posebej 39. sejni zapisnik, AS. — 9. Božidar Borko o osvoboditvi Štrigove, Jugoslavija, 31. decembra 1918. — 10. Spomini stotnika Metoda Rakuše, poveljnika dveh čet mariborskega pešpolka, ki jih je poslal general Maister decembra 1918 na pomoč vojski Narodnega Vijeća za osvoboditev Medmurja, pri U. — 11. Dnevnik Vrhovne komande srbske vojske od 3. XI. 1918 do 24. II. 1919, v overovljenem prepisu, Vojnogodovinski inštitut JLA, Beograd. — 12. Dr. Dragoslav Janković in dr. Bogdan Krizman, Gradja o stvaranju jugoslovenske države, I. in II. del, Beograd, 1964.

LITERATURA

Knjige:

1. Matija Slavič, Prekmurje, Ljubljana. 1921. — 2. Edvard Beneš, Der Aufstand der Nationen, Berlin, 1928. — 3. Vilko Novak, Franc Ivanocy, Murska Sobota, 1937. — 4. Miško Kranjec, Zalesje se prebuja, Ljubljana, 1936; Pisarna, kronika, Ljubljana, 1950; Rdeči gardist, roman v treh knjigah, Ljubljana, 1964, 1965, 1967. — 5. Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, 12. zvezek, Celje, 1933. — 6. Fran Zwitter - J. Šidak - V. Bogdanov, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana, 1962. — 7. Enzo Santarelli, Madžarska revolucija, Zgodovina revolucij XX. stoletja, v slovenskem prevodu, Ljubljana, 1971. — 8. Dr. Julij Titl, Murska republika 1919, Murska Sobota, 1971. — 9. Prof. dr. Fran Kovačič, Slovenska Štajerska in Prekmurje, Ljubljana, 1926. — 10. Dr. Fran Sušnik, Prekmurski profili, Maribor, 1929.

Razprave v zbornikih:

1. Zbornik Slovenci v desetletju 1918—1928, Ljubljana, 1928, posebej: Dr. Janko Brejc, Komisija štirih generalov. Matija Slavič, Državni prevrat v mariborski oblasti. — 2. Zbornik Slovenska krajina, Beltinci, 1935, posebej: Vilko Novak, Slovstveno delo Slovenske krajine, Kulturni stiki do osvobojenja. Matija Slavič, Narodnost in osvoboditev Prekmurja, Prekmurske meje v diplomaciji. — 3. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana, 1939, posebej: Nacionalizacija premoženja. Agrarna reforma. — 4. Zbornik Hrvati u borbama za oslobodjenje sjevernih krajeva Jugoslavije, Zagreb, 1940, posebej: Dr. Vinko Žganec, Medjimurska revolucija u godini 1918, Ivan Tomašević, Pokušaj oslobodjenja Medjumurja 13. studenog 1918. godine. Dr. Jerko Franetović, Dobrovoljačka Sokolska legija u borbama za oslobodjenje Medjumurja, Slavko Lipovšćak, Bitka kod Murske Subote — Katastrofa kapetana Jurišića; Petar Jelavić, Erminij Jurišić. — 5. Zbornik Prekmurski Slovenci v zgodovini, Murska Sobota, 1961, posebej: Franjo Baš, Posebna poteza prekmurske zgodovine. — 6. Istorijski zbornik, XIV, Zagreb, 1961, posebej: Bogdan Krizman, Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske. — 7. Zgodovinski časopis XVIII, Ljubljana, 1965, posebej: Fran Zwitter, Slovenski prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. — 8. Panonski zbornik, Murska Sobota, 1966, posebej: Štefan Barbarič, Oris književnega razvoja severovzhodne Slovenije do sredine 19. stoletja; Jože Ftičar, Slovenci na levi in desni strani Mure in njihovi kulturni stiki; Bogo Teply, dr. Fran Kovačič in dr. Matija Slavič, njuno delo za Prekmurje. — 9. Zbornik Svet med Muro in Dravo, Maribor, 1968, posebej: Vlado Valenčič, Prebivalstvo v Slovenskih goricah v preteklosti in do današnjih dni; Viktor Vrbnjak, Prvi slovenski tabor v Ljutomeru. — 10. Zbornik Koroški plebiscit, posebej: dr. Bogo Grafenauer, Koroška v diplomatski igri.

Razprave v revijah:

1. Kronika II, 1935: Franjo A. Pivka, Mariborska letalska stotinja. — 2. Delo, Glasilo ZKS, XXI, 1952, št. 5-6: dr. Rudi Kyovsky, Slovenska krajina (Prekmurje). — 3. Svet ob Muri, 1957, št. 4-6: Miroslav Kokolj, Prekmurje v prevratni dobi. — 4. Nova pot, 1. XIX, 1967, št. 7-9: Ivan Zelko, Narodnost prekmurskih Slovencev in Miško Kranjec. — 5. Dialogi, 1970, št. 4-5: Vanek Šiftar, Madžarizacija in pomurski tisk v začetku XX. stoletja; št. 7-9: Ivan Škafar, Slovenska na-

rodna zavest dr. Franca Ivanocyja in narodnostni pomen prekmurskega tiska v XX. stoletju; št. 11: Vilko Novak, Pomen narečja za ohranitev narodnosti v Prekmurju. — 6. Nova mladika, 1973, št. 7-10: Ivan Škafar, dr. Franc Ivanocy in mohorske knjige v krajini med Muro in Rabo. — 7. Prostor in čas, 1974, št. 3-6: Ivan Škafar, Pred sedemdesetimi leti. — 8. Revija Donauraum, 19. Jahrg, Wien, 1974, 1/2 Heft: Franz Hieronymus Riedl, Die ungarische Nationalitätspolitik.

DVE POROČILI IZ LETA 1929 O NEMŠKI MANJŠINI V SLOVENIJI

TONE ZORN

I

Med dokumenti, ki omogočajo spoznavanje položaja nemške manjšine v Sloveniji v času med obema svetovnjima vojnama, sta tudi obsežni poročili velikih županov ljubljanske in mariborske oblasti iz marca leta 1929. Izdelani sta bili po naročilu jugoslovanskega notranjega ministrstva po prepovedi delovanja Političnega in gospodarskega društva za Nemce v Sloveniji (društvo je bilo prepovedano februarja tega leta). Oba dokumenta, ki ju na tem mestu v glavnem povzemamo, hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

Oba dokumenta pri cenzitvi števila pri nas živečih Nemcev izhajata iz podatkov jugoslovanskega ljudskega štetja leta 1921. Zanimivo pa je, da veliki župan ljubljanske oblasti opozarja, da je bilo leta 1921 »pri oficijelnem štetju« našteto v Ljubljani 1700 Nemcev, medtem naj bi jih bilo po »cenzitvi ljubljanskega policijskega ravnatelja do 2500«; med njimi so »inozemci v večini, tako da število domačih Nemcev ne dosega čez 1000«. Za območje mariborske oblasti je v poročilu izraženo mnenje, da so leta 1921 našteali 23.670 pripadnikov nemške manjšine, od tega po večini v Mariboru, Ptujju, Celju, Apaški kotlini, Prekmurju in v še nekaterih občinah zgornje dravske doline. Veliki župan je poudarjal, da so zajeti v to število poleg pravih Nemcev, »to je onih, ki pripadajo nemški narodnosti po krvi«, tudi tisti, »ki so se pod vplivom raznih okoliščin povodom ljudskega štetja vpisali za Nemce«. Med te »okoliščine« je naštel nemški pritisk pred letom 1918, tako da so se leta 1921 mnogi »gospodarsko šibki politično odvisni Slovenci dali zavesti od oportunističnih razlogov do tega, da so se pri ljudskem štetju vpisali za Nem-

ce«. Zato je tudi leta 1921 ugotovljeno število Nemcev »skoro gotovo previsoko«. Po nakanem kriteriju je veliki župan razdelil štajersko nemštvo na tri kategorije. Prvo naj bi predstavljali »pravi Nemci in stari germaniziranci«. Teh naj bi bilo 8300, od tega 2500 v Apaški kotlini, 1800 v Prekmurju, ostalih 4000 pa v omenjenih treh mestih in drugih krajih. V drugi kategoriji naj bi bilo 10.000 ponemčencev v prvi ali v drugi generaciji, zadnjo kategorijo pa naj bi predstavljalo 5000 Slovencev, ki »so se (leta 1921 op.) vpisali za Nemce«.

Obe poročili, ljubljansko in mariborsko, žal nista izdelani po enotnih merilih, zato podatki, ki jih povzemamo, niso v celoti uskladeni. Iz njih je videti, da so znašali na območju ljubljanske oblasti izdatki za vzdrževanje nemških manjšinskih šol v letih 1927-1928 nekaj več kot 180.000 din. Ti izdatki so se krili iz doklad in naklad na državne davke ter iz samostojnih občinskih davščin. V celoti je bilo v tem času na območju ljubljanske oblasti 13 nemških manjšinskih šol, od tega na območju kočevskega okraja v Oneku, Ovčjaku, Rajhenau, Spodnjem logu, Starem bregu, Grčaricah, Podlogu in Verdrengu. Posebna dvorazredna nemška šola je bila tudi v Ljubljani (ustanovljena je bila 9. februarja 1919 ter imela 4 dekliške in 3 deške razrede). Zaradi pomanjkanja učencev je bila ljubljanska šola 4. oktobra leta 1921 skržena na vsega pet razredov, do leta 1925 pa je to število padlo na 2 razreda z 32 učenkami in učenci. V času priprave poročila velikega župana ljubljanske oblasti je imela šola v dveh razredih 42 učencev, nastanjena pa je bila v poslopju druge mestne deške osnovne šole na Zoisovi cesti. Ljubljanska občina je šolo (»kakor vse

svoje osnovne in meščanske šole») brezplačno oskrbovala s kurjavo, razsvetljavo in vodo. Šola je bila z učili dobro založena, »prednjačila pa je vsem ostalim šolam v Ljubljani glede samoučil«.

Poleg naštetih je bilo na območju ljubljanske oblasti še 19 šol z nemškimi vzporednicami. Poročilo našteva kraje s takimi šolami. Na območju kočevskega okraja so bile take šole v Kočevju (6 vzporednic), Kočevski Reki (po en nemški in slovenski razred), trirazrednica v Koprivniku, šola v Livoldu je imela nemške in slovenske vzporednice, trirazrednici v Mozlju in Starem logu sta imeli po dva nemška razreda, enako število tudi petrazrednica v Stari cerkvi, medtem ko je imela dvorazredna osnovna šola v Štalcerjih po eno nemško in slovensko vzporednico.

Dalje sta bili v Vrčicah in Planini (črnomaljski okraj) po dve nemški vzporednici na tamkajšnjih enorazrednicah. Nemščino so poučevali še na osnovni šoli v Maverlenu po tri ure tedensko. V Črmošnjicah, Lazah, Poljanah, Podstenicah, Smuki, Doljnji Topli rebr in v Štalah (novomeški okraj) so imeli po poročilu utrakvistični pouk. Zunaj širšega kočevskega območja sta bili dve nemški vzporednici še na Gorenjskem, na jeseniški osnovni šoli. Poročilo poudarja, da je na nemških in utrakvističnih šolah poučevalo »dosti učiteljev nemške narodnosti in da se za pouk uporabljajo razne nemške šolske knjige«.

Poglejmo še, kakšno je bilo stanje manjšinskega šolstva na območju mariborske oblasti. Tu so imeli v šolskem letu 1928/29 na 12 šolah 15 nemških razredov s 603 učenci. Stroški za te razrede so v šolskem letu 1927/28 znašali 129.073 din, v prihodnjem šolskem letu pa je ta vsota znašala 173.281 din. Nadrobnejši podatki po posameznih okrajih dajejo naslednjo sliko: v Mariboru sta bila na drugi deški in na četrti dekliški šoli po dva nemška razreda s 56 oziroma 59 učenkami in učenci. Na območju okraja Maribor — levi breg je imela šentiljska šola 5 nemških razredov s 154 učenci. Ljutomerski okraj: deška in dekliška šola v Apačah sta imeli po dva nemška razreda s 66 učenkami oziroma učenci; v Lokavcu je bil en nemški razred z 42 učenci in v Stogovcih trije razredi s 142 učenci. V okraju Murska Sobota je bilo več nemških razredov, ter v Fikšincih in Kramarevcih (po en razred).

Drugo področje, ki se ga poročili dotikata, se je nanašalo na nemški manjšinski tisk pri nas. Poročilo velikega župana ljubljanske oblasti pravi, da izhajajo na njegovem območju

štirje listi v nemškem jeziku (šlo je za lista Gottscheer Zeitung in Neue Montags Presse, medtem ko ostalih dveh listov nismo mogli ugotoviti). Poročilo pravi, da za »majhno število Nemcev ti listi popolnoma zadoščajo, zlasti, ker prihajajo sem razni inozemski listi, kakor na primer Neue Freie Presse, Reichpost, Grazer Tagespost, Grazer Volksblatt in drugi, poleg tega pa mnogovrstne nemške revije, ilustrovani, modni in humoristični listi«. Nemški tisk, ki je izhajal na območju ljubljanskega velikega župana se je financiral z naročnino, poleg tega pa še iz drugih virov, katerih »izvor se ne more povsod ugotoviti. Tako na primer poročila sreski glavar v Kočevju, da dobiva Gottscheer Zeitung poleg drugih zasebnih podpor tudi podpore kočevskih rojakov iz Amerike«. O listu Neue Montags Presse (list je začel izhajati leta 1929 op.) pa veliki župan piše, da ga »kakor se sodi, podpirajo nemški gospodarski krogi v Ljubljani, med njimi tudi banka Kreditni zavod za trgovino in industrijo«.

Na območju mariborske oblasti pa so izhajali naslednji nemški listi: Deutsche Zeitung v Celju in Mariborer Zeitung ter Volksstimme v Mariboru. Za prvi list v poročilu beremo, da je manjšinski časnik, medtem ko je drugi v slovenskih rokah ter ga izdaja konzorcij Mariborske tiskarne d. d. Zadnji list je izdajal konzorcij nekdanje avstrijske socialne demokracije. Iz poročila tudi izvemo za naklado vseh treh listov: Deutsche Zeitung 2000 izvodov, Mariborer Zeitung 4500 ter Volksstimme 2000.

Tretji odgovor obeh velikih županov na vprašanje notrajnega ministrstva se je nanašal na finančna in gospodarska podjetja nemške manjšine pri nas. Po poročilu je bil na denarnem področju na območju ljubljanske oblasti na prvem mestu Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani; zavod je bil preko Agrarne banke v Beogradu tesno naslonjen na dunajski Kredit-Anstalt. Njegova delniška glavica je znašala po bilanci za leto 1927 12.500.000 din, rezervni fond 11.149.000 din in vloge 379.595.702 din. V upravi banke so bili zastopani tako Nemci kot Slovenci, vendar pa so bili Nemci »odločilen faktor«. Posebej zanimivi pa so podatki o nemških denarnih zavodih na kočevskem območju. Med njimi je bila najmočnejša Kočevska mestna hranilnica. O njej iz poročila izvemo, da so v njeni upravi tudi Slovenci, leta 1926 pa je postala posojilnica nesolventna, ker je nalagala preveč denarja v nekdanjo Merkantilno banko v Kočevju (slednja je prišla v konkurz); leta 1928 sanacija Kočevske mestne hranilnice in posojilni-

ce še ni bila končana. Drugo denarno podjetje v Kočevju je bila tamkajšnja Hranilnica in posojilnica, zadruga z naomejeno zavezo, v času priprave poročila najmočnejši denarni zavod Kočevarjev. Štel je 400 članov s 530 deleži po deset dinarjev ter imel 70.000 din rezervnega, 20.000 pokojninskega ter 10.000 din rizičnega fonda. Hranilne vloge so znašale 12.850 din, čisti dobiček 79.000 din ter denarni promet leta 1928 144 milijonov dinarjev. Poleg tega so Kočevarji imeli še štiri hranilnice in posojilnice z omejeno zavezo v Kočevski Reki, Starem in Spodnjem logu, Stari cerkvi in Črmošnjicah. Bile so zgolj lokalnega pomena s povprečno 800.000 do 1.000.000 dinarjev letnega prometa. V poročilu velikega župana najdemo pripombo, da našteje hranilnice in posojilnice »kot denarni zavodi za splošno korist ne pridejo v poštev«. Poročilo še navaja, da je imela hranilnica in posojilnica v Kočevski Reki 129 članov s 132 deleži (stanje vlog 452.000 din), Starem logu 159 članov s 318 deleži (508.000 din vlog), Spodnjem logu 47 članov s 33 deleži (142.000 din vlog), v Stari cerkvi 157 članov s 195 deleži. (957.000 din vlog). Poleg tega so imeli kočevarski Nemci svojo podružnico Kmetijske družbe za Slovenijo s 60 rednimi in 700 podpornimi člani; namen družbe je bil pospeševati kmetijsko gospodarstvo s preskrbovanjem plemenske živine, umetnih gnojil, semen in poljedelskega orodja.

Zanimiva je sodba velikega župana o značaju nemškega kapitala na Slovenskem. Pravi, da so bila do leta 1918 industrijska in trgovska podjetja na območju ljubljanske oblasti po večini v nemških rokah. Nacionalizacija (tj. prehod v slovenske roke) po tem letu ni dosegla nameravanega uspeha. Tako so se večja industrijska podjetja, osnovana kot delniške družbe, sicer res na videz »nacionalizirala«, ko je prenehala zapora nad delnicami, vendar jih je nemški kapital znova pokupil. Za Trboveljsko premogokopno družbo poročilo opozarja, da je družba sicer v rokah francoskega kapitala, vendar so vsi vodilni uslužbenci Nemci. Podobno velja tudi za Kranjsko industrijsko družbo, v kateri so vodilni uslužbenci enako Nemci. Za ljubljansko pivovarno Union iz poročila izvemo, da »se je celo okrepila in vsrkala vase še tiste pivovarne, ki so bile pred prvo svetovno vojno v slovenskih rokah«; tako je sedaj vsa pivovarniška industrija v nemških rokah. Veliki župan je pisal, da podjetja, ki niso bila ustanovljena na podlagi delnic, sploh niso bila nacionalizirana, ampak so jih obdržali bivši nemški lastniki. Kot taka podjetja poročilo

omenja tekstilni tovarni v Tržiču in Litiji, cementarno v Mojstrani, slaminkarske obrate v Domžalah.

Med nemškimi denarnimi zavodi v Mariboru poročilo tamkajšnjega velikega župana stavlja Mariborski kreditni zavod z 8 do 10 milijoni vložnega kapitala na prvo mesto. Vlagatelji so bili večinoma Nemci. O poslovanju zavoda izvemo, da »deluje jako dobro, vestno in korektno«. Poleg tega je bila v nemških rokah (različne proveniencie op.) večina mariborske industrije, veletrgovin in obrti. Med zasebnimi nemškimi obrati poročilo omenja paromlina Franz Ludwig in sin, ter Karl Scherbaum in sin, usniarne Hermann Berg, Viljem Freundt, N. Halbärth in J. Hoffmann, pivovarno Tscheligi (soisek v poročilu ni dokončen). V Ptujju so bila po poročilu v rokah nemškega kapitala Ptujsko predujmno društvo ter društvi Vereinshaus in Landwirtschaftlicher Verein. Prvo je bilo registrirano kot zadruga z neomejeno zavezo; rezervni sklad društva je konec leta 1928 znašal 549.225 din. Izvemo tudi, da »zadruga posluje jako dobro, njen denarni promet je razmeroma zelo visok«. Društvo Vereinshaus je štelu kakih 70 članov, bilo pa je tudi lastnik poslopja, vrednega okoli 1.500.000 din. Dohodki od hiše so letno znašali kakih 21.000 din, vendar pa je imelo po drugi strani društvo okoli 30.000 din dolga. O delovanju društva iz poročila izvemo, da je njegova dejavnost omejena na oskrbovanje in uporabljanje omenjenega poslopja. Društvo Landwirtschaftlicher Verein je štelu 25 članov ter se je v glavnem ukvarjalo s sadjarstvom. Društvo je bilo lastnik posestva, vrednega kakih 30.000 dinarjev. V Celju so bili Nemci lastniki več »procvitajočih« industrijskih, obrtnih in trgovskih podjetij. Poročilo omenja naslednja podjetja: tovarno emajliranega posodja Adolf Western dd. (30 milijonov obratnega kapitala), Daniela Rakusche veletrgovino z železnino (25 milijonov), celjski mestni mlin, katerega lastnika sta bila brata Rakuscha (10 milijonov), gostilničarja in mesarja Franca Rebevška (2,5 milijona), trgovino s kolonijalnim blagom Gustava Steigerja, (2,5 milijona), trgovino z usnjem Ivana Jellenza (1 milijon) ter opkarno Ungerja Ullmanna (1 milijon obratnega kapitala). Poleg tega je bilo na območju celjskega okraja še 23 »dobro situiranih« nemških obrtnikov in trgovcev. Veliki župan v poročilu dodaja, da Nemci na tem področju nimajo svojih bank, pač pa imajo Hranilno in posojilno društvo z neomejeno zavezo v Celju. Društvo je štelu 600 članov s 747 deleži v skupnem znesku

9.752 dinarjev. Po bilanci iz leta 1928 je zadržala imela 147.955 din čistega dobička, medtem ko je dohodek iz nepremičnin znašal 25.082 din. — V ljutomerskem okraju je imel veleposestvo Julius Meini; površina posestva v Črncih je znašala kakih 100 ha površine, na kateri so gojili okoli 70 glav živine. Posestvo je imelo lastno elektrarno s sedežem preko Mure na avstrijski strani; odvečno energijo je elektrarna oddajala združni elektrarni v Apačah za oskrbo Apač in bližnjih Lutvercev. Tako kot v Celju je imela nemška manjšina svojo hranilnico in posojilnico tudi v Apačah, ki je s svojim prometom obsegala celotno Apaško kotlino ter bližnjo Ščavnico. Konec leta 1928 je hranilnica imela 228 članov, 1.925.761 din dohodkov ter 1.889.922 din izdatkov. Hranilnica je bila članica Zadružne zveze iz Celja. Na območju konjiškega okraja sta bili dve nemški kreditni zadrugi. Prva je bila Hranilno in posojilno društvo v Konjicah s popolnoma nemškim vodstvom. Deleži so znašali po 870 din, rezervni kapital 6306 din in stanje vlog 391.698 dinarjev; število članov je bilo 156. Druga zadruga pa je bila Hranilnica in posojilnica v Ločah s pretežno nemškim vodstvom. Deleži so znašali po 750 din, rezervni sklad 7.357 din in hranilne vloge 1.471.557 dinarjev. Število članov je bilo 27. Poročilo pravi, da bilančne številke kažejo, da je »delovanje obeh kreditnih zavodov zelo živahno«.

Žal v ohranjenem gradivu župana ljubljanske oblasti manjka priloga z nadrobnim seznamom nemških društev na območju nekdanje Kranjske, tako da se moramo omejiti na najvažnejša. Leta 1927 je bila ustanovljena Zveza kočevskih prostovoljnih društev, ki je združevala vsa kočevska gasilska društva. Poročilo pravi, da je veliki župan odobril ustanovitev Zveze, ker je po njegovem šlo za humanitarno zvezo, »čeprav obstoji v Ljubljani Jugoslovanska gasilska zveza, pri kateri so včlanjena razen kočevskih skoro vsa gasilska društva v Sloveniji. Zveza in pridružena društva imajo pravila v slovenskem jeziku, sicer pa se jim dopušča popolna avtonomija«. Čitalniško društvo v Kočevju je imelo kakih 6000 knjig, dobljenih iz Avstrije in Nemčije. Še pred tem pa je obstajal Leseverein, ki pa je bil razpuščen ter knjige tega društva shranjene na kočevski gimnaziji. O kočevskem pevskem društvu (Gottscheer Gesangsverein) izvemo, da je imelo 64 članov, njegov namen pa je bil gojenje nemške pesmi. Veliki župan je poročal, da je društvo »že ponovno nastopalo na način, ki ni v skladu z našimi interesi«. Ta-

ko so »8. junija 1926 šli njegovi člani na izlet v Celovec, Št. Vid in Rožek na Koroškem, kjer so jim avstrijski Nemci pripravili manifestacije. Pri tem so baje celo bile demonstracije proti naši kraljevini ter so bili nekateri društveni člani celo ovadeni sodišču«. Delovanje društva je bilo zato začasno prepovedano ter dovoljeno šele, ko je sodišče ustavilo postopek. Društvo je tudi prirejalo izlete v okolico Kočevja z namenom, da goji narodno zavest. V društvu se je tudi prepevala »takozvana« kočevska himna »Die Wacht am Kulpa«, sestavljena na podlagi znane pesmi »Die Wacht am Rhein«. Pesem je veliki župan sicer prepovedal, vendar se je še naprej prepevala podobna pesem. Četrto društvo v Kočevju je bilo Kočevsko športno društvo s telovadnim odsekom; društvo je imelo 70 članov: 20 telovadcev, 30 mladincev ter 20 otrok. O usmeritvi društva beremo, da vlada v njem »prilичno isti duh, kakršen je v kočevskem pevskem zboru«.

Ostala nemška društva so bila v Ljubljani. Športnega značaja je bilo Ljubljansko jahalno društvo (pred tem Laibacher Reitschulverein) z 22 člani. Društvo je imelo lastno jahalnico z zemljiščem. Drugo športno društvo je bilo ljubljansko drsalno društvo (Laibacher Eislaufverein). Tako kot jahalno društvo se je tudi to omejevalo na upravljanje zemljišča, ki ga je imelo v lasti, in ki ga je dajalo v zakup. Društvo Schlaraffia je imelo vsega 28 članov, v glavnem Nemcev, v društvenem odboru so bili v celoti Nemci. Namen društva je bila gojitev umetnosti, 65 članov je imelo humanitarno društvo Mladinska skrb. Društvo je imelo v lasti dvanadstropno poslopje z vrtom, v katerem je vzdrževalo otroško zavetišče (del stavbe je imelo v najemu šentjakobsko gledališče). Poleg tega je bilo več ljubljanskih Nemcev članov Društva lokostrelcev v Ljubljani ter Društva za gradnjo delavskih stanovanj. Ob zaključku poročila veliki župan ljubljanske oblasti piše, da ta »društvena organizacija Nemcem zadošča. Ponavljajo pa se od časa do časa še pritožbe, da se je odvezlo Nemcem Kasinoverein (Kazinsko društvo) in Philharmonische Gesellschaft (Filharmonično društvo)«.

Nadrobnejši pa je pregled, pripravljen za območje mariborske oblasti. Pregled kaže, da so imeli Nemci v Mariboru sedem društev; pevski društvi Marburger Männergesangsverein, ustanovljeno leta 1846 s 50 člani, in Liedertafel iz leta 1865 s kakimi štiridesetimi člani, dalje športno društvo Rapid z okrog 250 člani (društvo je imelo lastno športno igrišče), kolesarsko društvo Marburger

Radfahrer-klub Edelweis 1900 z 200 člani, društvo Schalaraffia Marpurghia (okrog 60 članov), lovsko družino Hubertus (30 članov) ter društvo nemških visokošolcev Verband deutscher Hochschuliler in Maribor z okrog 50 člani. Poleg tega je bil v Mariboru močan oddelek požarne obrambe, ki je bil skupaj z reševalnim oddelkom »kljub temu, da se nahaja v njih večje število Slovencev, še vedno v nemških rokah«. Za Ptuj pregled navaja tri društva: Pettauer Gesangsverein s 120 rednimi in 130 podpornimi člani, društvo Deutsches Heim (40 članov), ki pa v času priprave poročila ni več delovalo, ter Verband deutscher Hochschuliler (20 članov). Središče z vrsto organizacij nemške manjšine je bilo tudi Celje. Tu je bilo središče družabnega in kulturnega življenja celjskih Nemcev Celjske nemško pevsko društvo s 40 člani. Društvena tiskarna Celje je imela 22 članov; premoženje tega društva je znašalo 560.000 dinarjev. V tej tiskarni so tiskali list Deutsche Zeitung, po potrebi pa je društvo tudi krilo primanjkljaj lista. Enako število članov kot društvo Društvena tiskarna Celje je imelo še »Društvo za podpiranje nemško se učeče mladine v kraljevini SHS v Celju«. Društvo je bilo lastnik zemljišča, velikega 45 ha (zemljišče je bilo vredno 250.000 din). Athletic Sportklub Celje je štel 168 članov. Poleg naštetih je bilo v Celju še Društvo za nemško sirotišnico in zaščito mladine (društvo je bilo v likvidaciji). Ob celjskih društvih je veliki župan pripominjal, da se nemška »društva izogibajo javnega političnega delovanja. Tudi se ni opazilo, da bi nejavljeno (= ilegalno) politično delovala«.

Za ostalo Štajersko poročilo navaja naslednja nemška društva: Männergesangsverein v Št. Lovrencu na Pohorju (14 članov), Športni klub v Šoštanju (18 članov), pro-

stovoljna gasilska društva z 20 do 25 člani v Apačah. Žepovcih in Žibercah, Männergesangsverein v Konjicah (20 članov), poleg tega pa je bilo občutiti »pretežno« nemški vpliv še v gasilskih društvih v Konjicah, Ločah in v Vitanju.

II

Ob nemški manjšini je skušalo poročilo mariborskega velikega župana odgovoriti še na nekatera vprašanja madžarske manjšine v Prekmurju. Poročilo pravi, da je v vsem Prekmurju 25 šol, namenjenih Madžarom. Te šole obiskuje 1422 učencev, od tega odpadejo na murskosoboški okraj štirje razredi z 226 učenci ter na dolnjelendavski 21 razredov s 1196 učenci. Izhajala sta tudi dva madžarska lista Muravidek v nakladi 800 izvodov in Nepujság v 600 izvodih (list je v začetku leta 1929 zaradi denarnih težav prenehal izhajati).

Poročilo dalje omenja enajst društev, ki »kot manjšinska ... pridejo v poštev«. To so bila meščanska čitalnica v Dol. Lendavi (15 članov), Židovsko omladinsko društvo v Dolnji Lendavi (26 članov, po rodu Židov madžarske narodnosti), pevsko društvo Škrjanec v Dol. Lendavi (20 članov), gasilsko društvo v Dol. Lendavi (okoli 230 članov), prostovoljna gasilska društva v Dobrovniku (34 članov), Petišovcih (20 članov), Dolgi vasi (20 članov), Dolini (20 članov), Čentibi (20 članov), Motvarjevcih (27 članov) ter izraelitsko žensko društvo v Dol. Lendavi (60 članic). Poročilo tudi opozarja, da se v delovanju teh društev »dosedaj ni opazalo protidržavne tendence ter se tudi v političnem oziru društva kot taka ne udeležujejo, pač pa se v njih delovanju izraža kulturno življenje tamkajšnje madžarske manjšine«.

DELAVSKO GIBANJE V TOVARNI SANITETNEGA MATERIALA NA VIRU 1936-1941 OB ŠTIRIDESETLETNICI USTANOVITVE SINDIKATA IN USPEŠNE STAVKE

MIRO STIPLOVŠEK

Tekstilno delavstvo se je na Slovenskem začelo bolj načrtno organizirati šele v drugi polovici tridesetih let. Tedaj je bilo že najštevilnejša industrijska skupina, saj je bilo v tekstilnih podjetjih zaposlenih največ okoli 17.000 delavcev in uslužbencev, v strokovnih organizacijah — sindikatih pa se je organizirala le približno četrtina tekstilcev. Največ se jih je vključilo v »rdečo« socialnodemokratsko Strokovno komisijo, za njo je pridobila veliko tekstilnih delavcev v svoje skupine »bela« krščansosocialistična Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ), znatno manj pa »plava« narodnoliberalna Narodna strokovna zveza in »zelena« režimska klerikalna Zveza združenih delavcev (ZZD). Zlasti premajhna organiziranost in hkrati še razcepljenost v štiri sindikalne centrale ter struktura tekstilnega delavstva (okoli 65 % zaposlenih je bilo delavk) so negativno vplivale na materialni položaj in delovne razmere tekstilcev. Podjetniki so bolje plačevali delavstvo in dosledneje izvajali zakonodajo za varstvo delavstva zlasti zaradi dejavnosti strokovnih organizacij, praviloma pa so imeli moški za polovico večje zasluge kot ženske.

Posebno hude pa so bile razmere v manjših obratih, kjer delavstvo ni bilo sindikalno

organizirano in ni enotno nastopalo. V njih so bile mezde pod eksistenčnim minimumom, delovne razmere neustrezne in tudi nezdrave, delovni čas pa se je ravnal po naročilih za proizvode, ki jih je želel podjetnik čimprej izpolniti in ga je zato podaljševal ter pogosto kršil zakonska določila o njem. Tako je delavstvo v takih podjetjih delalo pogosto po 12 ur in več, ko pa je dela zmanjkalo, je moralo na brezplačni dopust. Tudi 50 % poviška mezd za nadurno delo, ki ga je določal zakon, ni dobilo. Zaradi strahu pred odpusti in brezposelnostjo pa se delavstvo običajno ni upalo upreti nezakonitemu ravnanju podjetnikov. S posameznimi »uporniki« so podjetniki lahko obračunali, zato je delavstvo vedno bolj spoznavalo, da bo le organizirano lahko izbojevalo izboljšanje svoje življenjske ravni in ustrezne delovne pogoje.

Takšne razmere so vladale tudi na domačinskem območju,¹ kjer so po propadu evropsko znane slamnikarske industrije v prvi svetovni vojni začela zaradi veliko cenene delovne sile, ugodnih energetskih virov in prometnih zvez nastajati nova industrijska podjetja, kot leta 1920 Bonačeva papirnica na Količevem in Bistra, kasnejša tovarna barv in škroba Medić-Zankl, v Domžalah,

Prvi obrat na Količevem

leta 1923 pa tekstilna tovarna Induplati v Jaršah, Marxova tovarna lakov in Kocjančičeva tovarna sanitetnega materiala na Količevem. Tu je tvrdka Franc Kocjančič in drug d. z o. z., ki je bila protokolirana 1. marca 1923, začela s tremi delavkami izdelovati obveze in vato. Tvrdka je imela obrat tudi v Ljubljani, višina podjetniškega kapitala pa je bila 120.000 din. Podjetje je postopoma širilo proizvodnjo, leta 1928 je imelo 15 zaposlenih, letna produkcija pa je znašala do 300.000 obvez ter do 200.000 zavojev vate in gaze. Velika prelomnica v njegovem razvoju je bil nakup nove zgradbe za tovarno na Viru, v kateri je že pozimi 1929/30 stekla redna proizvodnja. Število zaposlenih je tedaj naraslo na okoli 30 delavcev in delavk, vrednost podjetniškega kapitala pa se je dvignila na 1,7 milijona din. V tridesetih letih se je nato Kocjančičevo podjetje uspešno razvijalo. Povečalo je tovarno na Viru, odprlo obrat v Mekinjah pri Kamniku, izboljšalo strojno opremljenost, razširilo vrsto sanitetnih proizvodov, vrednost proizvodnje se je dvignila na okoli 1,8 milijona din letno, število zaposlenih pa je naraslo do okoli 100 delavk in delavcev.²

Tako kot delavstvo v drugih podjetjih na domžalskem območju je tudi v Kocjančičevo tovarno prihajalo pretežno iz kmečke sredine in se šele postopoma oblikovalo v pravi industrijski proletariat. Zaradi tega je tudi ideja o potrebi sindikalne organiziranosti vanj težje prodirala, še posebej pa je na to vplival strah pred odpusti, s katerimi so v letih 1927/28 strli v Bonačevi tovarni in v Induplati prva prizadevanja za ustanovitev strokovnih organizacij in pred katerimi so bili v nenehni nevarnosti v času velike gospodarske krize. Delavstvo domžalskega in kamniškega območja pa je končno spodbudila in opogumila osemtedenska stavka papirniškega delavstva v Bonačevi tovarni na Količevem, ki se je 14. oktobra 1935 končala s pomembno zmago delavstva. To je dalo z odločnim bojem vsem drugim zgled, kako se je treba boriti za pravico sindikalnega organiziranja. Podjetnik, ki je hotel z odpustom komunista Franca Bukovca zlomiti organizacijo, je moral na pogajanjih ne le povečati mezde, temveč tudi pristati, da bo v prihodnje vse delavske zadeve obravnaval z vodstvom tovarniške skupine JSZ in delavskimi zaupniki. V tej stavki pa ni šlo le za ureditev razmer v Bonačevi tovarni, marveč hkrati tudi za zlom nasilja domžalskih podjetnikov zoper organiziranje delavstva. Stavka na Količevem, ki je bila leta 1935 najdaljša na Slovenskem, ima pomembno

mesto v stavkovnem valu, ki so ga sprožili komunisti po IV. pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo v prizadevanju, da dvignejo borbenost delavstva in ga usmerijo k akcijski enotnosti. Potek papirniške stavke je usmerjal pokrajinski komite KPJ za Slovenijo, komunisti z območja Doba, Prevoj in Lukovice pa so organizirali široko politično in materialno podporo stavkajočim delavcem. Tako se je partija s stavko na Količevem pomembno uveljavila v delavskem gibanju na domžalskem območju in si ustvarila pogoje za kasnejše usmerjanje tamkajšnjih organizacij JSZ na napredne pozicije. Komunistični »Delavski obzornik« je v analizi boja papirniškega delavstva poudaril: »Stavka na Količevem je pokazala nazorno, kaj zmore enotno, nerazcepljeno delavstvo, če ima vedno pred seboj jasen končni cilj...« in ta izkušnja je bila posebno dragocena tudi za delavstvo drugih tovarn na domžalskem območju, ki se je začelo jeseni 1935 organizirati.³

Spomladi 1936 so se opogumile tudi delavke v Kocjančičevi tovarni. Članice pripravljalnega odbora (Ivanika Bajc, Marija Kerč, Francka Osolnik, Francka Srša in Marija Vodlan) so začele posamezne delavke in delavce navduševati za ustanovitev strokovne organizacije — sindikata. V njegovem imenu se je oglasila pri tedaj najbolj znanem organizatorju sindikalnega gibanja na domžalskem območju Francu Bukovcu na Količevem Marija Vodlanova in ga seznanila z željo, da bi se tudi tekstilci na Viru organizirali v Jugoslovanski strokovni zvezi. V krščanskosocialističnih strokovnih organizacijah JSZ je bilo tedaj organizirano tudi drugo delavstvo na domžalskem območju, kar je bilo porok za medsebojno pomoč v bojih in tudi za enotno nastopanje delavstva v skupnih vprašanjih. Bukovec je nato obvestil o odločitvi delavstva Kocjančičeve tovarne osrednje vodstvo JSZ v Ljubljani.

Dne 22. 6. 1936 se je zbralo v društvenem domu v Dobu okrog 30 do 35 delavk in delavcev »na prijateljski razgovor zaradi ustanovitve strokovne organizacije«. Iz Ljubljane je prišel strokovni tajnik JSZ Jože Grošel, ki je poudarjal v svojem govoru zlasti izkoriščanje ženske delovne sile v tovarnah, Franc Bukovec pa je obširno govoril o nalogah strokovnih organizacij, ki morajo izbojevati izpolnjevanje vseh zakonov za varstvo delavstva. Ugotovil je tudi, da so plače v Kocjančičevi tovarni »skrajno nizke, da delajo v tovarni, kjer je zrak zelo kvaren zdravju, nadure se ne plačujejo z zakonitim doplačilom«. Pozval je delavstvo, naj se orga-

Tovarna vate in obvezilnega materiala Kocjančič & drug na Viru

nizira po zgledu delavstva na Količevem »brez strahu, ker jim bodo stali ob strani vsi organizirani tovariši in tovarišice«. Ob sklepu prvega sestanka so vsi navzoči podpisali pristopnice za JSZ.^{3a}

Dne 29. junija 1936 je bil nato v Dobu sestanek na novo ustanovljene skupine JSZ, na katerem je strokovni tajnik Peter Lombardo iz Ljubljane obvestil člane iz Kocjančičeve tovarne, da poteka enotna akcija vseh strokovnih organizacij za ureditev nevzdržnih razmer v vseh tekstilnih tovarnah v Sloveniji. Franc Bukovec je na sestanku podrobneje obrazložil organizacijsko delo v skupinah JSZ in poudaril, »da je organizacija v veliko korist delavstva kot tudi podjetja, katero hoče socialno gledati na zaposleno delavstvo«. Strokovni tajnik Grošelj pa je tudi povedal, da je lastnika Kocjančiča seznanil s ustanovitvijo skupine JSZ v tovarni. Odgovoril mu je: »Nimam nič proti temu.« Zato je Grošelj pozval organizirane delavce in delavke, naj se »ne bojijo izizvalnega nastopanja tistih izjem, ki od celotnega zaposlenega delavstva niso stopili v organizacijo«.⁴

Toda že čez nekaj dni je prišlo v tovarni do hudega spora, ki se je zaostрил v stavko. »Delavska pravica« je v članku »V borbi za svobodo združevanja« pisala, da je v Kocjančičevi tovarni nenadoma začelo primanjkovati dela, brž ko se je delavstvo organiziralo. Podjetje je 3. in 4. julija ustavilo proizvodnjo z obrazložitvijo, da je zmanjkalo naročil, kljub temu da še niso bili izdelani proizvodi, ki so bili že naročeni. V soboto 4. julija je bil nabit razglas, da se do nadaljnjega preneha z rednim obratovanjem, kolikor pa bodo spet naročila, bo podjetje sproti poklicalo delavstvo na delo. Na sestanku je delavstvo izrazilo prepričanje, da je ta ukrep posledica ustanovitve skupine JSZ. Soglasno je sklenilo, da mora podjetje pristati, »da se zaposlijo vsi, ako ni mogoče na enkrat, pa s skrajšanim delovnim časom ali

izmenami«, preden se vrne na delo. Delavstvo pa si je hkrati prizadevalo, da bi se spor rešil brez njegovega skrajnega orožja — stavke. Zato je zastopnik centrale JSZ v ponedeljek 6. julija zjutraj izročil v pisarni podjetja pismeno vlogo, v kateri je organizacija JSZ izrazila željo, naj se delo uredi sporazumno z njo. Toda lastnik podjetja je odpotoval na dopust, uradniki pa so izjavili, da nimajo pooblastil za odpiranje pisem, še manj pa za kakršnekoli razgovore. Glede na to je nastala »težka situacija, za katero delavstvo ne more odgovarjati«. Tako se je dejansko začela stavka v odgovor na podjetnikov začasni kolektivni odpust — izpor. Delavstvo je okrog tovarne postavilo straže, da bi neorganizirani posamezniki ne postali stavkokazi. Kljub temu jih je nekaj prišlo skozi zadnji vhod in pomagalo končati naročene izdelke. Stavkokaze pa so kmalu »na silo izvlekli iz tovarne« in stavka je bila popolna. »Delavska pravica« je poudarila: »Obrat sedaj stoji. Delavstvo čaka, da se vrne lastnik podjetja. Delavstvo je odločeno, da brani svoje pravice, predvsem pa si ne pušči, da bi mu kdo kratil pravico združevanja.« O razmerah v Kocjančičevi tovarni pa so zastopniki delavstva obvestili tudi sresko načelstvo v Kamniku.⁵

Končno je 11. julija prišlo do pogajanj med Francem Kocjančičem, zastopnikom Delavske zbornice Antonom Marinčkom ter zastopnikom delavstva in centrale JSZ Jožetom Grošljem, na katerih so dosegli naslednji sporazum:

»1. Podjetje ni skrajšalo obrata za nekaj dni iz nasprotja proti organizaciji JSZ, ampak radi tega, ker so tako zahtevale poslovne razmere tovarne.

2. S 13. 7. prične tovarna obratovati v polnem obsegu, kot je bilo že v naprej rečeno. Obseg obratovanja se bo pa tudi v bodoče ravnal po naročilih.

3. Morebitne želje naj delavstvo predlaga podjetju na običajen način tj. po za-

stopnikov organizacije. O takih predlogih je lastnik podjetja vedno pripravljen razpravljati na prijateljski in sporazumen način.

4. Isti način obravnavanja vseh zadev delavstva sprejme zase tudi JSZ.

5. Podjetje priznava od delavstva izvoljene zaupnike za obratne zaupnike, ki so: Juteršek Karel, Dob, št. 89.

Kerč Marija, Vir št. 5, p. Dob

Prašnikar Klara, Prevoje št. 7, p. Lukovica.

6. Delavstvo se zaveže, da bo svoje delo odnosno odkazano delo opravljajo vestno in marljivo kakor do sedaj.

7. Podjetje se zaveže, da ne bo radi dogodkov v tovarni izvajalo nikakih konsekvenc.⁶

V nedeljo, 12. julija, so se člani skupine JSZ spet sestali v Dobu. Na sestanku je najprej govoril predsednik JSZ Srečko Žumer o potrebi strokovnih organizacij v delavskem gibanju, strokovni tajnik Grošelj pa je seznanil članstvo z doseženim sporazumom s podjetjem. O njem je pisala tudi »Delavska pravica«, ki je poudarila, da je na pogajanjih »g. Kocjančič bil v resnici precej uvideven«, posebej pa je pohvalila delavstvo: »Vse članstvo je ves čas kazalo izredno korajžo in disciplino. Tudi v bodoče mora biti tako...«, vsa vprašanja pa naj rešuje spo-

razumno s centralo JSZ. Zanimivo pa je dejstvo, da podjetnik nikakor ni hotel priznati pravega vzroka za prekinitev obratovanja, delavstvo pa ni tega vprašanja zaostrevalo. Tekstilni delavci in delavke so v svoji prvi akciji »odločno in borbeno pokazali organizacijsko zavest.«⁷ V sporazumu je doseglo priznanje svoje strokovne organizacije in svojih delavskih zaupnikov, ki so nato takoj začeli izpolnjevati svoje naloge.

Že 23. julija 1936 je bila prva razprava o sklenitvi kolektivne pogodbe, tj. pismenega sporazuma med delavsko strokovno organizacijo in podjetnikom, s katero bi uredili vse delovne pogoje ter pravice in dolžnosti iz delovnega razmerja. O besedilu kolektivne pogodbe so se načelno sporazumeli, delavski zaupniki pa niso sprejeli ponudbe podjetnika, da zviša vsem mezde le za 10 %. Po razgovorih so sklicali sestanek skupine JSZ, na katerem so člani zahtevali, naj podjetje poveča plače vsaj za 20 %, predvsem tistim delavkam, ki najmanj zaslužijo.⁸ Nova pogajanja so bila nato 1. avgusta, udeležili pa so se jih Franc Kocjančič, za Delavsko zbornico Anton Marinček, za centralo JSZ strokovni tajnik Jožko Rozman, kot neposredni zastopnik delavstva pa zaupnik Karel Juteršek. Na njih so se sporazumeli, da razpravo o sklepanju posebne kolektivne pogodbe odložijo,

Podjetnik, družabniki in delavstvo 1935

ker je Delavska zbornica že sklicala sestanek o sklepanju enotne in skupne kolektivne pogodbe za vsa slovenska tekstilna podjetja. V primeru, da ta akcija ne bi uspela, pa je bil Kocjančič pripravljen skleniti separatno kolektivno pogodbo. Takoj pa je podjetje pripravljeno izvajati vsa določila socialne zaščitne zakonodaje v polnem obsegu. Podjetje bo izdelalo tudi delovni red. Pristalo je na 10 do 15 % povečanje mezd, do prihodnjega izplačila pa bo izdelalo seznam starih in novih prejemkov vsega delavstva in v posameznih primerih je pripravljen upoštevati tudi posebne želje po zvišanju mezd. Najdaljša pa je bila razprava o začasnem odpustu manjše skupine delavk, ker je podjetje zaradi pomanjkanja naročil sklenilo za nekaj časa ustaviti obratovanje nekaterih oddelkov. Zastopniki delavstva so predlagali, naj bi vsi zaposleni delali zato s skrajšanim delovnim časom, dobili pa so odgovor, da to tehnično ni izvedljivo. Končno so se sporazumeli, da podjetje začasno zaradi pomanjkanja dela ukine obratovanje tkalnice in pošlje skupino delavk na začasni dopust, nekaj delavk pa bo premestilo v druge oddelke. Podjetje se je tudi obvezalo, da bo vse delavke znova zaposlilo, če bo dobilo nova naročila. Dopisnik v »Delavski pravici« je ob tem sporazumu še poudaril: »Alko bomo tako složni in enotni, kot smo bili doslej, se nam ni bati ničesar.«⁹

Podjetje je delavstvu že 3. avgusta predložilo seznam vseh zaposlenih s starimi in novimi mezdami. Tedaj je bilo zaposlenih 42 delavk in delavcev. Iz seznama se vidi, da je nekaj začetnic dobilo najnižjo plačo 1,50 do 1.80 din na uro, večina delavk je imela 2 do 2.20 din na uro, najvišja urna mezda delavca pa je bila 4 din. Delavstvo ni bilo zadovoljno s predlogom podjetja, ki je večini dvignilo mezdo le za 10 %. Zahtevalo je nova pogajanja in na njih je bil podjetnik pripravljen popustiti pri mezdah najnižjih kategorij. Dopisnik v »Delavski pravici« je ob teh novih pogajanjih izrazil vtis, »da so morebitnih težav v podjetju bolj krivi razni predpostavljene, kakor pa podjetnik sam.«¹⁰

Ker so podjetniki zavlačevali sklenitev enotne kolektivne pogodbe za vso tekstilno industrijo na Slovenskem, se je 20. avgusta 1936 začela stavka tekstilnega delavstva, najprej v Kranju, nato pa se je razširila še na večino večjih industrijskih obratov. To veliko stavkovno gibanje, v katerega so odločno posegli komunisti, se je spremenilo v pravi razrednopolitični boj. Delavstvo je zasedlo tovarne, podjetnike pa je v njihovih

prizadevanjih za zlom stavke podprla banska uprava, tudi z oboroženo silo in z aretacijami stavkujočih. Predaleč bi zašli, če bi ta veliki boj slovenskega tekstilnega delavstva poskušali podrobneje prikazati. Stavka se je formalno končala s sklenitvijo kolektivne pogodbe 23. septembra. Tekstilno delavstvo je tako uspelo enotno urediti svoje mezde in delovne razmere, čeprav delodajalci niso sprejeli vseh njegovih zahtev, nekatera vprašanja pa so rešili kompromisno.¹¹

To veliko stavkovno gibanje je vplivalo tudi na ureditev položaja delavstva v Kocjančičevi tovarni. Ker je tik pred začetkom stavke delavstvo na Viru končalo mezdnogibanje in ker je podjetnik že v naprej pristal, da bo veljala tudi zanj splošna kolektivna pogodba, se ni neposredno vključilo v splošno stavkovno gibanje slovenskih tekstilcev, razumljivo pa se je z njim solidariziralo in ga podprlo.

Že 15. oktobra so bila nato med zastopniki delavstva in podjetja pogajanja o sklenitvi kolektivne pogodbe. Ker Kocjančičevo podjetje ni šlo v sklop Zveze delodajalcev tekstilne stroke, češ da po značaju in po načinu dela ne spada med navadna tekstilna podjetja, zanj tudi splošna kolektivna pogodba ni veljala (skupno je veljala za 42 tekstilnih podjetij) in skleniti jo je bilo treba posebej. Delavski zaupniki in strokovni tajnik Lombardo so uspeli doseči, da je podjetnik sprejel z malenkostnimi spremembami splošni del kolektivne pogodbe, ki so jo podpisale strokovne organizacije in Zveza delodajalcev tekstilne stroke 23. septembra. Glede delovnega časa je bilo v njej določeno, da traja 8 ur na dan, zaradi nekaterih praznikov izpadli delovni čas in za prosto popoldne v sobotah pa je podjetje lahko podaljšalo delovni čas za eno uro na dan. 1. maj je delavstvo praznovalo v primeru, če je to željo z glasovanjem izrazila večina delavstva, vendar je moralo izpadle ure nadomestiti. Za nadure so bili določeni zakoniti 50 ali 100 % poviški. V pogodbi so bili tudi podrobno določeni postopki v primerih pomanjkanja dela, ko naj bi se skrajšanje delovnega časa urejalo sporazumno z delavskimi zaupniki, pri odpustih delavstva je podjetje dolžno upoštevati socialne razmere, pri sprejemanju novih delavcev pa tiste, ki so bili zaradi pomanjkanja dela odpuščeni ali pa so delo prekinili zaradi daljše bolezni. Podjetje in delavci so imeli pravico do 14-dnevnega odpovednega roka. Podrobno so bile tudi določene pravice delavstva v primerih bolezni in drugih zadržkih z dela. Nevarna so bila določila o kaznih za poškodovanje strojev in

materiala, kjer je bilo še precej možnosti za samovoljo podjetnika. Podjetje je priznalo delavske zaupnike, ki so v prvi vrsti poklicani, da posredujejo pri sporih iz delovnega razmerja.

Težje pa je bilo doseči sporazum o tarifnem delu kolektivne pogodbe, ker so delavski zaupniki novo povečanje mezd, da bi jih uskladili z zaslužki tekstilnih delavcev v drugih podjetjih. Končno so morali pristati na začetno mezdo za delavke 2 din in za delavce 2,75 din na uro. To mezdo pa so imeli lahko le dva meseca, nato pa jim pripada mezda, določena za delo, ki ga delavka(ec) opravlja. V prilogi h kolektivni pogodbi so bile določene za vsakega delavca posebej urne mezde (dve zaposleni sta dobili po 2.25, petindvajset, torej večina delavk, je imela po 2.30 din, ena delavka 2.40, šest zaposlenih po 2.50 din, trije po 2.60 din, eden 3.60 din, eden 4.20 din, najvišja urna mezda pa je bila 4.50 din, ki jo je dobil le en delavec). Za delo po akordu pa se je podjetje obvezalo, da bo postavke tako določilo, da bo povprečni akordni zaslužek za 15 % višji od urne mezde za določeno kategorijo. Zaslužke bo izplačevalo vsakih osem dni.

V kolektivni pogodbi pa je bilo pomembno določilo, da podjetje in strokovna organizacija lahko predlagata spremembo tarifnih postavk, ne da bi bila s tem razveljavljena hkrati tudi splošna določila. S tem so bile odprte možnosti za nova mezdana gibanja brez odpovedi kolektivne pogodbe. Veljala je do konca leta 1937, če pa je nobena stran dva meseca pred iztekom tega leta ne odpove, se njena veljavnost avtomatično podajša še za eno leto, isti postopek pa velja tudi za naslednja koledarska leta.¹²

»Delavska pravica« je nato poudarila, da je vprašanje kolektivne pogodbe za delavstvo Kocjančičeve tovarne dokaj zadovoljivo rešeno, niso pa ustrezno uspela tudi pogajanja o povečanju zaslužkov, »ki so v tem podjetju ostala daleč za plačami ostalih tekstilnih podjetij.« Zato bo potrebno novo mezdan gibanje. Mezde, ki so jih imele delavke, preden so se organizirale (1.50 do 2 din), so za strojno delo odločno prenizke: »Smelo trdimo, da podjetje v gospodarskem pogledu ne stoji tako slabo in bi moglo brez nevarnosti za nadaljnji obstoj dati svojemu delavstvu za njihovo delo odgovarjajoče plačilo. Z novo pogodbo se bodo plače, ki smo jih zgoraj navedli, izboljšale od prilike za 15 do 30 %, kljub temu pa bodo še vedno pod najnižjimi plačami, ki so določene v kolektivni pogodbi za tekstilno delavstvo. Delavstvo naj se zaveda, da s tem ni zaprlo

zadnjih vrat in da bo moralo stalno stremeti in delati na tem, da bo vse ono, kar je zamudilo, v bodoče nadoknadilo. Prav tako se mora zavedati podjetje, da je v korist njega samega, da ima tako delavstvo, ki bo za svoje pošteno delo tudi pošteno plačano.«¹³

S podpisom kolektivne pogodbe 19. oktobra 1936 se je torej končala prva faza bojev delavstva Kocjančičeve tovarne za izboljšanje delovnih in mezdnih razmer. V štirih mesecih po organiziranju v skupini JSZ je uspelo pogodbeno urediti svoje delovno razmerje, povečati plače ter izbojevati priznanje strokovne organizacije in delovnih zaupnikov kot svojih predstavnikov v urejanju vseh zadev s podjetjem. Posameznik je odslej pri uveljavljanju svojih pravic lahko računal s podporo strokovne organizacije, delavstvo pa se je z vključitvijo v skupino JSZ pridružilo sindikalnemu gibanju in je tako ob podpori vsega organiziranega delavstva vodilo nadaljnje akcije za izboljšanje svojega položaja. Po sklenitvi kolektivne pogodbe se je začelo obdobje prizadevanj skupine JSZ, da se vsa njena določila dosledno izpolnjujejo, posebno pozornost pa je moralo posvetiti mezdnim gibanjem, da bi delavstvo v Kocjančičevi tovarni tudi v materialnem pogledu doseglo standard drugih tekstilnih delavcev.

Ena prvih nalog pripravljalnega odbora skupine JSZ na Viru je bila ureditev oblastnega priznanja in pridobitev uradnega dovoljenja za delovanje. V njegovem imenu so Karel Juteršek, Marija Kerč in Klara Prašnikar 25. novembra 1936 poslali sreskemu načelstvu v Kamniku v potrditev pravila JSZ. Kraljevska banska uprava dravske banovine je nato 17. decembra 1936 dovolila ustanovitev društva »Strokovna skupina tekstilnega delavstva Vir pri Domžalah« s pripombo, da bo dobilo »pravno osebnost šele s sklepom ustanovnega zbora«. Po pravilih je imelo društvo kot član JSZ nalogo združiti vse delavce(ke), ki so zaposleni na teritoriju društva, izvojevati jim pravične službene pogoje, jih strokovno in splošno izobraževati ter jim priboriti vse socialne pravice.« Te svoje naloge pa izpolnjuje s tem, da:

»1. Prireja shode, sestanke, predavanja, tečaje, družabne in gledališke prireditve, izdaja letake itd.

2. Raziskava službene razmere in zbira tozadevne statistične podatke.

3. Skrbi za strokovno in splošno izobrazbo svojih članov ter snuje knjižnico.

4. Pošilja vloge na delodajalce, urade, stanovske in zakonodajne zbornice ter posreduje pri njih.

5. Daje svojim članom pravne nasvete v sporih, ki izvirajo iz njihovega mezdnega (službenega) razmerja.

6. Daje svojim članom v slučaju bolezni, brezposelnosti, poroda in smrti, kakor tudi v drugih izredno nujnih slučajih gnotne podpore iz obstoječih fondov v smislu sklepov občnih zborov in v okviru razpoložljivih sredstev.

7. Posreduje svojim članom delo ter podpira potujoče, delo iščoče člane z nasveti in gnotno...

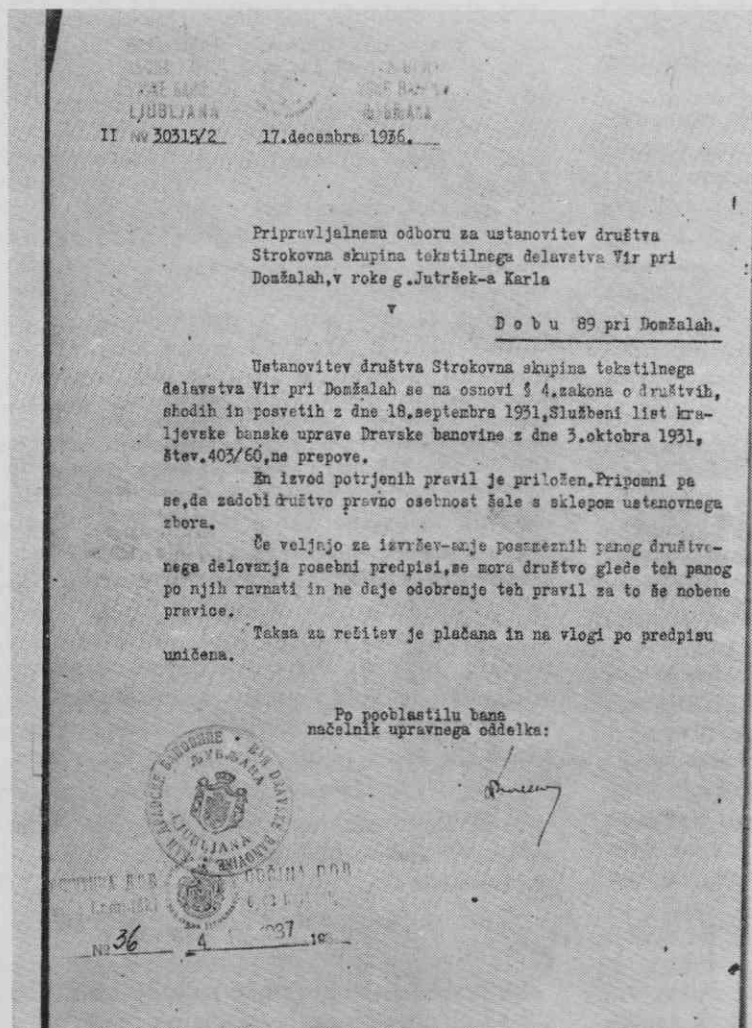
8. Pobira od svojih članov redne in izredne prispevke.

9. Zbira za posamezne svrhe posebne funde.«¹⁴

O izpolnjevanju vseh teh številnih nalog je nato razpravljala ustanovni občni zbor JSZ v Kocjančičevi tovarni, ki je bil 21. febru-

arja 1937 v društvenem domu v Dobu. Pripravljalni odbor je na njem poročal tudi o težavah po ustanovitvi strokovne organizacije ter poudaril, da se sadovi njenega delovanja »že kažejo v precejšnji meri.« Zlasti pomemben uspeh je do 35 % povečanje mezd od začetka organiziranega nastopa delavstva. Poudaril je še, da se je v delavstvu Kocjančičeve tovarne »ukoreninila zavest in spoznanje, da delavec, če ni organiziran, ne pomeni nič.« Ob sklepu pa je občni zbor izvolil naslednji odbor: predsednik Karel Juteršek, podpredsednik Ivan Štrukelj, tajnica Ivanka Bajc, blagajničarka Francka Capuder, odbornici Francka Osolnik in Francka Dolničar, nadzorstvo: Marija Vodlan in Marija Kerč.¹⁵

Skupina JSZ na Viru se je tesno povezala z drugim delavstvom domžalskega in kamniškega območja, ki je bilo organizirano v JSZ. Do 1. novembra 1937 je bilo v nekdanjem kamniškem srezu ustanovljenih 12 sku-

Kraljevska banska uprava je z dopisom 17. 12. 1936 tudi formalno dovolila ustanovitev sindikata tekstilnega delavstva na Viru, ki je dejansko deloval že od začetka poletja 1936

pin JSZ, v katerih je bilo 1244 članov in članic, ali skoraj četrtina celotnega članstva JSZ na Slovenskem. Tako je bil kamniški srez eno najmočnejših oporišč krščanskosocialističnih sindikatov v Sloveniji. Tedaj je bilo v skupni JSZ v Kocjančičevi tovarni organiziranih 50 delavk in 7 delavcev ali razen redkih posameznikov vsi zaposleni.¹⁶ Na okrožnem sestanku predstavnikov skupin JSZ 23. marca 1937 je bil v medstrokovni odbor JSZ za kamniški okraj izvoljen tudi Karel Juteršek.¹⁷ Ko se je v okviru JSZ začelo tesneje povezovati članstvo tudi po panogah zaposlitve, so se ustanovnega občnega zbora Strokovne zveze tekstilnega delavstva JSZ 9. maja 1937 udeležili zastopniki z Vira. Za predsednika te strokovne zveze je bil izvoljen Ciril Škofic iz tovarne Induplati v Jaršah, v ožji odbor pa tudi Juteršek kot predstavnik delavstva Kocjančičeve tovarne.¹⁸ Tako se je skupina JSZ z Vira vključila v sindikalno gibanje v lokalnem in slovenskem okviru, posebno tesno pa je sodelovala z organizacijo JSZ iz Jarš, s katero je nastopala skupaj v bojih za izboljšanje položaja tekstilnega delavstva na Slovenskem.

Omenili smo že, da ob sklenitvi kolektivne pogodbe ni bilo zadovoljivo rešeno tudi vprašanje zaslužkov. Ban dravske banovine je 31. julija 1937 določil minimalne mezde od 1.80 do 3 din na uro. Skupina JSZ na Viru je glede na to uredbo o minimalnih mezdah začela z mezdnim gibanjem. Na pogajanjih 10. oktobra so delavski zaupniki ter zastopnik Delavske zbornice Marinček in tajnik JSZ Lombardo uspeli doseči 10 do 20 % povečanje mezd. Mladoletne delavke so nato dobile 2.30 din na uro, delavke 2.75 din na uro, delavci pa od 4 do 5.30 din na uro. To povečanje je znašalo za vse delavstvo skupaj okoli 50.000 din na leto. Ob tem mezd-nem gibanju je »Delavska pravica« poudarila, da se je spet pokazalo, kako se uredbe v korist delavstva izvajajo le tam, kjer poskrbi za to strokovna organizacija.¹⁹

Delavski zaupniki so leta 1937 večkrat posredovali tudi zaradi odpustov posameznih delavk in delavcev. Dopisnik je poročal, da so vse sporne zadeve uredili sporazumno, »ker je bil podjetnik vedno in vseskozi uviden.«²⁰ Januarja 1938 so bili za nove obratne zaupnike izvoljeni Karel Juteršek, Francka Osolnik, Francka Dolničar in Dana Kolenc, na občnem zboru 13. februarja, ki je »potekal v najlepšem soglasju«, pa je bil izvoljen v glavnem stari odbor skupine JSZ. Na njem je delavstvo Kocjančičeve tovarne tudi poudarilo: »Kljub vsem klevetam in raznim govoricam ostane delavstvo zvesto

JSZ, ker je le JSZ prava krščanska delavska strokovna organizacija.«²¹ Na članskem sestanku 26. junija 1938 je delavstvo znova podprlo JSZ, ki se ne bojuje le za izboljšanje položaja delavstva v podjetjih, temveč tudi za »koristi celotnega delovnega ljudstva in naroda.«²² S temi stališči je odločno obsodilo razbijaško in klevetniško dejavnost organizatorjev režimskega klerikalnega sindikata Zveze združenih delavcev, ki je bila prav v kamniškem okraju posebno močna, vodili pa so jo grobeljski misionarji. Ko je vodstvo klerikalne stranke uvidelo, da ne more več zaježiti in nadzorovati naprednih tokov v krščanskosocialistični JSZ, jo je poskušalo z novim sindikatom ZZZ razbiti. Zaradi odločnega nastopa delavstva pa režimska ZZZ v kamniškem srezu ni uspela ustanoviti številčno močnih podružnic in JSZ je ostala pglavitna sindikalna organizacija na tem območju.

Na občnem zboru 8. januarja 1939 v Dobu je bilo 90 % vseh članov, osrednje vodstvo pa je zastopal tajnik Rozman. Poročila odbornikov so pokazala, »da je skupina bila vedno pridno na delu za koristi svojega članstva. Veliko dela je bilo izvršenega na sejah, sestankih, v tovarni z intervencijami itd., to vedo povedati le tisti, kateri so bili s tem delom vedno vpreženi.« Pomemben uspeh je bila ustanovitev podpornega fonda za pomoč delavstvu ob brezposelnosti in drugih stiskah. Tudi na tem občnem zboru so razpravljali o metodah »zelenih« zoper JSZ: »Članstvo je enodušno obsojalo način borbe, katero se vodi danes proti JSZ. Kdor napada in blati JSZ, ta napada nas delavce. Zato se bomo še bolj tesno oklenili naše matice in storili vse, da naše vrste ohranimo neokrnjene.« V novi odbor so izvolili več novih članov in članic, predsednik pa je ostal Karel Juteršek.²³

Strokovne organizacije so že jeseni 1938 začele z akcijo za izboljšanje kolektivne pogodbe za tekstilno delavstvo z dne 23. septembra 1936. Ena temeljnih zahtev je bilo povečanje vseh mezd za 15 % zaradi porasta druginje. Ker je na nekaj razgovorih Zveza industrijcev odklonila večino delavskih predlogov in celo poskušala poslabšati nekatere že pridobljene ugodnosti, so strokovne organizacije s 1. februarjem 1939 odpovedale kolektivno pogodbo.²⁴ V to gibanje se je vključilo tudi delavstvo Kocjančičeve tovarne. Na rednem mesečnem sestanku 12. februarja 1939 so razpravljali o odpovedi skupne kolektivne pogodbe in poudarjali, da mora biti nova boljša. Ob tem so pripomnili: »Sicer pa smo organizirali in bomo s po-

Sindikalni izlet na Dobeno 1939

močjo naše organizacije uveljavili svoje zahteve, četudi ni pogodbe.« Delavstvo pa je tudi odločno protestiralo zoper odlaganje volitev novih delavskih zaupnikov in zahtevalo, da se podaljša mandat dotedanjim zaupnikom.²⁵ O skupnem boju tekstilnega delavstva so nato razpravljali še 26. marca, ko je na članskem sestanku v Dobu govoril Ciril Škofic kot predsednik Strokovne zveze tekstilnega delavstva JSZ, in nato spet 7. maja 1939. Pripomniti pa moramo, da odpoved skupne kolektivne pogodbe ni veljala tudi za posebno pogodbo v Kocjančičevi tovarni in iz kasnejšega poročila vidimo, da je skupina JSZ ni odpovedala. Že kmalu pa je izkoristila možnost, ki jo je dovoljevala pogodba, in začela z novim mezdnim gibanjem. V začetku julija 1939 so bili prvi pogovori o povečanju mezd, na katerih je podjetje pristalo, da bo izdelalo svoj predlog o poviških. Toda že čez nekaj dni je obvestilo delavske zaupničke, naj bi se z mezdnim gibanjem počakalo, »češ da sedaj ni za to ugoden čas.« Na sestanku 16. julija v Dobu, ki je bil izredno dobro obiskan, pa je delavstvo soglasno in odločno sklenilo, »naj se to vprašanje reši čimprej in je poudarjalo, da ravno zato želi, da se to vprašanje reši sedaj, ker ni toliko dela, da ne bo podjetje moglo očitati pozneje, ko bodo večja naročila, da delavstvo namerno nagaaja in ovira normalni potek obratovanja... Delavstvo vztraja na tem, da se položaj vsaj nekoliko izboljša, kajti draginja je v zadnjem času močno porasla in je to gotovo stvarno utemeljen razlog po zahtevi za zvišanje plač.« Glavni obratni zaupnik

Juteršek je dobil nalogo, da o teh sklepih obvesti vodstvo podjetja in zahteva, da se pogajanja že v nekaj dneh nadaljujejo.²⁶ O nadaljnjem poteku pogajanj ni poročil. Kocjančičevo podjetje je svojim 80 zaposlenim 25. avgusta 1939 povečalo mezde za 5 %.²⁷

Začetek druge svetovne vojne je povzročil hudo krizo v tekstilni industriji, ker ni več dobivala redno in dovolj surovin. Podjetja so jo reševala z odpusti in s skrajševanjem delovnega časa. Tako je bilo konec 1939 v Kocjančičevi tovarni odpuščenih 12 delavk, delovni čas pa je bil skrajšan za 4 ure tedensko. Odpuščenim delavkam je pomagala skupina JSZ s podporami iz svojega podpornega fonda.²⁸ Ker je bila za obvezilni material zainteresirana vojaška oblast, je prevzela nadzorstvo nad proizvodnjo tovarne, ki je 1940 že spet normalno obratovala.

Dne 6. februarja 1940 so bile v Kocjančičevem podjetju volitve novih delavskih zaupnikov. Izvoljeni so bili: Franc Vodlan, Francka Osolnik, Francka Srša in Roza Cvetko, za njihove namestnike pa Karel Juteršek, Feliks Vodlan, Francka Ručman in Slava Kolenc. Ti so izvolili za starešino obratnih zaupnikov Franca Vodlana, za tajnika pa Franko Srša.²⁹

Zaradi nenehnega naraščanja draginje so morali biti novi delavski zaupniki še posebej vztrajni v boju za povečanje mezd. Podjetje je 30. aprila 1940 spet malenkostno povečalo zaslužke za 5 % vsem zaposlenim, kar je na leto znašalo 24.000 din.³⁰ Toda to ni zadostovalo za dolgo. Že sredi septembra je

delavstvo začelo z novim mezdanim gibanjem. Nov boj je bil težak. Začetek pogajanj se je zavlekel zaradi odsotnosti Kocjančiča, ki je delavske zaupnike po svoji vrnitvi obvestil, da mora z mezdanim gibanjem seznaniti vojaško oblast, ker spada tovarna pod vojno industrijo. Poročilo skupine JSZ in delavskih zaupnikov ugotavlja: »Seveda zaupniki so bili takoj na jasnem, da bo podjetje o tem obvestilo Zvezo industrijalcev, ne pa vojaško oblast. S tem nas je podjetje hotelo samo oplašiti, da ne bi zahtevali povišanja. Vztrajali smo na svojem in skoro vsak dan pritiskali na šefa, da naj določi dan za pogajanja, na katero naj pride tudi JSZ. Podjetje se nikakor ni moglo odločiti za dan razgovorov, tako da smo bili primorani, da se ponovno pošlje vloga potem JSZ in se odločno zahteva razgovore.« Medtem pa je izšla nova uredba o minimalnih mezdah za vso državo in podjetje je predlagalo, naj delavstvo počaka na posebno uredbo za dravsko banovino. Delavski zaupniki so v to pristali pod pogojem, da podjetje do izida nove uredbe plača tedenske doklade za vsakega delavca in delavko po 30 din tedensko, petim mladoletnim pa po 25 din. Brž ko pa je izšla nova uredba o minimalnih mezdah za dravsko banovino, so obratni zaupniki zahtevali nove pogovore: »Ko je podjetje videlo, kakšne so nove plače, da bo treba precej poviška, je bilo takoj preveč delavstva in da bo treba gotovo število delavcev reducirati. Ker smo vztrajali na danih zahtevah, da naj se končno določi dan razgovorov, da o tem obvestimo JSZ, da se istih udeleži, nam je podjetje napovedalo redukcijo 10 do 15 delavkam. Položaj ni bil rožnat, ukrenili smo vse, kar je bilo v naši moči, da preprečimo redukcijo. Priznati pa moramo, da bi se namera podjetja izvedla, ako ne bi delavstvo malo popustilo,« beremo dalje v zaupniškem poročilu o teh pogajanjih.

Kljub delnemu popuščanju pa se je s tem mezdanim gibanjem materialni položaj delavstva občutno izboljšal. Delavcem so bile zvišane mezde za 0.90 do 1.20 din na uro, veliki večini delavk pa za 1.65 din na uro. Hkrati so bile povečane tudi akordne postavke, da so lahko zaslužili od 10 do največ 45 % več, kot je bila osnovna plača. Tedaj je že večina zaposlenih delala na akord. Po tem povečanju so mladoletne delavke zaslužile od 3.75 do 4 din na uro, delavke 4.75 din na uro, tkalska mojstrica 250 din na teden, delavci od 4.80 do 6.80 din na uro, tkalski mojster pa 320 din na teden. Skupaj je bilo tedaj 85 zaposlenih, od teh 68 delavk. Te nove mezde so začeli izplačevati s 1. oktobrom

1940. Po tem mezdanim gibanju so obratni delavski zaupniki tudi poročali Delavski zbornici v Ljubljani, da v podjetju še vedno velja glede delovnih pogojev posebna kolektivna pogodba iz leta 1936.

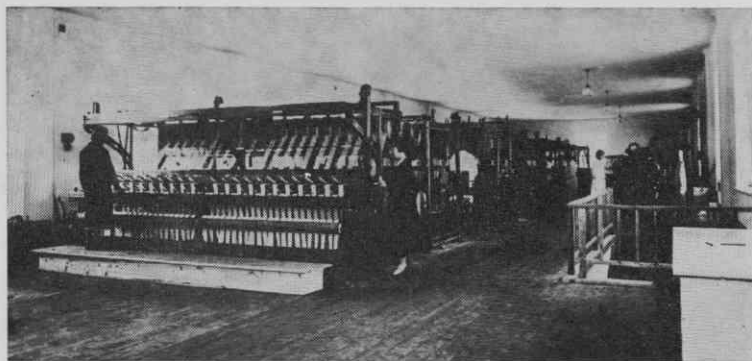
V imenu delavstva Kocjančičeve tovarne so tudi pozdravili ustanovitev novega podpornega fonda za brezposelne s pripombo, naj denar zanj prispeva tekstilna industrija, ki je v času konjunktore zaslužila milijonske vsote. Zavzeli so se tudi za visoko kaznovanje podjetij, ki bi odpuščala delavstvo le zaradi »šikaniranja.«³¹

Na sestanku 26. januarja 1941, ki je bil dobro obiskan, je strokovni tajnik Rozman poročal o prizadevanjih za sklenitev enotne kolektivne pogodbe za tekstilno stroko in o preložitvi volitev obratnih zaupnikov. Na sestanku sta Povšič in Šubljeva iz Sostrega govorila o potrebi kulturnoprosvetnega dela članov JSZ. Nato so izvolili poseben odbor za kulturnoprosvetno delo. Poudariti pa moramo, da je skupina JSZ iz Kocjančičeve tovarne že kmalu začela delovati tudi na tem področju. Ustanovila je knjižnico, člani pa so pod vodstvom režiserja Starbka samostojno naštudirali nekaj iger in jih uprizorili v društvnem domu na Dobu.³²

Dne 16. februarja 1941 je bil občni zbor skupine JSZ na Viru, hkrati tudi zadnji večji sestanek delavstva Kocjančičeve tovarne pred napadom na Jugoslavijo. »Delavska pravica« je poročala, »da je skupina v preteklem letu aktivno delovala za zvišanje plač in v notranjih organizacijskih zadevah. Razveseljivo je, da vlada v tej skupini močna organizacijska zavest.«³³

Iz tega pregleda delovanja skupine JSZ se vidi, da je s svojo aktivnostjo uspela občutno izboljšati položaj delavstva v Kocjančičevi tovarni. Vestno je izpolnjevala program JSZ in razvila tudi kulturnoprosvetno delo, s podpornim fondom, v katerega so delavci vplačevali po 5 din mesečno, pa je skrbela zlasti za svoje brezposelne člane in jim pomagala tudi v primerih bolezni in ob drugih težavah. Tekstilno delavstvo z Vira pa je pokazalo svojo solidarnost tudi do drugih članov JSZ, ki so se zaradi bojev znašli v stiski. Tako so npr. oktobra 1937 zbrali za stavkajoče tovariše v Št. Vidu pri Ljubljani, v Gračnici in Jurkloštru 120 din, v začetku 1941 pa za pomoč viničarjem 222,25 din in »Delavska pravica« je pohvalila njihovo solidarnost: »Naj bodo za vzgled drugemu delavstvu, kako je treba pomagati našim strokovničarjem.«³⁴

Iz poročil v »Delavski pravici« se vidi, da so se sestajali delavci iz Kocjančičeve tovar-

Tkalnica ovojev

ne na sestanke ne le ob mezdnih gibanjih, temveč redno. Vodstvo skupine je posvetilo veliko pozornost izobraževanju članov in je za to povabilo kot predavatelje znane funkcionarje JSZ npr. predsednika Srečka Žumra, Toneta Fajfarja, strokovne tajnike Grošlja, Lombardo, Rozmana, Janeza Pestotnika, od sindikalnih voditeljev iz kamniškega okraja pa Franca Bukovca, Cirila Škofica in Mavricija Borca. V okviru skupine JSZ na Viru je od konca 1938 deloval še poseben ženski odsek. V imenu delavk Kocjančičeve tovarne se je Marija Vodlan udeležila 18. decembra 1938 ustanovnega sestanka ženskega odseka JSZ v Domžalah in nato še posebnega tečaja. Ti odseki so imeli predvsem nalogo, da dvigajo organizacijsko zavest delavk, skrbijo za njihovo izobraževanje s predavanji in posebej obravnavajo njihov socialni položaj.³⁵ Končno pa naj omenimo še, da je skupina JSZ organizirala tudi izlete (npr. v Bohinj), skratka, prizadevalo si je, da bi za svoje članstvo čim bolj vsestransko skrbelo.

Od svoje ustanovitve dalje pa so se člani skupine JSZ na Viru udeleževali tudi skupnih akcij delavstva domžalskega in kamniškega območja ter nekaterih velikih prireditvev JSZ za vse slovensko krščanskosocialistično delavstvo. Tako so se udeleževali vsakoletnih shodov JSZ na Homcu, 1. maj pa so enkrat praznovali tudi v Kamniški Bistrici, precej članov skupine je šlo tudi na velika shoda slovenskega krščanskosocialističnega delavstva pri Sv. Urhu in na Št. Joštu. Udeleževali so se tudi tečajev za izobraževanje zaupnikov in odbornikov ter se tako usposabljali za svoje funkcije. Prav tako pa so se udeležili tudi nekaj akcij, ki jih je skrivno organizirala partija. Tako se je nekaj posameznikov udeležilo že velikega tabora Ljudske fronte 23. maja 1937 na Taboru nad Ihanom,³⁶ ki je bil nova velika manifestacija vpliva partije na delavstvo domžalskega območja. To ljudskofrontno akcijo so organizi-

rali člani CK KPS in celice Dob-Prevoje. Veliko članov se je nato udeležilo zborovanja 4. 9. 1938 v Kamniku ob odkritju spominške plošče generalu Rudolfu Maistru. Na njem je znani sindikalni organizator v kamniškem okraju Mavricij Borec prebral izjavo, v kateri JSZ napoveduje boj za svobodo slovenskega naroda in za neodvisnost države, za enakopravnost slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi, proti sovražnikom narodne samobitnosti in za demokracijo ter zahteva, da delovno ljudstvo zavzame položaj, ki mu pripada, in da jugoslovanski voditelji odvrnejo od države nevarnost vojne.³⁷ S tem programom se je JSZ opredelila za narodnoobrambno delo, ki ga je vodila partija.

Leta 1939 pa so se delavci Kocjančičeve tovarne množično udeležili protidraginjskih shodov 26. novembra v Domžalah in 17. decembra v Kamniku. Po odločnem nastopu v Domžalah, kjer je delavstvo zahtevalo tudi povečanje mezd in vrnitev delavskih ustanov njihovim izvoljenim zaupnikom, je sresko načelstvo novo protidraginjsko zborovanje v Kamniku prepovedalo. Toda delavstvo se je kljub temu zbralo in vzklikalo: »Dajte nam kruha! Nočemo vojne! Dol s fašisti!« Resolucijo z delavskimi zahtevami je sreskemu načelniku nesla tričlanska delegacija, v kateri je bila tudi Marija Vodlan.³⁸ Tudi komunistične akcije za zbiranje podpisov za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske Zveze 1940 je v Kocjančičevi tovarni dobro uspela.³⁹ Vse to dokazuje, da se je delavstvo tega podjetja hkrati z organiziranjem v JSZ usmerilo v napredni tok in da je hkrati z bojem za izboljšanje svojih lastnih mezdnih in delovnih pogojev odločno nastopilo tudi v vseh velikih akcijah za skupne interese vseh delovnih ljudi.

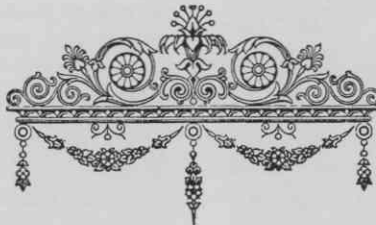
Ta usmeritev pa se je nato še posebej pokazala v NOB. Iz Kocjančičeve tovarne je šel že takoj po vstaji 27. julija 1941 v kamniškem okrožju prvi sanitetni material za partizanske

ranjence, nato pa sta ga delavstvo in lastnik vsa leta našega boja pošiljala partizanskim enotam in bolnišnicam na Gorenjskem in Štajerskem. Prav v tej tovarni, kjer so že od zime 1941/42 organizirano delovali pristaši OF, se je v letih 1943/44 med vsemi podjetji v kamniškem okrožju najbolj razmahnila tudi Delavska enotnost, junija 1944 je bilo v 14 odborih DE 59 delavcev in delavk,⁴⁰ kar je prav gotovo tudi posledica trdne predvojne sindikalne organiziranosti.

OPOMBE

1. Podrobnejši podatki o položaju tekstilnega delavstva in delovanju njegovih strokovnih organizacij so v doktorski disertaciji Franceta Kresala, Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji 1918—1941, Ljubljana 1971 (tipkopis), ki je v tisku; Miro Stiplovšek, Delavsko gibanje na domžalskem in kamniškem območju v letih 1934—1941. Mengeški zbornik II, 1. snopič, Ljubljana 1969, str. 31—36. — 2. Fond Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, fasc. 311 v Arhivu SR Slovenije in arhiv tovarne Tosama na Viru; Tosama, glasilo tovarne sanitetnega materiala Domžale, št. 9, september 1973. — 3. Miro Stiplovšek, Ob štiridesetletnici velike stavke papirniškega delavstva na Količevem. Tri obletnice papirnice Količevo, Ljubljana 1975, str. 9—64. — 3 a. Delavska pravica št. 25, 25. 6. 1936; pogovor z Marijo Vodlanovo-Tomažičevo, Marijo Kerčevno-Klemenovo, Klaro Prašnikarjevo, Kati Paštebarjevo-Pirnatovo in Feliksom Vodlanom dne 18. 7. 1973; Karel Juteršek je v svojem pogovoru z urednikom glasila Tosama (št. 1, oktober 1965) izjavil, da se je v začetku organiziralo okrog 70 % delavstva, medtem ko so se omenjeni na pogovoru spominjali, da je bilo že ob ustanovitvi skupine JSZ organiziranih okrog 90 % vseh zaposlenih. — 4. Delavska pravica št. 26, 3. 7. 1936. — 5. Delavska pravica št. 27, 9. 7. 1936; pogovor 18. 7. 1973; spomini Karla Juterška v Tosami št. 1, oktober 1965. — 6. Zapisnik o pogovorih 11. julija 1936 v fondu JSZ fasc. 5/4 v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (cit. IZDG). — 7. Delavske pra-

vice št. 28, 16. 7. 1936. — 8. Delavska pravica št. 30, 30. 7. 1936. — 9. Zapisnik o sporazumu 1. 8. 1936 v fondu JSZ fasc. 5/4 v IZDG; Delavska pravica št. 35, 3. 9. 1936. — 10. Seznam delavstva s podatki o urnih mezdah v arhivu JSZ fasc. 5/4 v IZDG; Delavska pravica št. 35, 3. 9. 1936. — 11. Ta stavka je bil osrednji dogodek sredi leta 1936 in je o njem pisalo vse delavsko in meščansko časopisje. — 12. Kolektivna pogodba s prilogo v fondu JSZ fasc. 5/4 v IZDG. — 13. Delavska pravica št. 42, 22. 10. 1936. — 14. Dopisi pripravljalnega odbora z dne 25. 11. 1936 in banske uprave z dne 17. 12. 1936 ter izvod potrjenih pravil je v fondu JSZ fasc. 3/4 v IZDG. — 15. Delavska pravica št. 12, 18. 3. 1937. — 16. JSZ fasc. 2 v IZDG. — 17. Delavska pravica št. 13, 23. 3. 1937. — 18. Delavska pravica št. 20, 13. 5. 1937. — 19. Delavska pravica št. 45, 4. 11. 1937, št. 46, 11. 11. 1937, št. 25, 16. 6. 1938. — 20. Delavska pravica št. 1, 1. 1. 1938. — 21. Delavska pravica št. 9, 24. 2. 1938. — 22. Delavska pravica št. 28, 7. 7. 1938. — 23. Delavska pravica št. 3, 12. 1. 1939. — 24. Doktorska disertacija Franceta Kresala. — 25. Delavska pravica št. 8, 16. 2. 1939. — 26. Delavska pravica št. 30, 20. 7. 1939. — 27. Sporazum z dne 25. 8. 1939 v fondu JSZ fasc. 5/4 v IZDG; Delavska pravica št. 29, 11. 7. 1940. — 28. Poročilo v fondu Delavske zbornice v IZDG; Doktorska disertacija Franceta Kresala. — 29. Dokumentacija o volitvah je v fondu Delavske zbornice v IZDG. — 30. Delavska pravica št. 29, 11. 7. 1940. — 31. Poročilo strokovne skupine tekstilnega delavstva in delavskih zaupnikov ter seznam s podatki o urnih mezdah je v fondu JSZ fasc. 5/4 v IZDG. — 32. Delavska pravica št. 5, 30. 1. 1941; pogovor 18. 7. 1973. — 33. Delavska pravica št. 8, 20. 2. 1941. — 34. Delavska pravica št. 42, 14. 10. 1937 in št. 7, 13. 2. 1941. — 35. Delavska pravica št. 52, 22. 12. 1938; Marija Vodlan, ustni vir. — 36. Feliks Vodlan, ustni vir; spominski zapis Viktorja Avblja 14. 8. 1975. — 37. Delavska pravica št. 37, 8. 9. 1938. — 38. Delavska pravica št. 49, 30. 11. 1939 in št. 52, 21. 12. 1939; Roman Potočnik in Marica Brejc, spomini v arhivu CK ZKS; Marija Vodlan, ustni vir. — 39. Feliks Vodlan, ustni vir. — 40. Poročilo okrožnega odbora DE Kamnik 1. 6. 1944 v fasc. 660 v IZDG.

KJE SE JE ŠOLAL KIPAR FRANC ROTMAN (okr. 1710 — 1788)?

DAMJAN PRELOVŠEK

Arhivski drobec, ki so ga skrivale knjige sejnih zapisnikov ljubljanskih mestnih predstavnikov, prinaša več luči v razmerje med Francescom Robbom (okr. 1698 — 1757) in njegovim delavniškim naslednikom Francem Rotmanom (Rottman, Rothmann).¹ Nekateri slogovni razločki v delih obeh umetnikov so Melito Steletovo odvrčali od misli, da gre za neposredno razmerje med učiteljem in učencem. Rotmanovi kipi so bolj masivni, brez višinskega zagona in gracije,² torej brez poglobitvenih kvalitet Robbovega dleta. Vse to ni le nasledek manjše nadarjenosti in obrtnega znanja, temveč, kot nas pouči arhivski podatek, tudi vpliv drugega šolanja.

Ko je ljubljanski zidarski in kamnoseški ceh s svojim tedanjim cehovskim nadmojstrom Candidom Zullijanijem leta 1760 oporekal Rotmanu pravico do samostojnega opravljanja kamnoseške obrti, je ta samozavestno odklonil plačevanje mojstrskega prispevka z utemeljitvijo, da se na svoje delo spozna bolje od vseh drugih, saj se je izšolal v Benetkah pri Josephu Torretiju³ (Giuseppe Torretto,⁴ roj. v Pagnanu 1661, um. v Benetkah 1743). Nadaljevanje dvogovora med sptima stranema nam potrjuje, da je Rotman prevzel kiparsko obrt od Robba, zaradi česar so ga tudi sprejeli med meščane. Cehovski mojstri so vztrajali pri prepovedi zaposlovanja kamnoseških pomočnikov, saj je Rotman dobil domovinsko pravico v mestu le kot kipar. Umetnik se je branil, da je kamnoseštvo del kiparstva, kar je veljalo že pri Robbi, sicer pa sam vso grobo obdelavo kamna prepušča kamnosekom. Zaradi popolnosti dodajmo, da se je s to obravnavo v mestni hišilekončal dolgotrajen spor med ljubljanskim cehom in Rotmanom. Popustili sta obe strani in cehovski mojstri so kiparja sprejeli v svoje vrste ter ga tako pripravili do spoštovanja svojih pravil.

Franc Rotman je bil rojen v Benetkah in ni bil vipavski rojak, kot je domneval Steska.⁵ Naravno je, da si je poiskal učitelja med znanimi mojstri rodnege mesta. Torretto je veljal za enega najbolj zaposlenih kiparjev. V beneške baročne sheme je iz rodnege Pagnana, kjer je cvetela močna kiparska obrtna tradicija, prežeta s plodnimi in novatorskimi sokovi, vnesel precej umetnostnih novosti.⁶ Ni naključje, da je pozneje

iz neposredne bližine Torrettovega rojstnega kraja izšel tudi znameniti kipar Canova. Klasicistični hlad je iz učiteljevih del zavel zato tudi v Rotmanove kipe.

Iz Benečije je Rotmana življenjska pot popeljala v Ljubljano, kjer se je leta 1740 poročil, priči pa sta mu bila slikar Franc Jelovšek in kamnosek Francesco Grumnik.⁷ Ne vemo, kakšno je bilo Rotmanovo razmerje do prvega ljubljanskega kiparja Robba, gotovo pa je, da po umetnostni strani poldrugo desetletje delovanja v tem mestu ni privedlo do večjih slogovnih sprememb. Kot smo videli, je Rotman še leta 1760 imenoval za svojega učitelja le Torretta, kar potrjuje misel o kiparjevem dovolj samostojnem delovanju v Ljubljani.

Podatek o Rotmanovem šolanju je še nov dokaz za tesen umetnostni naslon ljubljanskega baroka na beneško umetnost. S kiparjevo smrtjo ta tradicionalna zveza preneha, saj se je njegovo življenje izteklo že daleč v novi terezijanski čas, ki ni imel več pravega posluha za umetnostno kvaliteto in je bolj podpiral solidno obrtništvo.

OPOMBE

1. V. Steska, Ljubljanski baročni kiparji, ZUZ, V, 1925, str. 96; M. Stelè, Ljubljansko baročno kiparstvo v kamnu, ZUZ, n. v., IV, 1957, str. 56—59; članek iste avtorice v SBL (z literaturo); S. Vrišer, Baročno kiparstvo, Ars Sloveniae, Ljubljana 1967, str. X. — 2. SBL, geslo Rotman. — 3. MALj, Cod. I/99, 1760, fol. 181 sl. («... und sie denen es jure nicht begehren, das was er erlernet hat zu Venedig bey den Josephen Tarreti ergrifen auch das ist ihme solche profession zu treben verwilliget, und das Bürgerrecht ertheilt worden...»). — 4. O Torrettu je objavil monografski članek C. Semenzato v Arte Veneta, XVIII, 1964, str. 123—134, kjer popravlja letnico kiparjevega rojstva in predlaga nekaj novih atribucij. — Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler... (s starejšo literaturo); A. Rizzi, Storia dell'arte in Friuli, Il settecento, Udine 1967, str. 25—29. — 5. Steska, o. c.; MALj, Cod. XIII/174, 1757, Eb, fol. 31. Podatek je našla prof. I. Ferjanova. — 6. A. Rizzi, o. c., str. 25—26. — 7. V. Steska, o. c.; Kamnosekov priimek so pisali zelo različno: Grabnik, Grobnik, Gromenich, Gromnikh, Grubnigh, Grumenig, Grumnighk in podobno.

DR. DUŠAN KERMAVNER

Dne 11. junija 1975 je preminil eden najplodovitejših zgodovinarjev slovenskega političnega zgodovinopisja novejše dobe dr. Dušan Kermavner.

Rodil se je v Ljubljani 7. decembra 1903. Že v mladosti se je povezal z naprednim delavskim gibanjem. Rastel in zorel je sredi ogorčenih razrednih bojev slovenskega proletariata in njegove avantgarde iz publicista v zgodovinarja. Vso svojo dejavnost je posvetil preučevanju slovenskega delavskega gibanja v socialdemokratskem obdobju. Postal je neutrujen raziskovalec slovenske politične zgodovine druge polovice XIX. stoletja in začetka XX. stoletja.

Iz publicista je Dušan Kermavner prerastel v zgodovinarja-raziskovalca.

V ječah Aleksandrove diktature je napisal med drugim tudi osnutek zgodovine slovenskega delavskega gibanja, ki se je ohranil v njegovi rokopisni zapuščini. Po vrnitvi iz robije leta 1936 je poglobil svoje preučevanje zgodovine delavskega gibanja s temeljito pritegnitvijo zgodovinskih virov. Plod tega dela sta bili dve monografiji o slovenskih socialističnih ideologih dr. Henriku Tumi in Albinu Prepeluhu. Z izdajo Tumovih spominov *Iz mojega življenja ter Prepeluhovih Pripomb k naši prevratni dobi* z obširno študijo o idejnem razvoju in delu Albina Prepeluha-Abditusa je prikazal dovršen del idejnega razvoja slovenskega delavskega gibanja v prvih treh desetletjih XIX. stoletja. S temi deli se je uvrstil med vidne raziskovalce slovenskega delavskega gibanja. Najplodnejše obdobje njegovega dela pa se je začelo, ko je postal leta 1949 znanstveni sodelavec Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani.

Sistematično preučevanje slovenskega delavskega gibanja je Kermavnerja vodilo do spoznanja, da je nujno treba prevrednotiti marsikakšno sodbo, ki so jo zapisali o naši politični preteklosti zgodovinarji prejšnjih generacij. Njemu gre zasluga, da je odmeril slovenskemu delavskemu gibanju v slovenskem zgodovinopisju tisto mesto, ki mu pripada.

Iz njegovega obsežnega opusa naj navedem nekaj najpomembnejših knjig in razprav, v katerih se pisec loteva prevrednotenja slovenske politične zgodovine. V knjigi *Začetki slovenske socialne demokracije od srede osemdesetih do začetka devetdesetih let* (Ljubljana: 1963) se je lotil izredno pomembne problematike, ki je bila dotlej le frag-

mentarno obdelana. Znanstvena odlika dela so sistematične in temeljite rekonstrukcije političnega življenja v delavskih izobraževalnih družtvih, njihovih shodov, prikazi socialnega položaja delavstva ter izčrpni pregledi stavkovnega gibanja na Slovenskem v tem obdobju. Avtor prikazuje obdobje začetkov delavskega gibanja in socialne demokracije na Slovenskem. Posebno pozornost posveča nastanku in razvoju delavskega gibanja v Ljubljani, v revirjih in v Trstu. Historično vrednoti vlogo prebujajočega se slovenskega delavskega razreda, njegove napore in prizadevanja, da bi se organiziral v okviru socialne demokracije in izdajal svoje časopise.

Prav tako je Kermavnerjeva zasluga, da se je prvi lotil kritike Prijateljevega liberalno-demokratskega koncepta v njegovi raziskovalni metodi. Kermavnerjeve pripombe k Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini dr. Ivana Prijatelja, so za naše zgodovinopisje nad vse dragocene. Kermavner je ob ponatisu Prijateljeve slovstvene zgodovine napisal k posameznim njegovim knjigam na stotine strani tehtnih pripomb, ki dopolnjujejo Prijateljevo delo. Popravki in prevrednotenje Prijateljevih pogledov k peti njegovi knjigi so dosegli tak obseg, da je Kermavner napisal vrsto bistveno novih monografskih razprav, ki dopolnjujejo Prijatelja v taki meri, da se raziskovalec sprašuje, ali nemara ne bi bilo bolje, da bi avtor napisal samostojno delo.

Na splošno lahko rečemo, da Kermavnerjev Dodatek: *Socialistično gibanje med Slovenci od začetkov do leta 1895* in njegova knjiga *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884—1894* predstavljata temeljna znanstvena dela s področja slovenskega delavskega gibanja. S ponatisom Prijateljevega dela in s Kermavnerjevimi opombami, dopolnitvami in popravki je dobilo slovensko zgodovinopisje dragocen kulturnopolitičen oris dobe, ki pa ga bo nujno treba z enako vestnostjo dopolniti z gospodarskimi raziskavami.

V sklop Kermavnerjevih raziskav zgodovinske problematike slovenskega delavskega gibanja 20. stoletja sodi tudi študija Ivan Cankar in slovenska politika 1918 (Ljubljana 1968). Avtor odpira nove poglede na celo vrsto vprašanj v zvezi z deklaracijskim gibanjem, politično fiziognomijo slovenskih političnih strank in njihovo taktiko v prevratni dobi. Do podrobnosti je razčlenil in ovrednotil razcep v socialnodemokratski

stranki v letih 1917/18. Osvetlil je tedanje Tumove politične koncepte in razčlenil nastope Ivana Cankarja v Trstu in Ljubljani. Vodilo pri raziskovanju in razčlenjevanju mu niso aprioristični sklepi, zasnovani na domnevah ali neargumentiranih teoretičnih razglabljanjih, temveč solidna, na virih zgrajena zgodovinska razčlenitev. Prvenstvena naloga mu je odkrivanje pomembnih dejstev, prikazovanje toka dogajanja, ugotavljanje in razčlenjevanje stališč organizacij, političnih strank in njihovih voditeljev. Delo je izzvalo močno polemiko v krogu zgodovinarjev. Avtor obravnava navedeno obdobje z marksističnih razrednih pozicij. Razredna pogojenost njegovih razčlenitev in iz tega zornega kota napisana ocena vloge meščanskih politikov v tem obdobju je povsem sprejemljiva, ker je znanstveno argumentirana.

S svojim najnovejšim delom »Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah—Javorniku od začetkov do leta 1918«, ki je izšlo pri Državni založbi nekaj mesecev pred avtorjevo smrtjo, je zgodovinar dr. Dušan Kermavner sklenil opus preučevanj slovenske politične zgodovine novejših dobe. Pisec obravnava v navedenem delu slovensko politično življenje od šestdesetih let XIX. stoletja do leta 1918. Njegova študija je nadaljevanje poprejšnjih raziskav in predstavlja samostojno zaokroženo študijo. Avtor želi ovrednotiti hudo megleno dogajanje, ki so ga zgodovinarji iz klerikalnega ali liberalnega tabora prikrojevali po svojem razrednem okusu.

Poprejšnje raziskave so avtorju omogočile, da gorenjskega političnega življenja ni obravnaval iztrgano iz družbeno-narodnega okvira, ampak kot integralni del splošnega slovenskega političnega gibanja. Iz avtorjevega dela raste povsem nova podoba porajanja

slovenske narodne stranke, njenega razcepa v klerikalni in liberalni tabor, notranjih strankarskih trenj ter začetkov socialne prebuje, katere nositeljica je bila socialna demokracija. Doslej še nihče ni tako podrobno orisal nastanka in razvoja delavskega gibanja v tem ožjem gorenjskem kotu in deloma na Koroškem ob severnem vznožju Karavank. Težišče njegovega dela je rekonstrukcija dogajanja, izogiba se sintetiziranju. Tak metodološki prijem je avtorja vodil do tega, da na mnogih mestih podaja gradivo kronografsko in navaja preobsežne citate, ki bi jih bilo mogoče z vsebinskimi povzetki znatno skrajšati brez škode za celovito podobo. Delo nima le lokalnega pomena, saj je njegova zasnova znatno širša. Slovenski zgodovinar pri obravnavi strankarskih političnih bojev v letih 1860 do 1918 ne bo mogel mimo Kermavnerjevega skrbno zbranega gradiva in ugotovitev.

Svoje zgodovinsko delo je opravljal z globoko notranjo prizadetostjo. Njegove razprave nudijo raziskovalcem trdno osnovo za raziskovanje slovenskega delavskega gibanja. Kermavnerjevo delo na tem področju lahko označimo za pionirsko. Njegovi zaključki so plod minucioznega študija arhivskega in časopisnega gradiva, tuje mu je bilo vsako aprioristično »sintetiziranje«. Držal se je pravila, da je potrebno temeljito preučiti gradivo in šele nato presojati, vrednotiti in delati sinteze.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti mu je izrekla priznanje s tem, da ga je leta 1972 izvolila za svojega dopisnega člana. Kljub zahrbtni bolezni, ki mu je izpodkopavala zdravje, je vse do zadnjega ohranil v sebi življenjsko energijo in vedrino v poklicu zgodovinarja-raziskovalca delavskega gibanja.

Marjan Britovšek

ŠESTDESETLETNICA PROF. BOGA GRAFENAUERJA

Dne 16. marca letos je prof. dr. Bogo Grafenauer dopolnil 60 let. Naša dnevnikarja »Delo« in »Večer« sta se spomnila tega jubileja s spominskima člankoma. Prav je, da se tudi Kronika ustavi ob tem jubileju.

Jubilant je bil rojen leta 1916 v Ljubljani v družini prof. dr. Ivana Grafenauerja, znanega slavista in etnologa. (Svojemu očetu, ki ga imenuje svojega prvega učitelja, se ni oddolžil samo s posvetilom v Ustoličevanju, ampak tudi z obsežno biografijo in bibliografijo, ki sta priključeni očetovi Kratki zgodovini starejšega slovenskega slovstva, Celje 1973). Po maturi na klasični gimnaziji se je vpisal na ljubljansko filozofsko fakulteto, kjer je študiral zgodovino z zemljepisom in diplomiral 1940. Po diplomi je služil vojsko, ta čas so vojni dogodki dosegli tudi našo državo in to mu je prineslo najprej vojno ujetništvo, nato pa tudi italijansko internacijo. Leta 1944 je promoviral za doktorja filozofije z disertacijo Boj za staro pravdo. Slovenski kmet ob koncu 15. in začetku 16. stoletja (152 str.). Istega leta je postal asistent volonter v historičnem seminarju filozofske fakultete ljubljanske univerze, 1946 docent za zgodovino Slovencev, 1951 izredni profesor, 1956 redni profesor za ta predmet. Nekaj let (po smrti prof. Čremošnika) je predaval tudi zgodovino Hrvatov, Srbov in

Makedoncev do XVIII. stol. Na ekonomski fakulteti je 1950—1952 predaval gospodarsko zgodovino Jugoslavije. V letih 1955/57 je bil predstojnik filozofskega oddelka prirodoslovno matematično filozofske fakultete, 1957/58 dekan filozofske fakultete in 1958/1960 prodekan, 1966/67 pa predsednik fakultetnega sveta. Leta 1968 je postal dopisni član SAZU, 1972 pa redni član.

To je zunanji okvir jubilentovega življenja, ki nam pokaže stopnjevanje v pedagoški karieri. 30 let že opravlja pedagoški poklic na univerzi in vsa povojna generacija slovenskih zgodovinarjev je šla skozi njegovo šolo. K temu zunanjemu okviru lahko dodamo še številne druge funkcije, tako predsedstvo Zgodovinskega društva za Slovenijo (1968—1974), dolgoletno urednikovanje pri Zgodovinskem časopisu (1947—1969), članstvo v redakciji Zgodovine narodov Jugoslavije I. in II., v redakciji Jugoslovenskega istorijskega časopisa in drugod, številne referate na strokovnih zborovanjih doma in v tujini. Po očetovi družini je povezan s Koroško in je že med vojno po naročilu IOOF pripravil elaborat o jugoslovansko-avstrijski meji, leta 1946 je bil član naše delegacije na mirovni konferenci v Parizu.

Znanstveno delo prof. Grafenauerja je tako obsežno, da ga v skromnem članku ni mogoče v celoti zajeti.* Zato si njegovo delo razdelimo na nekaj skupin. Najprej je treba omeniti Zgodovino slovenskega naroda, ki jo prof. Grafenauer objavlja že vrsto let, najprej pri Kmečki knjigi (5 zvezkov, do srede XIX. stol.), nato pri Državni založbi Slovenije (doslej izšli 1., 2. in 5. zvezek). To delo posreduje nove poglede v našem zgodovino-pisju. Ko bi jubilent ničesar drugega ne napisal, bi si že s tem delom zaslužil častno ime v slovenskem zgodovino-pisju. V to skupino sodi tudi delež prof. Grafenauerja kot avtorja pri Zgodovini narodov Jugoslavije in pa sodelovanje pri Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev I (Ljubljana 1970) ter članki tega področja v Enciklopediji Jugoslavije.

Drugo področje jubilentovega dela je zgodnja doba zgodovine Slovencev. Na tem področju je nastala njegova najobsežnejša knji-

* Bibliografija del prof. Grafenauerja je objavljena: 1. za čas do 1955: Univerza v Ljubljani. Lj. 1957, str. 52—54. — 2. za čas od 1956 do 1966: Univerza v Ljubljani II., Lj. 1969, str. 15—18. — 3. za čas od 1967—1972: Letopis SAZU 23/1973, str. 39—44.

ga Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952. 624 str. (Dela SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede. 7.) in številne tehtne razprave s tega področja, objavljene predvsem v Zgodovinskem časopisu.

Tretja skupina so kmečki upori. Tu kaj je najprej že omenjena doktorska disertacija iz leta 1944, nato knjiga Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana, DZS 1962, 488 str. in Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem. Slovenski kmečki upor 1515... Lj., DZS 1974. 331 str. S tega področja je spet dosti člankov in drugih prispevkov.

V četrto skupino sodijo prispevki, ki so v zvezi z zamejskimi Slovenci. To je Koroški zbornik, Ljubljana 1946, 658 str., v katerem je jubilent objavil pet prispevkov in ga tudi pomagal urediti. Dalje sodelovanje v zbornikih Koroški plebiscit (Lj. 1970), Koroška in Koroški Slovenci (Maribor 1971), Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni (Ljubljana & Koper & Trst 1975, članka Samouprava Beneške Slovenije in Kanalska dolina) in številni drugi prispevki s tega področja, vključno z bibliografijo.

V peto skupino lahko uvrstimo biografske članke, ki jih je prof. Grafenauer napisal ob jubilejih in smrti raznih zgodovinarjev. Posebej je treba omeniti osebne bibliografije, ki jih je jubilent skrbno sestavljal in s katerimi je opremljal jubilejne članke in nekrologe.

V šesti skupini je učbenik Uvod v študij zgodovine, Ljubljana 1948, 108 str. (ciklostil), ki je razširjen doživel več izdaj pod naslovom Struktura in tehnika zgodovinske vede. Uvod v študij zgodovine, Ljubljana 1960, 460 str. (razmnoženo). Sem sodijo tudi članki o visokošolskem študiju in urejanje

Objav univerze ter prispevki v zborniku Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani (Lj. 1969).

Seveda s tem ni rečeno, da obsega delo prof. Grafenauerja samo omenjenih šest področij. V različnih člankih in referatih obravnava vsa obdobja slovenske in jugoslovanske zgodovine, od najstarejše dobe do narodnoosvobodilnega boja. Poleg člankov in referatov so to knjižne ocene, polemike, poljudni prispevki, društvena (tajniška) poročila itd.

Omeniti je treba tudi jubilentov delež pri domači slovenski pokrajinski in krajevni zgodovini. Četudi je težišče dela prof. Grafenauerja na celotni slovenski zgodovini, se ne izogiba obravnavanja pokrajinske in krajevne zgodovine in to obravnavanje primerno vključi v celotno zgodovino. Prav tako je treba poudariti njegovo sodelovanje pri Kroniki, kjer objavlja svoje prispevke že od prvega letnika.

Ob šestdesetletnici bi prof. Grafenauer zaslužil, da bi kdo ocenil njegovo življenje in delo tako, kakor je on prikazal svoje kolege v jubilejnih člankih (z izčrпно bibliografijo). Ta prispevek v Kroniki lahko vse samo na kratko omeni in se pridruži voščilom.

V času študija smo njegovi študentje občudovali njegovo obsežno znanje in sijajen spomin. Danes, ko smo njegovi nekdanji učenci tudi sami profesorji in primemo tudi včasih za pero, se ob pogledu na njegovo bibliografijo vprašamo, kdaj vse to utegne napisati ob univerzitetnih predavanjih, utrudljivih izpitih in še raznih drugih funkcijah. Zato mu želimo zdravja, da bi svoje pomembno delo na področju slovenskega in jugoslovanskega zgodovinopisja lahko še nadalje uspešno opravljal.

Miloš Rybář

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

DELČEK SONČNE PRETEKLOSTI (1891)

MIRKO KAMBIČ

V drugi polovici prejšnjega stoletja so priredili Slovenci marsikatero proslavo kot manifestacijo svoje narodne zavesti. Svoj odmev so našle te proslave v časopisnih poročilih, nekaj pa jih je ohranjenih tudi na fotografijah.

Med skoraj neznane posnetke takšnih prireditvev lahko štejemo izvirno fotografijo množice, ki je sodelovala na slovesnosti, ko so v nedeljo, 7. junija 1891, odprli čitalnico Vič—Glince pri Ljubljani.

Fotografija velikega formata je sicer originalna, vendar močno zbledela. S preslikavo pa je možno izvabiti iz orumenele slike dovolj jasnosti in podrobnosti.¹

Pred nami je številna, močno stisnjena množica praznično oblečenih žena, večinoma z rutami na glavah, pa moških s klobuki, nekaj uniformiranih oseb, otroci, v ozadju proti levi pa skupina Sokolov s klobuki. Iz množice kipi nekaj bogatih praporov in s smrečjem okrašen slavalok.²

Obrazi so dobro vidni, razločni in večina upodobljenih se je zavestno obrnila proti fotografu, ki svojega posnetka pač ni mogel napraviti tako hitro in neopazno, kot je to mogoče današnjemu reporterju. Skupina je lahko dober dokument za neko povprečje praznične noše našega ljudstva leta 1891.

In kaj zvemo o tem dogodku iz tedanjih časopisov?

Slovenski narod je poročal teden dni pred napovedano proslavo tole: »Viško-glinška čitalnica dela velike priprave za svojo ustanovno veselico v nedeljo dne 7. junija. Razen vojaške godbe domačega pešpolka je naročila še Domžalsko godbo, ki bo spremljala narodna društva iz mesta na Glince. Med drugim bodo postavili dva slavaloka. Posebno krasen bo slavalok pred »Bobenčkom«, kjer bo sprejem ljubljanskih društev.«³

Že v ponedeljski številki, dan po proslavi, je isti časopis obširneje poročal o poteku slavlja. Povzel hom le nekaj zanimivosti.

Proslava Viško-glinške čitalnice (1891)

Prireditve je izredno uspela in ni ji bilo enake po številu udeležencev (bilo jih je okrog 3000), po programu, prostoru in po izvedbi. Na vrtu gostilne »Amerika« je bilo pripravljenih več kot dvatisoč sedežev, pa so morali mnogi stati. Člani »Sokola« in »Slavca« so se zbrali v čitalnici. Gost prireditve je bil »Zagorski Sokol«, ki je prišel s svojo zastavo. Odhod na slavnostni prostor je bil ob treh popoldne. To je bila imponantna parada, v kateri so korakali: »Domžalska godba«, »Zagorski Sokol«, »Ljubljanski Sokol«, »Slavec«, člani čitalnic iz Šiške, Šentvida in Vrhnike, vsaka s svojo zastavo. Za društvu je šla množica ljudstva. Pod slavolokom pri »Bobenčku« je vse udeležence sprejel odbor viško-glinške čitalnice in lepoticice v narodni noši s pečami na glavah. Pred gostilno »Amerika« je stal lep slavolok in velikanski mlaj.

Potem se je začela prava ljudska veselica. Kaj vse je bilo na razpolago razigranim gostom! Plesišče in gugalnica, tehtnica in telovadno orodje, oder za godbo in še slavnostni oder! Za veselo pesem sta poskrbela moški in mešani zbor, ki sta pela tako lepo, da sta morala ponavljati. »Sokol« je navdušil s telovadnim nastopom, vojaška godba pa je ubrala slovanske melodije. Gostje so prišli iz Šiške, Kranja, Vrhnike, Borovnice in celo iz Ilirske Bistrice. Poročevalec pa ne po-

zabi dodati, da je bila tudi hrana s postrežbo odlična, prijetno pa je vplivala tudi lepa okolica.⁴

Slika, ki nas vsaj delno spominja na to veselo preteklost, je naredil ljubljanski fotograf Aleksander Landau. Rodil se je 1842 v Krakovu, kot fotograf pa se pojavi najprej v Banji Lukki, kjer so se mu rodile tri hčerke, nato v Ljubljani, od 1889 dalje. Tu je imel atelje na Dunajski cesti 7, nato v hotelu Slon, pa v Frančiškanski ulici in končno v lastni hiši v Beethovnovi 7, kjer si je postavil krasen atelje. Pri njem se je učil fotograf Viktor Kunc, ki je prevzel njegov atelje, ko se je Landau preselil na Dunaj.⁵ Hišo je kupil S. Javornik, atelje pa je bil pozneje, žal, podrt.

Možno je, da je navedena slika ohranjena kje v boljši kopiji, oziroma da je ohranjenih še več motivov s te proslave.

OPOMBE

1. Original (okr. 24 × 30 cm) je v arhivu Partizana, Narodni dom, Ljubljana. — 2. Naša reprodukcija je nekoliko ožja od originala. — 3. Slovenski narod, 1891, št. 120. — 4. Slovenski narod, 1891, št. 127. — 5. ZALJ, Popis prebiv. za 1890; ZALJ, Cod. XX/9, 45; podatki na fotografijah in ustni viri.

ŠTIRI SLIKE VELIKE LJUBLJANSKE POVODNJI PRED PETDESETIMI LETI

PETER VODOPIVEC

»Od Krima sem so se včeraj okoli poldne pripodili črni oblaki, ki so naznanjali dež,« je 28. septembra 1926 poročal Slovenski narod. »In res je okoli 2. popoldne dež prekinil lepo septembrsko vreme. Skoraj brez presledka je deževalo vse popoldne in vso noč. Proti jutru je začelo med močnim gremenjem in treskanjem liti kakor iz škafa. Ploha se je razširila nad vso ljubljansko kotlino...« Čeprav je barometer še padal in je začela Ljubljana hitro naraščati pa je Narodov poročevalec še upal, da ne bo prišlo do večje nesreče. Toda že ob 6. popoldan je top z gradu opozoril mestno prebivalstvo na pretečo nevarnost: v mestu je voda vdrla v kleti, medtem ko so pritoki Ljubljanice do-

besedno zalili predmestja. Najhuje so bili prizadeti Vič, Rožna dolina in Trnovo.

Če se danes sprehodimo ob Gradaščici, Glinščici ali Malem grabnu (značilno imenovanem Mala voda), si pač težko predstavljamo, da bi ti potoki lahko narastli do mere, ko bi postali nevarni za okolico. V resnici pa Gradaščica z Glinščico in Malim grabnom sploh ni tako nebogljen vodovje, kot bi se morda zdelo na prvi pogled. Podobno kot Iška v svojem zaledju ima Gradaščica obsežno povodje v strmih pobočjih Polhograjskih Dolomitov, od koder voda ob hudem nalivu hitro steče v njeno strugo in dvigne njeno gladino; ob izlivu je bil tok Gradaščice že večkrat tako močan, da je

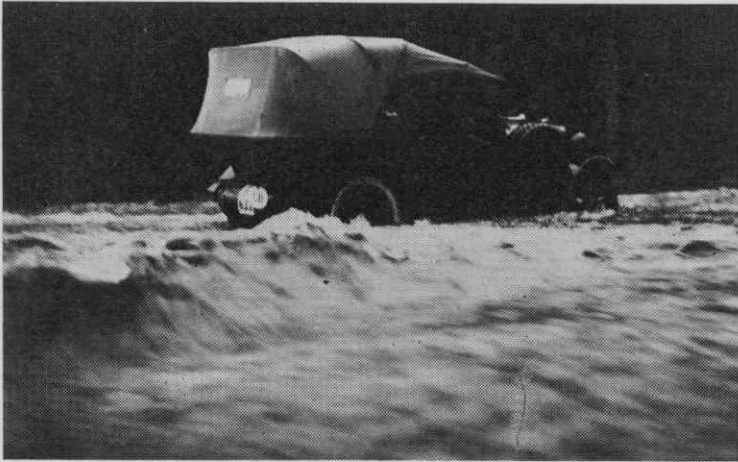
Pogled na poplavljeni del Viča ob povodnji 1926. leta

oviral pretok Ljubljanice in tako posredno prispeval k poplavam na barju.¹ To se je zgodilo tudi ob poplavi leta 1926. Po hudih nalivih v Dolomiti in vsej ljubljanski kotlini 27. in 28. septembra je Gradaščica pritiskala k izlivu s tako silo, da je povsem zavrta pretok Ljubljanice in je le-ta začela teči nazaj proti Vrhniki. Obenem so Gradaščica, Glinščica in Mala voda — kljub že opravljenim regulacijskim delom — tudi same prestopile bregove in nastopila je vodna ujma, kakršne po besedah Slovenskega naroda niso pomnili niti najstarejši Ljubljančani. Poplavo leta 1926 je na kratko in kot zanimiv geografski pojav opisal že Anton Melik v prvem letniku »Kronike slovenskih mest« leta 1934, ko je pisal o barjanskih povodnjah. Tedaj je objavil tudi nekaj fotografij poplavljenega barja.² V fototeki Zgodovinskega arhiva Ljubljane pa hranijo še nekaj slik, ki kažejo razmere na poplavljenem Viču oz. na Tržaški cesti. Čeprav niso datirane, jih je lahko postaviti v pravi čas: očitno so bile posnete 29. septembra 1926, ko je začela voda že odtekati.³

Kot je poročal Slovenski narod, je bilo leto 1926 sploh bogato z naravnimi nesrečami. Že spomladi so bile velike poplave v

Vojvodini, Bački, Baranji, južni Srbiji in Hercegovini, deset dni pred povodnijo v Ljubljani pa je neurje katastrofalno opustošilo Miami Beach na Floridi. V Slovenskem narodu so naravne katastrofe na zemlji spravljal v zvezo z močnimi eksplozijami na sončni površini in opozarjali na velike sončne pege, ki so v času neurja na Floridi dosegle tak obseg, da jih je bilo mogoče opazovati s prostim očesom.⁴

Po poročilih sodeč, je dosegla povodenj kritično točko 28. septembra. »Stari Vič je ves pod vodo,« je pisal Slovenski narod dan kasneje. »Tržaška cesta je en sam hudournik...« V Novi vasi naj bi stala voda 2 m (?) visoko, »potopila« pa je tudi vso Rožno dolino in to razmeroma naglo, saj se njeni prebivalci, ki so bili zaposleni v mestu, »zvečer niso mogli vrniti domov«, ker je segala že do pasu. V predmestjih so ljudje bežali na strehe, od koder so jih gasilci reševali s konji, ko si z gasilskimi avtomobili niso mogli več pomagati. Na Viču je zahtevala povodenj tudi dve smrtni žrtvi. Manj je bilo prizadeto središče mesta, čeprav je voda na več krajih vdrla v kleti (npr. na Gosposvetski in Poljanski cesti, v Gledališki ulici itd.). O poplavah so poročali iz vse

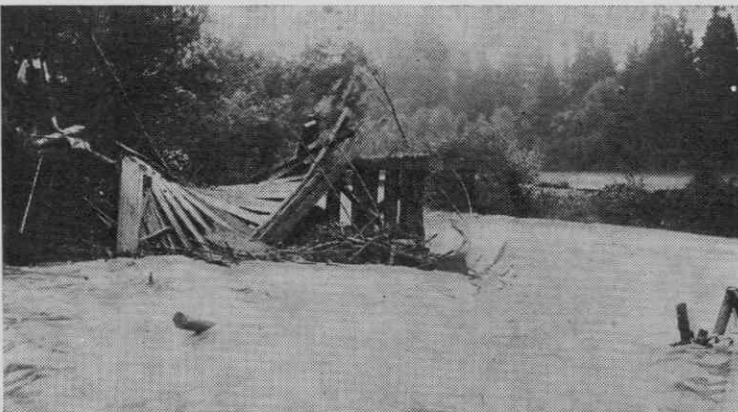
Poplavljena Tržaška cesta

ljubljske okolice: Medvod, Goričan, Škofje Loke, Črnuč, barjanskih vasi in Polhovega Gradca. V bližini Polhovega Gradca je narasla Gradaščica odnesla hišo; tu njena prav pred povodnijo zgrajena struga enostavno ni mogla požirati vse vode, ki je pridrela po dolini Božne in po Mačkovem grabnu.⁵

Kot je voda hitro narastla, pa je začela tudi naglo upadati. Že 29. septembra je poročal Narod, da »se je danes položaj na Viču izboljšal«, čeprav je bil del Tržaške ceste še vedno v vodi. Menim, da so bile tedaj posnete tudi naše slike. Naslednjega dne sta se namreč Gradaščica in Mali graben že vrnila v strugi in le še Glinščica, ta »drugače povsem mal in nedolžen Gradaščin pritok«, je še vedno stala na poljih. Obenem se je močan dež, ki je spremljal povodenj, spremenil v lahno pršenje. Za umikajočo se vodo je seveda ostajalo »strahovito« opustošenje.⁶

To opustošenje je — kot običajno večje nesreče — tudi v delu neponesrečenega prebivalstva zazvenelo kot opomin, ki je opozoril na minljivost materialne sreče, usmeril

pozornost k družbenim razlikam in za trenutek marsikoga odvrnil od običajne zazrtosti v vsakdanje probleme in opravila. Tako je pisanje o povodnji 1. oktobra 1926 tudi Slovenski narod spremil z naslednjimi vrsticami: »Bede in pomanjkanja ne bo olajšala podpora, ki jo bodo deležni najhujše prizadeti... potrebna je temeljita preorientacija v vsem našem mišljenju in udeleževanju. V gotovih krogih še vedno prevladuje prevelika razsipnost, ki stoji v kričnem nasprotju s siromaštvom. Razkošne pojedine in luksuriozna stanovanja na eni ter glad in pomanjkanje, beda in obup na drugi strani... Človeku se zdi naravnost ne-normalno, ko čita objavo nekega odbora, ki prireja v to svrhu (namreč: pomoči) veselico! z bogatim in zabavnim sporedom, dasi prirediteljem ni odrekati dobre volje. Nedvomno pa je to znak neke moralne dekadence. Ne k razsipnosti in veseljačenju, temveč k treznemu delu in varčnosti navajati ljudi, to mora biti danes vzvišena naloga vseh, ki jim je pri srcu dobrobit na-

Ostanek leto pred povodnijo zgrajenega mostu ob Šujci. Ista usoda naj bi doletela tudi mostove proti Polhovemu Gradcu

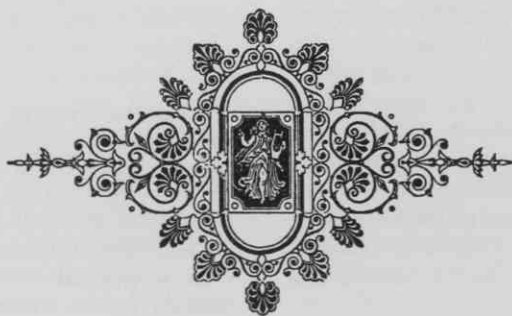
Tržaška cesta ob povodnji 1926. leta

roda in družbe... V delu in varčnosti je naš spas!«

Taka in njim podobna modrovanja seveda niso imela posebne prihodnosti. Življenje se je kaj hitro vrnilo v običajni tok in spraševanje o pomanjkanju in bedi je ponovno odstopilo prostor običajnim vsakodnevnim političnim dogodkom in prepirom. Gradaščico in Glinščico pa so v naslednjih letih še prizadevno regulirali, da bi se podobne nesreče več ne ponovile.⁷

OPOMBE

1. Anton Melik: Posavska Slovenija 1959, str. 171. — 2. Anton Melik: Povodnji na Ljubljanskem barju, Kronika slovenskih mest I/1934, str. 3—8. — 3. Zg.A. LJ, POZ II/MOL, FOTO V, 1375. — 4. Slovenski narod, št. 219, 28. septembra 1926. — 5. Slovenski narod, št. 220, 29. septembra 1926. — 6. Slovenski narod, št. 221 in 222, 30. septembra in 1. oktobra 1926. — 7. Ing. J. Porenta: Ceste in hidravlična dela, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 428.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Ormož in okolica na starih podobah in slikah

Pod tem naslovom je bila v ormoškem gradu odprta razstava, ki jo je pripravil Zgodovinski arhiv v Ptujju. Namen razstave je bil pokazati ljudem Ormož pred sto ali več leti. Tudi Ormož v zadnjih letih napreduje; ne širi se toliko glede površine, kolikor se razvija v smislu estetske usklajenosti starih urbanističnih elementov z novimi. Zato je toliko bolj bila upravičena razstava, ki je pokazala mnoge danes porušene, prenovljene ali prezidane objekte.

Čeprav arhivska, je razstava skušala pritegniti gledalce čimbolj vizualno — zato prevladujejo povečane fotografije originalnih slik, razglednic, zemljevidov, bakrorezov... To gradivo so našli v fototeki Zgodovinskega arhiva v Ptujju, v literaturi in v ustnem izročilu.

V dveh razstavnih prostorih ormoškega gradu sta se prepletali pravzaprav dve razstavi. Razstava o Ormožu novejši dobe je vkomponirana v razstavo, ki je bila odprta že leta 1973 (ob 700-letnici Ormoža). Časovno se ta razstava začinja z najdbami iz prazgodovine (eneolitska doba, kultura žarnih grobišč). Sledi nekaj primerkov rimske keramike, stekla in slovanskih obsenčnih obročkov (vse najdbe iz Ormoža in okolice), nato pa arhivska dokumentacija, oz. pisani viri o naselitvi Slovanov, o Ptujjskih gospodih, o zgodovini Ormoža od 13. stol. pa do najnovejši dobe, vse dokumentirano z nekaj originalnimi listinami (cesar Maksimilijan podeli leta 1497 Ormožancem pravico do dveh letnih sejmov, spori Ormožancev v 16. stoletju s plemiško rodbino Szekely...). To je stalna razstava. Sledi naj še nekaj besed o letošnji. Čeprav govori v glavnem o Ormožu novejši dobe, so arheologi Pokrajinskega muzeja v Ptujju razstavili tudi najdbe, izkopane leta 1974 (za zdravstvenim domom v Ormožu); to so najdbe iz grobov kulture žarnih grobišč. Razstavljeni sta bronasti zaplestnici, sekira, bronasta fibula, skodelice, bronasti saltilijon...

Obiskovalec se najprej seznanja s prvimi predstavivami Štajerske, Ormoža, Velike Nedelje, kakršne so nastale pod spretnimi rokami bakrorezca Vischerja proti koncu 17. stoletja (1678 in 1681). Vischrejev Ormož nam kaže majhno obzidano mesto z dvema cerkvama, velikim frančiškanskim samostanom (v 18. stoletju ukinjen), dvema mestnimi vrati (ogrska in ptujjska) in nekaj le-

senimi hišami. Kako se je ta podoba spreminjala, so govorile slike, še bolj pa razne katastrske karte in načrti mesta — najstarejši iz leta 1801 (avtor M. Eissl), ki nam poda natančen pregled starejše poselitve mestnega jedra na vzvišeni planoti nad Dravo. Ta najstarejši načrt mesta je pravzaprav ledinska karta, ki obsega področje od Velike Nedelje do Središča (mere: 198 cm × 44 cm). Danes se hrani v razstavnih prostorih na ormoškem gradu (gl. V. Skrabar, ČZN 1935). Zanimiv je Ormož na prvih razglednicah, ki so bile tiskane na Dunaju na prelomu stoletja na pobudo ormoškega trgovca Martinca. Te razglednice in še nekaj iz poznejše dobe nam kažejo Glavni trg, ki je še danes glede hiš enak, manjka le Dirmajerjeva hiša in Marijin steber. Tudi vojna je prizadela Ormož, vendar je več objektov bilo porušeni po vojni, vse to pa je dokumentirano s fotografijami.

Precej prostora je odmerjeno tudi Veliki Nedelji (nemški viteški red se naseli tu že v začetku 13. stoletja), Miklavžu, Jeruzalemu, Svetinjam, Kogu, Središču (obmejni trg z izredno razgibano zgodovino). Na razstavi je bilo tudi nekaj originalnih slik (olje, tempera) avtorja Papsta, učitelja na hardeški šoli pred drugo svetovno vojno.

Ti dve razstavi sta pritegnili precej obiskovalcev in to ljudi, ki so se zanimali ne le za razstavljene slike, ampak tudi za samo problematiko zgodovine in vloge Ormoža v njej. Obiskovalci so pokazali izreden posluš in tudi znanje o Ormožu polpretekle in sedanje dobe.

Kristina Samperl

Razstava Promet na Slovenskem od 17. do 19. stoletja — slikovni viri iz grafične zbirke Narodnega muzeja v Ljubljani

Grafični kabinet Narodnega muzeja je kot muzeološko dopolnilo historičnim raziskavam o gospodarstvu in trgovini odbral iz svojega fonda slikovne vire, ki ponazarjajo, kako je potekal promet na Slovenskem od 17. do 19. stoletja.

Razstavo in katalog je strokovno pripravila kustodinja Grozdana Kozak. Katalog vsebuje tudi kratek zgodovinski oris trgovine in prometa od 16. do 19. stoletja na Slovenskem, ki ga je pripravila kustodinja Jasna Horvat. Likovno je razstavo in katalog uredil ing. arh. Branko Simčič.

Razstava je bila odprta od 28. decembra 1975 do 21. februarja 1976 v razstavišču Narodnega muzeja Arkade na Trgu osvoboditve.

Posvečena je bila 30-letnici osvoboditve in 400-letnici zgraditve predora skozi Ljubelj.

Kriterij pri izboru grafičnih listov ni bila toliko likovna kvaliteta posameznih listov kot to, da nam služijo kot slikovni vir za razstavno temo. Pretežni del grafičnih slikovnih virov predstavljajo topografske vedute mest, gradov in drugih pomembnejših arhitekturnih objektov. Na njih pa so slikarji — vedutisti, kot dopolnilo glavnemu motivu upodobili tudi prizore iz vsakdanjega življenja, ki nam ilustrirajo način prometa v preteklih stoletjih na Slovenskem. 59 originalnih grafičnih listov in 19 fotopovečav knjižnih ilustracij, izbranih za to razstavo, ponazorjuje tovorni, cestni, rečni in končno železniški promet. Pomembne slikovne vire iz 17. stoletja predstavljajo Valvasorjevo grafično gradivo iz Slave vojvodine Kranjske in topografije Kranjske in Koroške ter Vischerjeva topografija Štajerske. Upodobljeni so tovarniki, rečni promet po Savi in Ljubljani, vožnja na sodu po Savi, tovarniki in popotniki na ljubeljski cesti, poštna postaje ob glavnih poštah itd.

Ljubljanski poštni listek, na katerem je pred veduto Ljubljane upodobljen postiljon na konju — izviren bakrorez Ygidusa van der Heydna iz 17. stoletja — sodi med največje dragocenosti grafične zbirke Narodnega muzeja.

Slikovnih virov iz 18. stoletja je v grafični zbirki Narodnega muzeja zelo malo. Pomembni so zato bakrorezi topografsko tehničnega značaja, ki so posvečeni regulaciji Save; tej so v 18. stoletju uravnavali strugo in gradili vlečne poti za živino (le-ta je vlekla ladje proti toku); prikazana je tudi graditev plovnih prekopov na Ljubljani.

Motivi iz prometa, kot jih srečujemo v 17. in 18. stoletju, se ponavljajo še v prvi polovici 19. stoletja. V 40. letih 19. stoletja je seglo na slovensko ozemlje železniško omrežje. S ciklom, posvečenim otvoritvi železniške proge Ljubljana—Trst leta 1857, se razstavna tema zaključuje. Spremeni se značaj prometa in prav tako tudi gradivo, ki ga ilustrira. Zato je bil prikaz slikovnih virov s tem obdobjem zaključen.

Kratek zgodovinski oris, ki je sestavni del kataloga, poudarja pomembno vlogo trgovine in prometa v gospodarski in družbeni zgodovini slovenskih dežel od 16. do 19. sto-

letja. Prikazan je razvoj cestnega prometa od tovarništva do voznega prometa, razvoj rečnega prometa, poštni promet in končno zgraditev železniškega omrežja.

Poudarjen je zlasti velik pomen in obseg kmečke trgovine, ki je po novejših raziskavah prof. F. Gestrina že v 16. stoletju tako narasla, da danes lahko trdimo, »da je bila kmečka trgovina po množini blaga vsaj tako velika, kakor je bila poklicna meščanska trgovina, kolikor seveda ni bila še precej večja.« (F. Gestrin, *Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvatskem v 16. stoletju*, ZČ XXVII 1973, str. 211).

Gospodarski položaj mest se je v tem obdobju zaradi vrste vzrokov slabšal, v trgovino so posegali tujci, v drugi polovici 17. stoletja zlasti grosisti. V obdobju merkantilizma v 18. stoletju, po proglatvi svobodnih pristanišč v Trstu in na Reki, so se odprla vrata svobodni trgovini in konkurenci. To je vplivalo na porast trgovine in prevoznitva v naših deželah. Proces pa je bil z graditvijo železnic v drugi kolovici 19. stoletja zaustavljen. S cest je izginil nekdanji živahen promet, celi podeželski predeli so izgubili dohodke od prevoznitva. Slovensko podeželje je dobilo mnogo bolj agraren značaj, kot ga je imelo dotlej. Začelo se je novo obdobje v zgodovini trgovine in prometa na Slovenskem.

Jasna Horvat

Razstava Velika tekstilna stavka v Sloveniji leta 1936

Ob 40-letnici velike tekstilne stavke v Sloveniji je bila v mesecu marcu 1976 na pobudo Republiškega odbora Zveze sindikatov Slovenije postavljena v Gorenjskem muzeju v Kranju obsežnejša razstava o tej stavki. Pripravili so jo kustosi France Benedik, Nada Holynski, Zorka Tribušon in Majda Žontar, likovno je razstavo oblikoval inž. arh. Branko Simčič. Razstava o tekstilni stavki bo dopolnjena še z mezdnimi in stavkovnimi gibanji gradbenih, lesnih in drugih delavcev v letu 1936 in bo predstavljena v mesecu septembru v Kranju, ob osrednji republiški proslavi v počastitev stavkovnih gibanj, v letu 1936.

Razstava je tematsko razdeljena na 4 poglavja. V uvodnem delu je podan prikaz stanja slovenske tekstilne industrije v tridesetih letih, tedaj najmočnejše industrijske panoge, ki je zaposlovala 16 do 17 % celotnega slovenskega delavstva. V času velike tekstilne stavke je bilo v 48 večjih in 177 manj-

ših tekstilnih podjetjih, ki so bila skoncentrirana v industrijskih središčih v Kranju, Tržiču, Škofji Loki, Ljubljani in njeni okolici, Litiji, Preboldu, Celju in Mariboru, zaposlenih 13.589 delavcev. V večjih industrijskih podjetjih je prevladoval tuj kapital, zlasti češkoslovaški in avstrijski. Močan poudarek je na razstavi dan materialnemu in socialnemu položaju tekstilnega delavstva. Svetovna gospodarska kriza je za nekaj let zavrla hitri razvoj tekstilne industrije, ki pa se je po letu 1933 ponovno nadaljeval. Podjetniki niso izboljšali materialnega položaja delavcev, čeprav so prav v tem obdobju življenjski stroški nenehno naraščali. Po letu 1930 so se zmanjševale realne delavske mezde, zlasti velika tekstilna podjetja, npr. Jugobruna v Kranju, so slabo plačevala svoje delavce. Po analizi Delavske zbornice je v letu 1936 30 % tekstilnih delavcev zaslužio manj, kot je znašal eksistenčni minimum za eno osebo, 18 % delavcev je bilo na stopnji eksistenčnega minimuma in le 52 % delavcev je prejemale dohodke, ki so presegali eksistenčni minimum. Stroške za štiri ali veččlansko družino pa tudi tekstilni delavci z enim samim zaslužkom niso mogli pokrivati. Čeprav je bil uzakonjen osemurni delavnik, je 28 % tekstilnih podjetij delalo s podaljšanim delovnim časom, ker so bili delavci zaradi nizkih mezd prisiljeni delati več kot 8 ur dnevno. Načrtna kršenja predpisov o delovnih pogojih in delavskih pra-

vicah, težke higiensko-tehnične okoliščine, slabe stanovanjske razmere, ker so podjetniki skrbeli predvsem za stanovanja uslužbencev in tehničnih strokovnjakov in so le redka podjetja imela lastna režijska stanovanja za delavce, vse to je položaj tekstilnih delavcev še poslabševalo. V primeru bolezni in nezgode so bili delavci zavarovani pri Okrožnem uradu v Ljubljani, dobivali so boleznino v višini 2/3 zavarovane mezde in to neprekinjeno največ 26 tednov. Zavarovanja za onemoglost, starost in smrt delavci niso imeli (uvvedeno je bilo šele s 1. septembrom 1937).

Posebno mesto na razstavi pripada strokovni organiziranosti tekstilnega delavstva in vlogi komunistične partije v mezdnih in stavkovnih gibanjih. Prikazan je položaj in delovanje delavskih zaupnikov in strokovnih organizacij, preko katerih so delavci skušali uveljavljati svoje pravice. Tekstilni delavci so bili v glavnem organizirani v Splošni delavski strokovni zvezi Jugoslavije, ki je bila včlanjena v Strokovni komisiji, katere predsednik je bil v letih 1934 do 1937 komunist Franc Leskošek, v Jugoslovanski strokovni zvezi in Narodni strokovni zvezi. IV. pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo v Goričanih septembra leta 1934 in IV. državna konferenca KPJ v Ljubljani decembra istega leta sta pomenili prelomnico v odnosu partije do sindikalnega gibanja. Slovenski komunisti so tedaj že delovali v delavskih

Med stavko v Jugočeški v Kranju delavci plešejo kolo

sindikatih in jih ob ekonomskih, socialnih in političnih vprašanjih mobilizirali za boj proti kapitalistom. Na osnovi referata Borisa Kidriča o delu partije v sindikatih je konferenca sprejela sklep, naj člani partije delujejo v vseh sindikalnih organizacijah, kjer se naj borijo za enotnost delavstva. Postavljena je bila tudi zahteva, da je treba takoj začeti z akcijami, ker so med delavci dozorele razmere za stavko. Ta nova partijska usmeritev se je odražala na delavskih zborovanjih in prireditvah, prvomajskih izletih in množičnih delavskih manifestacijah (shod delavsko-kulturnih društev v Celju leta 1935, proslava ob 30-letnici Zveze kovinarjev Jugoslavije leta 1936 na Jesenicah), kjer se je kovala delavska enotnost in kar je odločno podpiralo porajajoče se ljudskofrontno gibanje.

V drugem delu razstave so podana mezdna in stavkovna gibanja v tekstilnih podjetjih na Slovenskem pred veliko tekstilno stavko. Z njimi si je tekstilno delavstvo prizadevalo izboljšati svoj položaj in skleniti enotno kolektivno pogodbo za tekstilno stroko. Pomembnejši uspeh so dosegli delavci v Mauthnerjevi tekstilni tovarni v Litiji, ki so si julija 1935 z mezdnim gibanjem izbojevali kolektivno pogodbo, prvo, ki je bila sklenjena v tekstilni industriji. Med delavstvom je raslo nezadovoljstvo, ker so podjetniki s podpisom kolektivne pogodbe zavlačevali, hkrati pa tudi odločnost za doseg zavstavljenih ciljev, kar se je manifestiralo na delavskih sestankih pri Blejski Dobravi, v Delavskem domu pri Jelenu na Jesenicah in pri Šestici v Ljubljani. Po velikem zborovanju kranjskega tekstilnega delavstva na Stari pošti 19. avgusta 1936 so delavci zagrozili s stavko. Na sestanku delavcev komunistov in naprednih delavskih zaupnikov iz kranjskih tekstilnih tovarn istega dne so sprejeli sklep, da se začne stavka v kranjskih tekstilnih podjetjih dvajsetega avgusta.

Novo poglavje o poteku stavke je predstavljeno na razstavi z večjim zemljevidom, na katerem so označeni datumi pričetka stavk v posameznih tekstilnih središčih. 20. avgusta 1936 se je začela stavka tekstilnih delavcev v Kranju (Jugočeška, Jugobruna, Inteks, Sirčeva tovarna), 21. avgusta so se priključili stavkajočim še delavci manjših tekstilnih tovarn v Kranju (Prah, Božič, Tekstilindus); tako je v Kranju stavkalo okoli 2.800 tekstilnih delavcev. Istega dne so začeli stavkati tudi škofjeloški tekstilci (Predilnica, Brumen-Thaler). V naslednjih dneh se je stavka razširila v ostala tekstilna središča. Že 21. avgusta so hoteli kranjski de-

lavci nasilno ustaviti delo v Bombažni predilnici in tkalnici v Trziču, kar jim pa ni uspelo in se je stavka začela šele 26. avgusta. V tekstilnih tovarnah v Ljubljani in okolici (Eiffler-Ljubljana, Stora-Gameljne, Beer-Hribernik-Višmarje) so začeli stavkati 24. avgusta. Postavljen je bil medstavkovni odbor, sestavljen iz predstavnikov vseh, treh strokovnih organizacij. Vodilno vlogo v njem so imeli komunisti, ki so tudi usmerjali stavko. Pri obravnavi stavk v posameznih tekstilnih tovarnah so podani predvsem ukrepi delavstva ob začetku stavke: zasedba tovarn in postavitve stavkovnih straž, ustanavljanje stavkovnih odborov ter organizacija notranjega življenja v zasedenih tovarnah, kamor sodijo organizacija prehrane, politična zborovanja in sestanki, zbiranje finančnih in materialnih prispevkov in kulturno udejstvovanje stavkajočih. Stavkajoče tekstilce so materialno podprli meščani, trgovci, obrtniki in kmetje, moralno pa so jih spodbujali delavci, ki so organizirali solidarnostne stavke, nabiralne akcije in darovali enodnevne zasluzke v korist stavkajočih.

Vodstvo Splošne delavske strokovne zveze Jugoslavije si je prizadevalo lokalizirati stavko na Gorenjsko, nasprotno pa se je komunistična partija zavzemala za razširitev stavke na Štajersko in v zvezi s tem organizirala sestanek za Meljskim hribom pri Mariboru. Ustanovljen je bil medstavkovni odbor v Mariboru. 1. septembra se je začela stavka v mariborskih tekstilnih tovarnah (Tovarna svile Thoma-Pobrežje, Doctor in drug, Tovarna svile Mauthner, Tovarna svile-Radvanje, Jugosvila, Zelenka et Co., Stanko Bren) in v tovarni Cosmanos v Preboldu; 3. septembra pa je zajela stavka še ostale tekstilne obrate (obe tovarni pletenin v Mariboru, Jugoehta-Melje, Zora ter Rosnerjeva tovarna). Stavka je zajela ves Maribor in bližnjo okolico razen Huttrove tekstilne tovarne, kjer so bili delovni pogoji in mezde precej boljše. Z vključitvijo štajerskih tekstilnih delavcev je bilo v stavki udeleženih 8.500 delavcev.

V zaključnem delu so na razstavi prikazana pogajanja za sklenitev kolektivne pogodbe, na katerih so sodelovali zastopniki delavcev, Centralnega tarifnega odbora, Inšpekcije dela in Zveze industrijalcev ter ukrepi oblastnih organov. Banovina je 5. septembra izdala uredbo, s katero je postavila zasebno tovarn izven zakona. V času od 11. do 16. septembra so stavkajoči delavci z izjemo kranjskih in škofjeloških zapustili zasedene objekte. Kranjski delavci so vztrajali v tovarnah do 16. septembra, ko so bili po

krvavih spopadih z orožniki prisiljeni izprazniti tovarne.

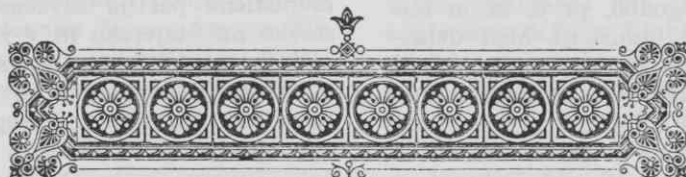
23. septembra je bila podpisana enotna kolektivna pogodba za tekstilno delavstvo v Sloveniji, ki je veljala za 42 tekstilnih podjetij in je pomenila zmago delavstva. Voditelji strokovnih organizacij so si neupravičeno lastili zasluge za uspeh kolektivne pogodbe. V vseh stavkajočih tekstilnih tovarnah so odpustili skoraj vse organizatorje ter delavske voditelje-komuniste, ki so predstavljali jedro stavkovnega gibanja. V Stražišču pri Kranju so odpuščeni tekstilni delavci komunisti ustanovili maja leta 1937 tekstilno zadrugo, ki se je kasneje preselila na Otoče.

Močnejši od materialnega uspeha stavke je bil njen moralni uspeh. Poglobila se je raz-

redna zavest delavcev in se krepila delavska enotnost pa tudi moč delavskega razreda, ki je preraščal v vodilno silo dmeokratsko-revolucionarnega gibanja.

Gradivo za razstavo je pretežno iz fototeke Gorenjskega muzeja, arhiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Zgodovinskega arhiva CK ZKS in Arhiva SR Slovenije, časopisno gradivo pa je posredoval časopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Veliko slikovnega in pisanega gradiva pa so organizatorjem prispevali tudi še živeči udeleženci stavke, ki so s posredovanjem svojih spominov enako pripomogli k osvetlitvi delavskega gibanja in dogodkov v zvezi s stavko. Ob razstavi je izšel tudi manjši katalog.

Majda Zontar

NOVE PUBLIKACIJE

Idrijski razgledi, I—XX, 1956—1975

V letu 1975 je minilo že dvajset let, kar izhajajo Idrijski razgledi, časopis, ki ga ves čas izdaja Mestni muzej v Idriji. Takšen jubilej, s katerim se lahko pohvali le malokateri »podeželska« periodična publikacija, je predvsem rezultat požrtvovalnega dela majhnega števila idrijskih občanov, ki so imeli dovolj volje in tudi sposobnosti, da so s svojimi prispevki, raziskovanji in pobudami ter vzgledom obdržali list pri življenju, pri čemer gre poglobljena zasluga dolgoletnemu ravnatelju muzeja Srečku Logarju, ki je bil dolgo tudi urednik Razgledov. Težave so bile velike in stalne — predvsem je bil zmeraj vprašanje denar, kar so potem večkrat reševale nekatere gospodarske organizacije in tudi sam muzej. Drug velik in stalen problem je bilo premajhno število sodelavcev, tako da so se nekatera imena avtorjev tudi v eni številki ponavljala in celo uredništvo samo je večkrat polnoštevilno obstajalo le na papirju. Stalni sodelavci pa so bili morda prav zato izredno plodoviti in ves čas zvesti privrženci lista. Čeprav se ni uresničila začetna želja uredništva, da bi tromesečnik enkrat prerasel v mesečnik in čeprav je bila v zadnjih letih ovržena »samohvala«, da se Razgledi ne poslužujejo sumljivih dvojnih števil, pa je le treba poudariti dejstvo, da si je list pridobil svoj stalen krogi bralcev in simpatizerjev — naklada danes znaša 1100 izvodov — in da je tudi vsebinsko opravil delo, na katero je Idrija in idrijska občina lahko ponosna, čeprav je treba pripomniti, da bi se lahko napravilo tudi več.

Idrija ni brez svoje časopisne in založniške tradicije, saj je npr. pred prvo svetovno vojno tu izhajal socialdemokratski list »Naprej«, na katerega se uredništvo Razgledov v svoji prvi številki tudi sklicuje in potemtakem naj bi »Naprej« imel sedaj neke vrste naslednika. Seveda so danes povsem drugačne družbene in politične razmere in potrebe, zato so tudi Idrijski razgledi vse kaj drugega kot stanovski politični list. V začetku izpričan namen uredništva, da naj bo to redni časopis, ki naj »obravnava vso politično, zgodovinsko, zemljepisno, prosvetno, socialno in gospodarsko problematiko idrijske občine« in da naj bo »viden izraz dejavnosti našega ljudstva«, se je dolga leta v precejšnji meri tudi uresničeval. V listu je bil jasno razviden uredniški koncept, ki je dajal prostor preteklosti in sedanjosti, sestavkom

historiografskega in poročevalskega značaja. Kdor je redno prebiral Idrijske razgledi, se je počasi seznanjal z bogato preteklostjo Idrije in njenega območja, hkrati pa je lahko spremljal sodobni razvoj občin in raznovrstnost dejavnosti njenih občanov, toda ta drugi del je bil večkrat tudi pomanjkljiv, kar pa je pri tromesečniku do neke mere razumljivo. Tako so se na tej podlagi v listu izoblikovale nekatere stalne rubrike kot npr. objave občinskega ljudskega odbora, mladinski kotiček, borci pripovedujejo in glavni, osrednji del, v katerem so bili prispevki trajnejšega značaja s področja različnih strok. Ta struktura je začela v zadnjih letih počasi izginjati, posamezne rubrike so iz različnih vzrokov izgubile svoje mesto v listu, tako da je danes ogrodje oziroma vsebinski koncept Idrijskih razgledov težko določiti. Nastaja vtis, da koncept pravzaprav izginja in da predstavlja posamezna številka le rezultat slučajne bere prizadevanj nekaterih posameznikov. Predvsem je okrnjen del, ki naj bi spremljal aktualno dogajanje v občini in najrazličnejše dejavnosti občanov. Če k temu prištejemo še glasove o »obvezni« združitvi vseh primorskih revij, pri čemer skupna revija prav gotovo ne bo mogla vsebovati vsega tistega, kar so dosedaj Razgledi in še tehnično dejstvo, da je zadnja leta format venomer različne velikosti, potem se vprašanje obstoja bralcu vsiljuje samo od sebe. Vendar je takoj treba pripomniti, da so Razgledi podobne krize že preživeli in da je uredništvo tudi v zadnji številki izkazalo precejšen optimizem. Zato moremo upati, da se bo list ohranil kljub novi »finančno-kulturni« politiki do revijalnega tiska.

Zgodovinski del Idrijskih razgledov je precejšen. Nekateri številke so bile v svojem osrednjem delu skoraj v celoti posvečene preučevanju Idrijskega pa tudi Cerkljanskega v njuni bogati preteklosti, kar seveda velja predvsem za mesto Idrijo. Le malo je bilo števil, v katerih ni bilo nobenega takega prispevka ali razprave. Bibliografija teh zgodovinskih člankov in razprav po dvajsetih letih obsega nekaj strani in med njimi nekateri niso važni le za Idrijo oziroma za njeno občino, ampak so tudi širšega pomena, celo mednarodnega. Za mnogo od teh člankov pa lahko rečemo vsaj to, da so izvirni in zato tudi zelo važni pri preučevanju naše preteklosti, narodne in idrijske. Med avtorji je najti le malo poklicnih zgodovinarjev in še med temi jih precej ni iz Idrije.

To je razumljivo in zato gre toliko bolj pozdraviti delo vseh ostalih, bodisi kulturno-političnih delavcev, zdravnikov, inženirjev, partizanov, upokojencev, ki so iz ljubezni do svojega kraja, iz zanimanja za zgodovino in iz čuta odgovornosti pred mlajšimi generacijami prijeli za pero in opisali svoje osebnosti doživljanje, se pravi, zapisali svoje spomine ali pa so na podlagi takih ali drugačnih virov skušali podati sliko sebi »neznanih« dogodkov, pojavov in obdobij. Vseh avtorjev zgodovinskih prispevkov je v Idrijskih razgledih kakih petdeset, če štejemo sem še partizane, ki so obujali svoje spomine, od vseh teh pa jih je približno deset, ki so s svojim delom dali historiografskemu delu Razgledov neizbrisen pečat in to zaradi količine svojih prispevkov ali pa zaradi kvalitete oziroma znanstvene dognanosti in resnosti.

Zgodovina Idrije se prične šele z odkritjem živega srebra in zato seveda ni moč tu pričakovati prispevkov iz zgodovine srednjega veka. Izjemo predstavlja področje Cerkljanskega, kjer je kolonizacija mnogo starejšega datuma in tako lahko navedemo kot edino razpravo iz srednjeveške zgodovine razpravo prof. Janeza Kavčiča »Dekanija Cerkljanskega na podlagi tolminskega urbarja in ki predstavlja pregled strukture zemljiške posesti in dogodkov oglejskega patriarha na tem ozemlju. Od razprav, ki se omejujejo na mesto Idrija in ki so razumljivo v velikanski večini, gre omeniti najprej številne prispevke dr. Marije Verbič o različnih vidikih razvoja rudnika živega srebra, predvsem v prvih stoletjih njegovega obratovanja. Rudnik je skozi vsa stoletja dajal glavni pečat življenju v Idriji ne samo na gospodarskem področju, ampak tudi v kulturi, običajih, šolstvu, v političnem življenju itd., kar se vse odraža tudi dandanes. Vse to je nudilo in nudi obilo snovi za historiografske raziskave, ki so v naši literaturi večkrat edinstvene, kot je bila edinstvena tudi industrijska in delavska aglomeracija Idrije v slovenskem prostoru. Na tem mestu ne moremo naštevati vseh več ali manj važnih prispevkov s tega področja, še manj, podrobno jih ocenjevati, zato naj jih nekaj samo omenimo. Številni in bogati so prispevki Lada Božiča, ki je med drugim pisal o prvi slovenski realki v Idriji, o dijaških organizacijah, o socialnih razmerah idrijskih rudarjev, o idrijskem čipkarstvu itd. O zelo razvitem delavskem gibanju rudarjev pred prvo svetovno vojno so pisali Cvetko Kristan, Jurij Bavdaž, Martin Likar, o gledališki preteklosti Id-

rije je pisala Ivica Bazovičar, o položaju v Idriji po prvi svetovni vojni in o takratnem revolucionarnem gibanju pa Poldka Kos in Ljubomir Koler, o razvoju nižjega šolstva Slavica Pavlič in Slavica Božič. Pri obravnavanju starejšega obdobja gre posebej omeniti razprave dr. Jožeta Pfeiferja o zdravstvenih razmerah rudarjev in o metodah zdravljenja ter še zanimivo razpravo »Patografija Karla Martela«. Poseben kompleks predstavljajo prispevki o NOB na Idrijskem in Cerkljanskem, kjer večino predstavljajo spomini borcev, bolj strokovno pa so tudi na Idrijskem in Cerkljanskem najbolj slavno obdobje preteklosti obravnavali Anica Štucin, Jože Primožič, dr. Tone Ferenc, Jože Krall in drugi. Omeniti gre tudi prispevke prizadevnega urednika Srečka Logarja, ki je pisal o različnih stvareh in obletnicah. Pri obravnavanju problematike NOB bi bilo sicer pričakovati več sistematičnosti, čeprav se zavedamo, da tu obstajajo tudi znatne ovire kot npr. pomanjkanje sodelavcev ter specifični značaj zgodovinopisja najnovejšega obdobja zaradi velike množine in raznovrstnosti virov. Vsekakor pa je objavljanje in zbiranje spominov nekdanjih borcev prava in nujna pot, prav tako tudi sestavljanje topografije NOB. Zaradi svoje velike važnosti je do neke mere zapostavljeno Cerkljansko, kjer pa v nekaterih pogledih v bodoče marsikaj pričakujemo od rezultatov dela nove šole v Cerknem.

Na koncu pregleda o zgodovinskih prispevkih v Idrijskih razgledih lahko rečemo, da smo z njihovo bero lahko v precejšnji meri zadovoljni, tako v količinskem kot tudi v kvalitetnem pogledu in to kljub razumljivim željam, da bi bile stvari še boljše.

Prav zato si želimo, da bi Razgledi še dolgo in uspešno izhajali.

Boris Mlakar

Goriški letnik, Zbornik Goriškega muzeja, zv. 2. Nova Gorica 1975, 182 str.

Drugi zvezek Goriškega letnika kaže, da je publikacija Goriškega muzeja že našla mesto v slovenskem znanstvenem tisku. Videti je tudi, da je zbornik znal pritegniti vrsto sodelavcev tako pri nas, kot onkraj meje, v italijanski Gorici. O rasti zbornika priča že dejstvo, da je v prvem zvezku (gl. Kroniko, št. 1, 1975, 58) sodelovalo z razpravami deset avtorjev, medtem ko jih je v drugem letniku že petnajst. Da si je Goriški letnik znal pritegniti tudi neslovenske avtorje, kaže tudi zdajšnji, drugi letnik. Pa tudi njegov obseg

kaže rast publikacije Goriškega muzeja, saj ta presega prvi letnik za dobrih 40 strani.

Prispevki zbornika kažejo ustaljeno podobo prispevkov iz območja arheologije, umetnostne zgodovine, etnografije, narodnoosvobodilnega boja, literature. Ob daljših razpravah najdemo tudi krajše zapiske, ocene in poročila. Objavljen pregled zamenjav kaže, da si je Goriški letnik utrl pot ne le pri nas, ampak tudi v vrsti evropskih in izvenevropskih držav (v obe Ameriki).

V uvodnem, arheološkem delu Drago Svoljšak piše o novih najdbah grobov v letih 1957—1972 v Mostu na Soči ter s tem dopolnjuje sliko o dosedanjih arheoloških izkopavanjih v tem kraju, podano v prvem zvezku Goriškega letnika. Drug arheološki prispevek M. Guština pa opozarja na dejstvo, da tuji muzeji hranijo vrsto arheoloških najdb z našega ozemlja.

O rokopisnih ljudsko-medicinskih knjigah (bukvah) iz območja Primorske piše v drugem zvezku Goriškega letnika Milan Dolenc. V novejši čas pa sega na etnografskem področju Naško Križnar z zanimivim prikazom sprememb v stanovanjski kulturi v zadnjih desetletjih na območju Predmeje, Otlice, Križne gore in Gozda. Pri tem ugotavlja, da imamo tu kot posledico sprememb v stanovanjski kulturi ohranjene vse stopnje razvojnega procesa od hiše s črno kuhinjo do sodobno zasnovanih stanovanjskih hiš.

Čisto zgodovinski prispevki (z izjemo NOB) so v zborniku štirje. Dva med njimi sta pripravila sodelavca iz sosedne Italije. Mario Brozzi iz Čedadada piše v zanimivem prispevku o furlanskih Langobardih po padcu langobardskega kraljestva (VII. — XIII. stoletje). Ugotavlja, da Langobardi, ki so preživeli zaton svojega kraljestva, »niso bili... neupoštevanja vredna skupnost«, prav tako pa je še nadalje veljalo langobardsko pravo. O opatiji v Rožacu ter o njeni duhovni in kulturni vplivnosti tudi na slovensko soseščino piše v drugem prispevku Arduino Cremonesi. Tudi on poudarja, da je bila opatija pomembna vez med Slovenci in Furlani.

Tretji strogo zgodovinski donesek je prispeval Branko Marušič. Gre za objavo 39 pisem Simona Rutarja Franu Levcu iz let 1875—1888, ki omogočajo poučen vpogled v delo in življenje tega znanega zgodovinarja. V čas med obema vojnama pa sega Ivo Juvančič s študijo o fašistični ofenzivi proti tržaškemu škofu dr. A. Fogarju; študija je v bistvu nadaljevanje v prvem Goriškem letniku objavljenega članka o odnosu italijanskega fašizma do goriškega nadškofa dr. Frančiška B. Sedeja. Oba Juvančičeva pri-

spevka pomenita poučen pogled na položaj primorskih Slovencev pod fašizmom. Zadnji prispevek je tudi postavljen v širši okvir politike fašistične Italije in Vatikana do slovenskega vprašanja. Juvančič ugotavlja, da je bil prav Fogarjev pravični odnos do slovenske in hrvaške skupnosti v medvojni Italiji vzrok fašističnih napadov nanj.

Na področje NOB segata v zborniku dva avtorja. Slavica Plahuta piše o bojih IX. korpusa NOV in POS poleti 1944 v Baški grapi. NOB je dalje posvečen prispevek Toneta Ferencca »Kdo je razstrelil spomenik padlim v prvi svetovni vojni v Gorici?«. Študija je prispevek h globljemu poznavanju zaostrenosti odnosov med slovenskimi in italijanskimi sodelavci nemškega okupatorja na Primorskem; posledica teh odnosov je bilo tudi več incidentov, med njimi razstrelitev goriškega spomenika, postavljenega padlim Italijanom v letih 1915—1918. Na podlagi zbrane dokumentacije Ferenc opozarja, da je izšla pobuda za razstrelitev iz vrst slovenskih kolaboracionistov, obenem pa meni, da je bil spomenik na poti tudi nemškemu nacistom in še zlasti bivšim Avstrijcem, ki so trdili, da operacijska cona Jadransko primorje (vanjo je spadalo tudi Slovensko primorje) ne bo več sestavni del Italije.

S področja umetnostne zgodovine so v Goriškem letniku objavljeni naslednji prispevki: obravnava pročelja stolnice v Gradišču ob Soči (Verena Koršič iz stare Gorice) in članek o Strojovem portretu Jurija Grabijana (Ksenija Rozman); ista avtorica piše tudi o goriškem slikarju Karlu Kebarju, o kipu Janeza Nepomuka v goriškem muzeju piše Marko Vuk, o umetnosti v Gorici v dvajsetih letih našega stoletja pa Fulvio Monai iz stare Gorice.

Med ocenami bi predvsem opozorili na n drobno oceno dvojezičnega »Zemljevida z italijanskimi in slovenskimi krajevnimi imeni v Furlaniji, Julijski krajini in Benečiji«, ki je izšel pred dvema letoma v Ljubljani (oceno je napisal Darko Radinja).

Tone Zorn

Kranjski zbornik 1975. Izdala skupščina občine Kranj, Kranj 1975. 305 str. Ilustrirano

Namen zbornika je prikazati razvoj kranjske občine po drugi svetovni vojni, zlasti pa v obdobju od 1970 do 1975. Prikazu razvoja občine v zadnjih petih letih je namenjen predvsem prvi del zbornika. S 15 članki os-

vetljuje družbenopolitični sistem, gospodarstvo, razvoj tovarn Tekstilindus, Sava in Iskra, prikazana je razvojna pot kmetijstva, stanovanjske gradnje, šolstva, otroškega varstva, zdravstvene službe, socialnega varstva, telesne kulture in kulturne dejavnosti.

Drugi del zbornika je namenjen razpravam s področja arheologije, umetnostne zgodovine, etnologije in zgodovine.

Andrej Valič v Orisu 20-letnih raziskovanj staroslovenskega grobišča v Kranju poudarja nepretrgano naselitev področja od prazgodovinske naselitve Ilirov dalje, za katere je značilna kultura žarnih grobišč. Po nastanku Emone je pomen kranjskega področja upadel. Največji pomen pa ima izkopano staroslovensko gradivo. Iz konca 8. ali prve polovice 9. stoletja je najdba zidnega tlorisa kultne stavbe, katere propad je verjetno povezan z madžarskimi vpadi v prvi polovici 10. stoletja.

Razprava Ceneta Avgušтина osvetljuje urbanistični in vedutni razvoj starega Kranja, kar je tesno povezano z lego in obliko konglomeratnega pomola ob sotočju Save in Koke. Prikazan je razvoj mestnega jedra od pozno antičnega obdobja do 19. stoletja. Prispevek Maide Žontar opisuje pota in promet čez Ljubelj, Koren in Jezerski vrh. Te prometne žile so vodile skozi Kranj in so pospeševale gospodarski razvoj mesta. Do gradnje gorenjske železnice 1870 in železnice skozi karavanški predor leta 1906 so po poteh, ki so bile edina prometna zveza čez Karavanke, tovorili različno blago. Članek nas seznaja tudi z zamislivi o gradnji ljubeljskega predora.

Ksenija Rozman opisuje in opredeljuje freske v cerkvi sv. Primoža na Jamniku. Avtorica ugotavlja, da »... stilne črte vežejo jamniške freske z delom slikarja Bolfganga 1453 v Crnogrobu, a nobena teh ni tako sorodna, da bi jih zato mogli imeti prav za Bolfgangovo delo ali delo njegove delavnice...«, kateri je te freske pripisovala starejša literatura.

Branko Fučić piše o freski sv. Lenarta na fasadi podružnične cerkve na Bregu ob Korkri, ki je nastala med leti 1470 in 1480. Pripisuje jo t. i. »pisanemu mojstru«, anonimnemu istrskemu slikarju, ki je svoje ime dobil zaradi bleščeče skale barv. Topografsko razporejenost njegovih del v Istri in na Gorenjskem avtor povezuje z gibanjem glagoljašev med Istro in Kranjsko. Članek Olge Zupan podaja rezultate konservatorskega in restavratorskega dela v cerkvi sv. Lenarta na Bregu pri Preddvoru. Pod renesančnim

stropom iz 17. stoletja so odkrili v celoti poslikan gotski strop iz let 1470 do 1480, delo »pisanega mojstra« iz Istre. Figuralno poslikani gotski strop te cerkve je v Sloveniji edini ohranjeni strop take vrste. Naslikanih je 30 prizorov iz Marijinega in Jezusovega življenja.

Ivan Sedej razpravlja o poznogotski formi kmečke arhitekture na Jezerskem. Trdi, da je arhitektura, katere naročnik izvira iz višjega socialnega sloja, preprostejša od kmečke hiše, je zasnovana na primerjavi Jenkove kasarne iz srede 16. stoletja in arhitekture treh kmečkih domačij (Roblekove, Koprivnikove in Šenkove) iz druge polovice 16. in prve polovice 17. stoletja.

Oltarno sliko sv. Uršule v Bitnjem pri Kranju opisuje Emilijan Cevc. Podrobnejšemu zunaniemu opisu slike sledi kompozicijski opis. Na osnovi signature na podobi G. B. F. sklepa, da jo je leta 1616 naslikal mojster Gregor Beuchreitter.

Sergej Vrišar s primerjalno metodo opisuje nekaj važnejših baročnih kiparskih smeri v okolici Kranja. Neznane mu kiparju oziroma delavnici pripisuje baročne plastike v cerkvah v Podbrezjah in Kovorju. Ta dela so podobna oltarnim plastikam v cerkvi na Spodnjem Brniku, ki jih cerkljanski farni zapisi pripisujejo Petru Janežiču. Drugo smer predstavljajo veliki oltarji na Primskovem, v Šenčurju in Cerkljah, na skupnega mojstra pa kažejo tudi plastike s stranskih oltarjev v Šenčurju in Preddvoru. Najmarkantnejšo smer pa predstavljajo plastike v samostanski cerkvi v Velesovem.

Anica Cevc opisuje upodobitve Kranja in okolice na slikah, ki jih hrani Narodna galerija v Ljubljani. V 19. in prvi polovici 20. stoletja so jih naslikali trije krajinarji: domačin Anton Hayne, Ljubljčan Anton Karinger in Ivan Franke, doma iz Poljan nad Škofjo Loko.

Prispevek s področja etnologije, ki ga je napisala Anka Novak, opisuje kmečko gospodarstvo na besniškem območju v zadnjih 140 letih. Obravnava tehniko gnojenja in oranja v dolinskih in gorskih vaseh, vrste kultur, pašništvo in živinorejo, sadjarstvo in domačo obrt.

O sitarstvu v Stražišču med obema vojnama piše Katarina Kobe-Arzenšek. Delovala so štiri podjetja: firma Anton Globočnik, firma Jakob Bajžel, firma Valentin Benedik in Sitarska in žinarska zadruga. Izdelke so prodajali po vsej Evropi pa tudi v Afriki. Pomanjkanje surovine-žime — in tuja konkurenca sta povzročili propad prvih treh pod-

jetij že pred vojno, zadruga pa je prenehala z delom nekaj let po drugi svetovni vojni.

France Kresal podaja sliko delavstva v Kranju med obema vojnoma. Po prvi svetovni vojni je Kranj hitro postal industrijski center. Leta 1936 je zaposloval 12% vsega slovenskega delavstva, delež ženske delovne sile pa je bil največji v Jugoslaviji. Avtor uvodoma poda okvirni razvoj sindikatov v Sloveniji, nato pa opiše delovanje sindikalnih organizacij v Kranju, materialni položaj delavstva, mezdni sistem itd.

Članek Olge Janša-Zorn osvetljuje dogajanja na kranjski gimnaziji med obema vojnoma. Gimnazija je v šolskem letu 1918/19 postala povsem slovenska. V razpravi je podan opis učnih predmetov, problem šolnin in dijaške kuhinje za revnejše dijake. Nemške oblasti so 27. aprila 1941 prepovedale pouk na kranjski gimnaziji, nastalo je nemško učiteljskišče. Drugi del opisuje dijaška društva, na koncu pa je dodana še razpredelnica o učnem osebjju, učnih uspehih in dijakih ter seznam učiteljev v gimnaziji v obdobju med obema vojnoma.

Prvi del prispevka Črtomira Zorca Časopisje, tiskano v Kranju (1900—1950) opisuje pet tiskarn, ki so delovale v Kranju: tiskarna Ignacija Reša, tiskarna Primoža Lampreta, tiskarna Tiskarskega društva, tiskarna Sava in majhna tiskarna v Stražišču, last Albina Pogačnika. Na koncu članka je še pregled vseh periodičnih tiskov, ki so jih natisnile tiskarne v Kranju med leti 1900 in 1950.

Janez Kopač

Loški razgledi XXII. 1975, izdalo Muzejsko društvo v Škofji Loki, 310 str. + oglasi

Letošnji Loški razgledi so po svojem konceptu ostali zvesti prejšnjim številkam. Arheolog T. Knific na osnovi primerjave z drugimi arheološkimi najdišči natančneje določa čas nastanka grobišč Srednje Brdo in Kranj—Gorenje Sava. V pojasnilo je objavljenih več ilustracij.

Osrednji prispevek v Razgledih je prav tako arheologa V. Šribarja članek o nekdanjem freisinškem trgu Gutenwerthu na Dolenjskem na osnovi dosedanjih izkopavanj. Tu čaka arhologe in zgodovinarje še ogromno dela pa tudi zanimivosti. Trg ob kolenu Krke je prvič omenjen leta 1251. Bil je sedež kaštelana freisinške posesti na Dolenjskem; tu je bila kovnica, iz katere je krožil denar v 13. stol. tudi po Hrvaškem in Ogr-

skem. Predvsem pa je pomembno »to, kar lahko sklepamo za druga mesta na temelju delno ohranjenih virov ali redkih stavbnih ostankov, spoznavamo pa na Otoku preko obsežne in vsestranske arheološke dokumentacije.«

E. Cevc se v razpravi Po sledovih stavbarja Andreja iz Loke ponovno vrača in dopolnjuje razprave o loškem rojaku; sedaj govori predvsem o njegovem delu na Primorskem in Beneški Sloveniji, kjer so se dobro uveljavili gorenjski stavbni mojstri v raznih cerkvah. Opozori tudi na doslej neznanega stavbarja Casperja iz Tolmina.

O zlatih oltarjih na Škofjeloškem med leti 1670 in 1690 piše M. Železnik. Sedem od oltarjev tega časa pripisuje isti — Jamškovi — delavnici iz Škofje Loke, ki je slikala in rezbarila.

F. Štukl obravnava srednjeveški Kamniti most v Škofji Loki: priprave in razširitev leta 1888 ter težave pri zbiranju denarja za kritje stroškov v znesku 3300 gl.

I. Sedej razglablja, kako je med drugim družbeni položaj vaščana močno vplival na zunanji videz njegovega doma. Za Škofjeloško — cerkljansko hišo, ki naj bi bila prevladovala na Škofjeloškem, je mnenja, da je značilna predvsem na robu tega ozemlja, v obeh dolinah pa je »alpsko učinkujoča baročna hiša«.

P. Blaznik posveča svojo študijo Bitnju in franciscejskemu katastru na osnovi elaboratov, ki so nastali sočasno s katastrom. Najbolj je po viru vprašljiv donos njiv, ker so zaradi obdavčitve na tej osnovi kmetje prijavljali nekajkrat nižji pridelek oz. donos.

F. Planina geografsko obdeluje vasi ob ustju Brebovnice, kjer bo rudnik urana močno vplival na njih bodočo vlogo in zunanji videz. V štirih tu obravnavanih vaseh se samo še petina ljudi ukvarja s kmetijstvom. Zelo temeljito je prikazal gospodarsko in družbeno spreminjanje v vaseh okoli Starega vrha v Selški dolini S. Logonder. Tu je še polovica prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu, uveljavlja pa se kmečki turizem.

M. Dolenc raziskuje in objavlja zanimivosti o ljudskem zdravljenju oz. o medicinskih knjigah, ki jih je po dosedanjih ugotovitvah ohranjenih največ na Škofjeloškem.

Zdravnika T. Košir in M. Kocijančič pišeta o loškem rojaku dr. Ludviku Gerbcu (1805—1880). Znan je postal zlasti po raziskavah o zastrupljanju rudarjev z živim srebrom v Idriji, kjer je bil dalj časa njihov zdravnik.

J. Žigon na osnovi analize Prešernovega življenja med aprilom 1831 in aprilom 1833

dokazuje, da se pesmi Dohtar, Strunam in Gazele ne nanašajo na Julijo Primic, temveč na malo znano Marijo Podboj.

A. Polenc obravnava pajke z Osovnika, A. Šercelj pa na osnovi profila pri Leskovici in drugega nad Robidnico ugotavlja spreminjanje gozdov v zgodovini.

V. Demšar je z objavo seznama vseh žrtev NOB na Škofjeloškem ugotovil, da jih je bilo kar 1017 (približno eden na 20 prebivalcev). C. Zupanc piše o partizanskih enotah in borbah v Selški dolini do leta 1943. Zanimiva so zlasti pričevanja, da so Nemci v bojih za Dražgoše pobili kakih 40 Luksemburžanov, ki so se uprli.

Med leposlovjem objavlja M. Stanonik partizanske pesmi, ki jih je zbrala na Škofjeloškem in k njim krajše komentarje. Med zapiski in poročili je razlaga o zamorcu v loškem grbu, o Železnikih in Sorici leta 1841, o poplavah v Poljanski dolini, o plavžu v Železnikih, o tem, kako so bili Soričani leta 1880 proti nemški šoli, o zavednosti slovenskih fantov v prvi svetovni vojni ter drobne zanimivosti iz arhiva v Škofji Loki. Sledita dva zapisa-spomina na začetek NOB v Škofji Loki ter poročilo o zdravstvenem varstvu delavcev v tovarni Jelovica od leta 1954 do 1974. Na kratko so omenjeni umrli rojaki v preteklem letu: akademik France Koblar, jezikoslovka Dora Pegam-Vodnik in Mici Keršmanec-Babič. 80-letnico sta praznovala Josip Žontar in Srečko Žumer ter 70-letnico Niko Žumer. Na koncu je kot vedno zapis o muzejskih izletih in Prispevek h kroniki Škofje Loke.

Vincencij Demšar

Peter Petru, Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 52, Ljubljana 1975, 32 str.

Knjižica je nastala kot eden izmed rezultatov večletnih arheoloških izkopavanj, ki so že obrodila bogate sadove in katerih del nam je sedaj prikazan. Vodnik predstavlja kot utrjeno pribežališče iz obdobja preseljevanja ljudstev Ajdovski gradec nad vasjo Vranje pri Sevnici.

Avtor nam najprej opiše njegovo krajevno lego in poda nadroben opis poti. Sledi razlaga in opredelitev bogatih arhitekturnih ostankov. Ugotovljeni sta kar dve starokrščanski cerkvi, od teh ima ena celo škofovski sedež, krstilnico, nadalje zbiralnik za vodo, stanovanjske in gospodarske stavbe, obzidje s stolpi ter pokopališče.

Že v 7. stol. pr. n. št. je bilo na griču prazgodovinsko bivališče, v 3. stol. n. št. pa je bil v bližini kamnolom in večje posestvo s pokopališčem. Nastanek pribežališča staroselskih Ilirov in Keltovs pripisuje avtor koncu 4. stol. kot posledico umika rimskih vojaških enot z donavske meje. Naselbina naj bi bila po avtorjevi domnevi upravno, vojaško in cerkveno (škofovski sedež) središče svoje okolice. Požgana je bila kaj kmalu sredi 5. stol. verjetno ob vdoru Hunov, drugič in dokončno pa okoli leta 580 od prodirajočih Slovanov. Na koncu knjižice je še kratka zgodovina odkrivanja naselbine ter seznam bližnjih arheoloških najdišč.

Pregledano in logično razumljivo besedilo dopolnjujejo številne slike, risbe in načrti, kar poskrbi, da nam življenje naselbine in utrjenega pribežališča v času pred prihodom Slovanov živo stopi pred oči.

Andrej Pleterski

Lojze Bolta, Rifnik nad Šentjurjem, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, 58, Ljubljana 1976, 32 str.

Nujno je da je tudi Rifnik, drugo, enako dobro raziskano pribežališče in naselbina iz časa preseljevanja ljudstev kot Ajdovski gradec pri Sevnici, dobil svoj vodnik.

Po uvodnem delu, kjer je natančen opis poti, nas avtor na kratko seznanj z zgodovino raziskav. Sledi razlaga prazgodovinskega grobišča (iz obdobja med leti 900 do 500 pr. n. št.) in prazgodovinske naselbine na vrhu hriba. Njeni prebivalci so se preživljali večinoma z živinorejo in poljedelstvom, naraščajočo stopnjo trgovine pa dokazuje keltski novc iz začetka 1. stol. pr. n. št. Avtor nadalje prikaže grobišče iz kocna 5. in iz 6. stol. n. št., ki leži na pobočju pod naselbino. Njen nastanek je najti že v 2. stol. in živi do konca 6. stol., ko propade zaradi požara.

Nadroben opis naselbinskih ostalin je zlasti posvečen razlagi razvoja svetišča na vrhu hriba. Tu se je iz prvotnega templja, posvečenega rečnemu božanstvu Akvoniju, razvila najprej ena starokrščanska cerkev s krstilnico, pozneje pa ji je bila prizidana še druga.

Vodnik je obogaten s številnimi risbami, zemljevidi in fotografijami. Avtor pogloblja naše poznavanje zgodovine celjske okolice v prazgodovini, še zlasti pa v obdobju preseljevanja ljudstev, v katerem je to področje za nas še posebej pomembno.

Andrej Pleterski

Jože Mlinarič, *Kostanjeviško gospostvo po urbarja iz leta 1625, Ljubljana 1970, 76 str.*

Knjiga, ki je za zgodovino kostanjeviške okolice nedvomno zelo pomembna, nam daje prikaz stanja kostanjeviškega gospostva v letu 1625. Avtor obravnava kostanjeviško posest na podlagi še neobjavljenega urbarja iz tega leta. Zaradi boljšega vpogleda v nekatera vprašanja je poleg navedenega pritegnjen tudi urbar iz leta 1588.

Gospostvo je obravnavano z dveh strani: kot lastnik posestev in kot teritorialno zemljiško gospostvo, ki je bilo imetnik deželno-sodnega okraja z vsemi pripadajočimi pravicami.

Tako avtor najprej prikaže vrste posesti zemljiškega gospostva in vsako posebej navedeno razčleni. Razumljivo opiše posamezne tipe podložniških zemljišč in njim pripadajoče pravice ter obveznosti do zemljiškega gospoda. Pri tem si pomaga s številnimi tabelami in sezname. Krajevna in ledinska imena topografsko opredeli in nekatera tudi slikovno prikaže.

Pri analizi posestnega stanja kostanjeviškega gospostva, ki je pregledno prikazano na posebnem zemljevidu, avtor ugotovi, da je bil proces delitve kmetij tedaj šele na začetni stopnji razvoja.

Za ekonomske temelje, na katerih slone podložniki, meni, da so glavna osnova preživljanja poljedelstvo, živinoreja in vinogradništvo, medtem ko so jim obrt in druge dejavnosti le dopolnilo. Stanje kostanjeviških podložnikov avtor sicer tu in tam primerja s stanjem podložnikov na nekaterih drugih gospostvih, a škoda je, da te primerjave niso pogostnejše.

Proti koncu knjige sta še opis in zemljevid deželnosodnega okraja, katerega imetnik je bilo kostanjeviško gospostvo. Vse pa zaključijo kratak povzetek bistvenih podatkov in ugotovitev.

Delo je lahko razumljivo, brez kopičenja števil, k jasnosti pa prispevajo tudi sprotne razlage nekaterih pojmov, ki jih avtor uporablja.

Prava vrednost in pomen knjige pa se bosta pokazala šele tedaj, kadar bo ustrezno obdelano kostanjeviško gospostvo tudi pred letom 1625 in po njem.

Andrej Pleterski

Jože Mlinarič, *Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234—1786, Maribor 1972, 157 str.*

Kot že v svoji prejšnji knjigi (Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625) tudi v

tej avtor večinoma obravnava področje ob spodnji Krki in tako še razširi zgodovinsko poznavanje te pokrajine. Tokrat nam predstavi posest kostanjeviške opatije od njene nastanka do propada.

V uvodnem poglavju našteje vire in hkrati poda metodologijo razreševanja imen in njih lokalizacije. Sledi pregled nastanka, razvoja ter obsega samostanske posesti. Celotno obdobje razdeli na šest časovnih odsekov, ki jih opredeljujeta različno zemljiško stanje in različna zemljiška politika kostanjeviških opatov.

Jedro knjige pa predstavlja obsežna topografija samostanske zemlje. Avtor s pomočjo spretnih in nazornih metodoloških prijemov skuša lokalizirati vse kraje, ki jih omejnajo viri in so sestavni del posesti kostanjeviške opatije.

Posebej so obravnavana samostanska gorskopravna zemljišča in dominikalni vinogradi, najprej kako so prišla v posest samostana, nato še topografija ter vse njihove omembe v virih. V zadnjem poglavju avtor prikaže še upravno razdelitev samostanske zemlje in s tem zaključijo opis celote.

Slede seznam kratic, nemški prevod poglavja o nastanku, razvoju in obsegu samostanske posesti, seznam krajev ter prav na koncu še trije zemljevidi samostanske urbane posesti.

Obravnavano delo se s prejšnjo avtorjevo knjigo v marsičem dopolnjuje, tako da obe knjigi ustvarjata neke vrste celoto ter si zato medsebojno večata pomen.

Andrej Pleterski

Janko Orožen: *Zgodovina Celja in okolice, I. del od začetka do leta 1848, Celje 1971, 672 str., II. del (1849—1941), Celje 1974, 600 str.*

Ob osemdesetletnici zgodovinarja in pedagoga prof. J. Orožna je pri Celjskem zborniku 1971 izšla prva knjiga omenjenega dela. Kot je razvidno iz njegove bibliografije v Celjskem zborniku 1971/72 (str. 331—349), se je avtor že mnogokrat ukvarjal z raziskavo zgodovine področja Savinjske doline in njene okolice, zlasti pa Celja. Kot nam pove zgornji naslov, je tudi tokrat svojo pozornost posvetil temu okolišu in združil svoje znanje o njem v obsežno obravnavo njegove zgodovine od prvih znanih podatkov do časa pred začetkom narodnoosvobodilnega boja. Avtor ima v načrtu še tretjo knjigo, ki bo posvečena zgodovini obdobja po 1941.

Od opisov prvih sledov iz prazgodovinske dobe preide pisec na čas Ilirov, Kelto, do

rimске osvojitve vzhodnoalpskega prostora. Prikaže rimski način življenja in uprave, tedanjo sliko Celeje in njeno prometno povezanost v rimski dobi. Sledi obsežno poglavje o zgodnjem in visokem fevdalizmu, ki začne z opisom naselitve Slovencev, njih družbene strukture in padca pod tujo nadoblast. Avtor nato govori o posestnih razmerah v Savinjski dolini ter se s precejšnjo mero simpatije osredotoči na pripoved o Celjskih grofih; to poglavje zajema večji del srednjeveške zgodovine v prvi knjigi. V pozni fevdalni dobi opiše prevzem celjske dediščine po Habsburžanih in takratne upravne in posestne razmere celjske sosesčine. Nadaljuje z upravnimi reformami Marije Terezije, prikazom uprave, obrti in trgovine mesta Celja ter podeželskih upravnih enot, pri čemer našteje vse okoliške občine in njim pripadajoče katastrske občine. Precej na kratko opravi z gospodarstvom in družbo, z opisom kmečkih uporov in idejnih struj, na široko pa se razgovori o tedanjem šolstvu in njegovi preobrazbi.

Drugi del začne z odmevi revolucije 1848/49 v Celju, omenja idejo Zedinjene Slovenije ter prikaže novo upravno razdelitev. Sledi opis izgradnje Celja, njegove uprave in gospodarstva, volitev in uprave sosednjih občin in katastrskih občin ter njihovega gospodarskega napredka na kmetijskem rudarskem in industrijskem področju. Celjsko in okoliško šolstvo je tudi tu deležno precejšnje avtorjeve pozornosti, enako tudi spopadi slovenstva in nemštva. Pisec nato opiše vpliv leta 1848 na kulturo, nastajanje novih društev, volitve in probleme državnega zbora. Prikaže upravo, mestni razvoj in nove dejavnosti v obdobju stare Jugoslavije. To je čas pospešenega osveščanja delavskega razreda in njegovih organiziranih nastopov. Opisu razvoja župnij sledi še ponazoritev stanja šolstva, društev in zdravstvenih ustanov.

V prvem delu so na koncu vsakega večjega poglavja zbrani viri in literatura, drugi del pa ima navedbo literature o obravnavanih problemih na koncu knjige.

Avtorjevo marljivost in znanje kaže množica konkretnih drobnih podatkov, ki jih je zbral za posamezne probleme (pri opisu posestnih razmer npr. navaja vrsto listin o podelitvah in darovanjih, našteva posestnike za vsako hišo v mestu in okolici). Ponekod število drobnih navedb že kar čezmerno narase, tako da po svojem obsegu včasih presegajo marsikatero poglavje, ki bi po svoji teži zaslužilo več prostora. To nesorazmerje ruši vtis sistematičnosti celotnega dela. Mor-

da bi bila nekatera od obširnejših poglavij bolj prikladna kot predmet samostojnih razprav, medtem ko bi za knjigo, kot je ta, zadoščal izvleček in končni sklep ob gradivu, ki pa ju tu pogrešamo. To zadnjo pomanjkljivost bi marsikje lahko odpravilo nekaj tabel, katerih število v knjigi je preskromno.

Čeprav je bil to avtorjev cilj, delo ne daje neke povezane, celovite zgodovine Celja kot mesta, ampak bolj vrsto raznovrstnih študij, ob katerih je samo bistvo dogajanja zabrisano. To je na eni strani posledica pomešanosti obravnavanja zgodovine Celja in njegove okolice, na drugi strani pa nesorazmerne pozornosti, ki jo avtor posveča posameznim poglavjem, pač glede na gradivo, ki ga je imel za posamezne probleme na razpolago.

Gospodarska, družbena in kulturna zgodovina so na splošno nekoliko preveč zastavljene za politično in upravno zgodovino, razen kar zadeva šolstvo in društva, ki so res obsežno in temeljito obdelana.

K bogatemu slikovnemu gradivu, ki ga knjiga ima, bi bilo nujno treba dodati vsaj še nekaj geografskih ponazoritev v obliki kart, ki bi za starejše razdobje prikazovale politično razdelitev in nakazovale meje gospostev, za novejši čas pa meje posameznih občin.

Ob knjigi takega obsega pogrešamo tudi register, ki pa bo morda na vrsti v tretjem zvezku. O sami vsebini nas podrobno kazalo, s katerim se knjiga ponaša, dovolj dobro informira, vendar bi delo za nadaljevanje študija o zgodovini Celja in njegove okolice mnogo pridobilo, če bi bilo opremljeno tudi z opombami.

Darja Grafenauer

Josip Žontar: Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za občo in narodno zgodovino, Dela 18, Ljubljana 1973, 263 str.

Žontarjevo delo sega v kritično in razgibano obdobje zgodovine avstrijskih Habsburžanov, saj gre za čas, ki sta mu vtisnila pečat povečujoči se pritisk države Osmanov in boj za ogrsko krono, obenem pa tudi čas, ko so se Habsburžani dvignili med najpomembnejše evropske kneze, s Karlom V. združili v rokah mogočno ozemlje in se tako znašli v središču pozornosti in političnih kombinacij ostalih evropskih sil. V takih razmerah je bila informacija o nadaljnjih načrtih Tur-

čije, njeni pripravljenosti na posebne dogovore s posameznimi evropskimi državami in odnosih v njenem vrhu za dedne dežele kot najbolj izpostavljeni evropski del tako rekoč odločilnega pomena. Obveščevalna služba Ferdinanda I., Maksimiljana II. in Rudolfa II. se je uspešno vključevala v očitno zelo živo poizvedovalno dejavnost zainteresiranih evropskih dežel, za nas pa je tembolj zanimiva, saj so v njej južni Slovani igrali pomembno vlogo. Pred Žontarjem se ni naloge lotil še nihče in je tako s svojim raziskovanjem zaoral ledino. Po dolgoletnem delu predvsem na arhivskem gradivu (ob opozorilu na to gradivo Žontar posebej naglašja pomen fonda »Turcica« v dunajskem državnem arhivu) je prikazal delovanje 11 izbranih obveščevalcev dobe in zarisal značilnosti obveščevalne in protiobveščevalne dejavnosti v jadranskem prostoru in Levanti; v knjigi ni zajel dela vojaške obveščevalne službe, o kateri pripravlja posebno razpravo.

Žontar uvede bralca v problem z dvema uvodnima poglavjema: tako najprej opozori na obe središči obveščevalne dejavnosti ob jadranski obali, ki sta bili ob živi trgovini z Levanto z novicami iz Turčije najhitreje seznanjeni: Benetke in Dubrovnik. Obe mesti sta si v težnji po ohranitvi trgovskih stikov in v skrbi za svojo politično samostojnost prizadevali omejevati delo tujih obveščevalnih služb in sami usmerjati pretok zaupnih informacij, njuna obveščevalna politika pa je zanimivo odmevala razmerje sil v tedanjih meddržavnih odnosih. Posebno Dubrovnik naj bi zaradi svoje geopolitične izpostavljenosti Habsburžane opozarjal na nevarnosti, ki so jo zanj pomenili obveščevalci s prenašanjem novic iz Turčije. Seveda ta opozorila kot tudi odkrit nastop proti habsburškemu agentom poizvedovalne dejavnosti nista mogla preprečiti. Poročila o razmerah v turškem cesarstvu in načrtih turške politike so bila prepomembno pomagala habsburške diplomacije; kot razkriva avtor v drugem poglavju razprave Habsburžani celo niso organizirali le svoje obveščevalne službe v Levanti, temveč so se pri zbiranju informacij posluževali tudi v splošnem raširjenega prestrežanja in zadrževanja poslancev svojih nasprotnikov. Praksa naj bi bila posebej značilna za Ferdinanda I., ki je poizkušal z oteživijo stikov med Ivanom Zapoljo in njegovimi zahodnimi zavezniki prvega osamiti v boju za ogrski prestol.

Težišče Žontarjevega dela je nato v prikazu dejavnosti 11 habsburških obveščevalcev 16. stoletja. Kar osem med njimi (Ivan Pastor ml., Mihael Bučinič, fra Bernardin

Pomazanič, Marin Zamanja, Damiano Beneša — z imenom Angelo Caraffa, Marino Kabužić — z vzdevkom »Conte d'Elia«, Julio Caraffa — njegovega pravega imena avtorju ni uspelo odkriti in Nikolaj Ferduci) je delovalo že v prvi polovici stoletja, ko je bila zaradi vse večjega pritiska in turško-avstrijskih vojnih spopadov avstrijska obveščevalna dejavnost močno razgibana. Z Mihalom Černovičem naj bi nato v petdesetih letih stoletja habsburška obveščevalna dejavnost v Turčiji dosegla svoj vrh. Žontar mu je v delu posvetil posebno pozornost. Černović (potomec črnogorskih Crnojevičev) je namreč leta 1558 postal veliki dragoman beneškega baila, imel je dostop na turški dvor, kjer je bil očitno priljubljen in zato o dogodkih natančno in hitro obveščen. Stike je navezal celo s perzijskimi obveščevalci, svoja tajna poročila pa pošiljal kar z običajno beneško pošto. Potem, ko so mu prišli leta 1563 Benečani na sled, je postal svetovalac cesarja Maksimiljana in je v tej službi še večkrat potoval v Istanbul. Vrsto poročevalcev sklene Žontar s Štefanom Kenderessyjem (dvojnimi agentom s prav zanimivo življenjsko zgodbo) in Francem Jurkovičem; dejavnost teh dveh mož sega že v obdobje, ko je začela tajna obveščevalna služba avstrijskih Habsburžanov izgubljati na pomenu. Nikakor ne preseneča, da so bili med obveščevalci v večini trgovci, saj so bili le-ti stalno na poti in sami radi na tekočem z najnovejšimi novicami, obenem pa so s trgovanjem kaj lahko prikrili svoje tajno delovanje. Med enajstimi obveščevalci je bilo nadalje kar pet dubrovčanov, kar ponovno priča o pomenu in vlogi Dubrovnika v prenašanju zaupnih vesti iz Levante. Zanesljivost poročil posameznih obveščevalcev je bila seveda različna, prav tako obseg njihovega poročanja in tudi Žontar se posameznikov loteva različno obširno.

Zadnje poglavje razprave je kratek pregled politike in diplomacije avstrijskih Habsburžanov v prvi polovici 16. stoletja, v katerem je avtor podrobneje zarisal nasprotja med Karlom V. in Ferdinandom I. Po njegovem mnenju sta prav Ferdinandova vztrajnost in nepopustljivost v marsičem pripomogla, da niso Turki vdrli globlje v Evropo.

Žontarjevo delo je torej pomemben prispevek tako k južnoslovanski zgodovini kot diplomatski zgodovini Habsburžanov, mestoma — posebno v opisih usod in dejavnosti obveščevalcev — pa prerašča v že kar nepotobranje. Naj sklenemo z mislijo Andreasa

Moritscha v »Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung (LXXXIII Band, 1/2 Heft, Wien-Köln-Graz 1975): z razpravo avtor ne posreduje le v pogleda v obveščevalno dejavnost 16. stoletja in njene tehnike, temveč s prikazom vsebine številnih poročil bogati že znano z novimi detajli in tako dokazuje, da lahko prav raziskovanje tajnih služb odpira mnoge nove vidike. Razprava ima obsežen povzetek v nemškem jeziku.

Peter Vodopivec

Peter Fister, Arhitektura slovenskih protiturških taborov, Slovenska matica, Ljubljana 1975, 188 str.

Pojem slovenskega protiturškega tabora je imel v slovenski historiografiji zagotovljeno sicer pravo mesto, toda v praksi so bili tabori povsem nedokumentirani in neraziskani. Večina raziskovalcev turških vpadov se je včasih mimogrede, zelo redko pa bolj podrobno dotaknila taborov. Avtorji so skušali le evidentirati obstoječe objekte, ne da bi se spuščali v ugotavljanje njihove tipologije in funkcije. Razen Valvazorja, ki je pa v svoji »Slavi vojvodine Kranjske« dal le bolj topografski opis, so ostali tabori zgodovinsko skoraj neobdelani. Šele v zadnjem času je bilo taborom posvečeno več pozornosti (Jug, Tancik) vendar so mnoge uganke ostale nepojasnjene. Edino za Koroško in deloma za Štajersko je uspelo nekaterim raziskovalcem podrobneje obdelati vsak tabor posebej.

Z novega zornega kota je obdelal protiturške tabore na slovenskem ozemlju Peter Fister. Avtor si je zadal nalogo, da ponovno ovrednoti protiturške tabore, s tem da jih iztrga iz anonimnosti ljudskega izročila ter jih uvrsti med prave kulturne spomenike. Za njega so protiturški tabori materialni ostanek in dokument enega najtežjih obdobj, v zgodovini slovenskega človeka.

Pri zbiranju gradiva je avtor naletel na precejšnje težave. Arhivski in drugi pisani viri so zelo skromni, predvsem pa niso zgodovinsko obdelani. Zato so za raziskavo preostali kot edini vir terenski ostanki in materialni viri. Ker niso znane podobne raziskave, ki bi se ukvarjale s kmečkimi fortifikacijskimi sistemi kot arhitekturo, je moral avtor izdelati tudi posebno metodologijo. Tipološka razvrstitev taborov je postala osnova študiji in velika pomoč pri samem terenskem delu. Žal so protiturški tabori doživeli že med svojim razcvetom nekaj usod-

nih udarcev, predvsem pa jih je zajelo veliko uničenje v času baroka in obdobju historizma v XIX. stoletju. V tem času so povsem propadli največji taborski kompleksi (npr. Goričica pri Domžalah). Ostali so le najskromnejši ostanki in v okviru matične Slovenije niti en popolnoma ohranjen tabor. Nekaj več jih je ohranjenih na avstrijskem Koroškem. V svoje raziskave je avtor vnesel še novo komponento. Kot izredno primerjalno gradivo se mu je ponujal pri nas skoraj neznan kompleks kmečkih utrd ob cerkvah v Transilvaniji (Romunija).

Fister pride v svojih raziskavah do nekaterih povsem novih ugotovitev glede nastanka, razprostranjenosti in številčnosti protiturških taborov. Prvi naši tabori so bili manjše utrdbe. Ko so pričeli s široko zastavljeno akcijo gradnje kmečkih utrd, je bil po letu 1470 taborski kompleks že izoblikovan tako funkcionalno kot oblikovno. Na podlagi tega ugotavlja, da je bila k nam ideja prinesena neposredno z mojstri, ki so jih gradili. To pa naj bi bili mojstri, ki so gradili tabore tudi v Transilvaniji. Seveda opozarja tudi na razlike med našimi in transilvanskimi tabori. V Transilvaniji so utrdbe gradili le svobodni kmetje kot dodatni sistem utrjenih postojank v boju proti Turkom, kasneje kot dokaz svoje samostojnosti v boju proti plemičem. Slovenski tabori pa so dokaz samosvojega kmečkega koncepta obrambe pred Turki, ki se je oblikovno sicer zgledoval drugod, vendar je moral najti povsem svoje poti, če je hotel ta ljudski sistem obrambe sploh zgraditi. Razlika obstaja torej predvsem v nastanku in funkciji. Ideja o ljudski vojaški utrdbi je verjetno prišla skupaj z imenom husitske utrdbe Tabor. Uspoštevanja vreden je tudi geografski podatek. Tabori so nastali le na ozemlju, ki je enako slovenskemu etničnemu ozemlju ne glede na razvrstitev med različne fevdalce ali na beneško oziroma ogrsko-hrvaško posest proti vzhodu. Večina taborov je zgoščenih prav sredi slovenskega etničnega ozemlja. Doba najintenzivnejše gradnje taborov je druga polovica XV. in začetek XVI. stoletja. Fister je ugotovil obstoj več kot 200 in okrog 50 v izročilu ohranjenih taborov na področju današnje Slovenije in več kot 100 taborov, od katerih so nekateri zelo dobro ohranjeni (Koroška), zunaj nje. Število, ki ga nihče od dosedanjih raziskovalcev ni predvideval!

Avtor je obdelal podrobne terenske raziskave v več poglavjih. Zanimajo ga vplivi na gradnjo taborov, kjer je pomembno vlogo igral teren, nadalje obdela gradbeni ma-

terial in išče podatke o graditeljih taborov.

Največ originalnega gradiva prinaša avtor v III. poglavju, kjer obdelava tipologijo taborov. Tabori predstavljajo številčno in oblikovno izredno bogat arhitekturni pojav, ki se je kazal v celi vrsti različnih, vendar samostojnih tipov, kot so dolinska pregrada, signalna postojanka, zatočišče, obzidana ali utrjena cerkev, taborski kompleks ali kot le gradu priključen tabor. Fistrove ugotovitve ponazarjajo številne ilustrativne rekonstrukcije taborov in drugo slikovno gradivo. Rezultat študij materialnih ostankov je tudi podrobna obdelava arhitektonskih elementov (sistem obzidja, stolpi, sistem vhodov, strelne line, obrambni hodniki).

Fister v svojem delu ne ostaja samo kot opisovalec materialnih ostankov, ampak tudi skuša ugotoviti socialno vlogo tabora v življenju našega človeka v XV. in XVI. stoletju. Tabori, ki so nastajali okoli cerkva, naj bi bili zavetje za vse in obenem prostor, kjer bi lahko hranili najpomembnejše dragocenosti (živež, živina, cerkveni predmeti). Zato so v taborskih kompleksih gradili posebne kašče. Nekateri tabori so imeli tudi utrjena zavetišča za živino.

Knjigi je dodan obširen seznam ugotovljenih, preverjenih, nepreverjenih in le domnevnih lokacij taborov na slovenskem etničnem ozemlju ter priložen zemljevid.

Knjiga o arhitekturi protiturških taborov prinaša sistematično zbrano gradivo in pomeni za zgodovino arhitekture in umetnostno zgodovino na slovenskih tleh prvo pionirsko predmetno obdelavo pri nas. Rezultati Fistrovih raziskav predstavljajo tudi izhodišče za podrobnejšo in načrtnejšo zgodovinsko obdelavo. Naj poudarim še avtorjevo misel, da protiturški tabori niso samo ljudska arhitektura posebnega tipa in nivoja, ampak tudi predstavljajo posebno slovensko ljudsko arhitekturo.

Ignacij Voje

Moritsch Andreas, Das nahe Triester Hinterland. Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis Gegenwart (v: Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas, Band VII, Wien-Köln-Graz 1969, 160 strani + 10 zemljevidov zunaj teksta

Delo je nastalo kot geografska disertacija, pisano pa je s tolikšnim občutkom za opazovanje razvojnih tendenc, da je hkrati vzoren primer krajevno-zgodovinske raziskave, ki je več kot le krajevno pomembna. Uvršča se

med pomembne monografije iz slovenske krajevne zgodovine, nastale v zadnjem času. Če poročamo o njem s tolikšno zamudo, je vzrok deloma prav v tem, da je delo tako izvirno po zasnovi in temeljito v izvedbi, da bi ga poročevalec rad kolikor mogoče nazorno povzel in prikazal, pa je prebogato, da bi se to moglo na primernem obsegu posrečiti.

V tržaškem zaledju si je avtor po različnih merilih izbral osem katastrskih občin. Upošteval je pri izbiri zlasti sestav tal, prometno lego, nadmorsko višino in posebne značilnosti, po katerih neki kraj reprezentira svojo okolico ali pa predstavlja neki tip naselij. Razvoju sledi avtor za vsako katastrsko občino posebej od prvih katastrskih map iz let okrog 1820 do časa svojega terenskega opazovanja, to je kakih 150 let. Sklepno se mu izbrani primeri razvrščajo takole:

FLIŠ: a) pokrajina mešanih kultur (Ankaran-Škofije); b) vinogradniška pokrajina (Šavrini, ki so zastopani le obrobno, in Slap na Vipavskem); c) njivsko-travniška pokrajina (Razdrto); njivsko-gozdnata pokrajina (Baraka v Brkinih). — KRAS: a) teranski (Tomaj); pašniško-travniški (del Senožec, Divača); gozdno-pašniški (del Senožec).

Poleg katastrskih in statističnih virov avtor dobro pozna literaturo, s pomočjo katere sega včasih tudi v starejše dobe. Vrsto podatkov je z opazovanjem in spraševanjem neposredno zajel na terenu in jih v knjigi povezal z drugimi. Ugotavljal je na primer zemljiščne kulture v času svojega opazovanja (1965—1966) in jih za pet katastrskih občin s pomočjo barvnih zemljevidov primerjal s stanjem okrog leta 1820. Iz primerjave izhaja vrsta zanimivih in za gospodarski razvoj značilnih sprememb, kakor popolni propad nekdanjih mešanih kultur (vinogradi, njive) v prid čistim kulturam. Opis značilne mešane kulture povzema avtor za vas Baraka po katastrskem cenilnem operatu: posamezne vrste trt so bile med seboj oddaljene 6—7 metrov. V vsaki vrsti so bile trte sajene v skupinah po 4—5, na vsako skupino pa so prišli še po eno drevo in 3—4 koli. Trte so razpenjali v višini do enega metra od tal. Na hektarju mešane kulture je bilo v povprečju 544 skupin trt, ki so zavzemale kako petino površine. Hektar mešane kulture je dajal po cenilnem zapisu povprečno 7 hl mošta. Prosta površina je služila za njivo in je dajala kakih 10 hl koruze.

Tudi glede izseljevanja terenski podatki večkrat zanimivo dopolnjujejo podatke uradne statistike: Iz Senožec so npr. nekatere družine odšle po letu 1885 na plantaže v Brazilijo, okrog leta 1900 pa se je izselitev us-

merila v ZDA. Ali drug primer: v brkinski Barki je do prve svetovne vojne število gospodinjstev naraščalo, število prebivalstva pa je po letu 1890 padalo, pri tem pa je opazen velik presežek moških. Vzrok: odhajanje deklet za gospodinjske pomočnice v Trst (64). Ali še: v Divači je pismonoša leta 1932 izvedel zasebno štetje in ugotovil, da je v tem izrazitem železničarskem naselju tedaj število priseljenih Italijanov že presegalo število domačinov (116).

Ko obdeluje avtor posamezno katastrsko občino, vzporedno upošteva tako tiste posebne značilnosti, ki se opazovalcu tako rekoč ponujajo, kot tudi tiste, do katerih se mora priklopiti z zbiranjem primerljivih podatkov po notnih kriterijih. Pri tem se uspešno izogiblje neplodnemu zahajanju v golo šablono. Tako izvedena primerjava sega v najrazličnejša področja in kaže na primer splošno nazadovanje pašne ovčereje, ki pa v vinorodnih krajih že spočetka nima posebno velikega pomena.

Za primer vzemimo obliko kmečkih domačij. V splošnem prevladuje — razen na Potojskem (87, Ubeljsko) — tip zaprte domačije ob dvorišču. Pri tem tipu pa nastopata v kolonizacijskem razvoju dve možnosti: Ali se ob delitvi kmetije poslopja stare domačije po razporedu ne spremene in nastane nova domačija zunaj starega jedra (Barka, 59; Tomaj, 27). Ali pa se deli stavbišče stare domačije in se tako stanovanjske hiše kot gospodarska poslopja v enem dvorišču čedalje bolj zgoščujejo (Ankaran / Škofije, 24, 42, 43; Slap, delitev do sedem delov, 46; Senožeče, 100; Divača, 111).

Zanimiva je tudi primerjava glede na prometno lego kraja in zlasti glede na vpliv železnice. Ankaran, Škofije, Slap, Barka in Tomaj predstavljajo naselja, za katerih razvoj promet ni imel posebne vloge. (Za Škofije je morda ta moment, pomemben v zadnjem času, prišel nekoliko premalo do veljave.) Pravo nasprotje tem krajem je Razdrto, naselje gostiln in kajž (87), katerega razvoj je še pospešila komercialna cesta iz prve polovice 18. stoletja (pripraga!), nakar je zaradi Južne železnice (1857) prometna funkcija kraja propadla in se je preusmeril v mlekarstvo (89). Nekaj podobnega je bilo v Senožečah: prvotna vas in trg sta doživela vzpon s komercialno cesto, ki je 1780 stekla blizu naselja. To se je z gostilnami, hlevi in 1820 s pivovarno razširilo ob njej. Tudi tu je železnica prizadela razvoj naselja, ki pa si je vendarle še pomagalo s pivovarno. Njena odprava leta 1926 je pomenila gospodarsko nazadovanje in je skupaj z drugimi, političnimi faktorji, ki

so redčili slovensko prebivalstvo Primorske med obema vojnama, povzročila v pičlih petih letih odselitev več kot sto oseb. Šele v Jugoslaviji so Senožeče postale primer podeželskega industrijskega centra, kar se med drugim kaže tudi v nekoliko primernejši starostni piramidi (99—106). Drugače je bilo v Divači, oddaljeni 23 km od Trsta, kar pomeni dan počasne vožnje z enosnim vozom. Preložitev komercialne ceste 1780 jo je prizadela, toda železnica (1857) ji je dala novega življenja, zlasti potem, ko je s puljsko proggo (1876) postala pomembno vozlišče. Zaradi železnice in njenih pomožnih obratov je število prebivalstva močno naraslo, posebno še, odkar je Divača postala jugoslovanska.

Na podobne primerjave in gradivo za primerjave naletimo v knjigi skoraj na vsaki strani. Naj le še omenim, da se sodobna problematika slovenskih naselij v tržaški okolici pojavlja na mnogih mestih knjige, tako posredno (npr. porazna starostna piramida v brkinski Barki), kot tudi neposredno (npr. v sklepnem opozorilu na naglo propadanje obsežnih kompleksov obdelovalne zemlje). Ne gre sicer pri tem za odkritja, pač pa za zelo nazorne predstavitve.

Do prave podobe o obravnavani problematiki in o izsledkih more pripomoči le branje knjige; knjižno poročilo more — še posebej v tem primeru — kvečjemu zbuditi radovednost. Vsaj nekateri deli Moritscheve knjige bi zaslužili, da bi izšli tudi v slovenščini. Tedaj bi lahko premislili tudi o nekaterih terminoloških vprašanjih (npr. frankovski srednji vek, 21) in našli adekvatnejši izraz za »državno« lastnino.

S. Vilfan

Škrbina na Krasu. Izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva k zgodovinski in etnološki podobi vasi. Ur. Branko Marušič. Nova Gorica 1975, 80 str.

Četrty zvezek zbirke »Berila«, ki jo izdaja Goriški muzej od 1971 dalje, prinaša tri prispevke o vasi Škrbina na Krasu. Prvi je izpod peresa goriškega zgodovinarja Štefana Kociančiča (1818—1883) in je prevod iz latinščine. Latinski tekst je nastal leto dni pred avtorjevo smrtjo, ko je bil na zdravljenju na deželi — v Škrbini. Tu je iz ohranjenih urbarjev in listin skušal izluščiti čimveč podatkov za zgodovino kraja. Prispevek je bil prvič natisnjen tri leta po avtorjevi smrti (1886) v goriškem nadškofijskem listu »Folium periodicum Archidioceseos Goritensis«.

Drugi članek je ponatis narodopisnega zapisa o Škrbini, ki ga je že leta 1954 objavil v Koledarju Mohorjeve družbe v Celju škrbinski rojak Anton Fakin in nosi naslov Kraška vas Škrbina.

Avgust Dugulin-Maks Potokar pa je s spomini Škrbina v boju za svobodo prispeval gradivo, ki še ni bilo objavljeno. V uvodnem delu podaja kratek historiat vasi do prve svetovne vojne, sledi podrobnejši opis Škrbine med obema vojnoma, zlasti so zabeleženi začetki revolucionarnega boja proti fašizmu. Poseben poudarek pa je dal avtor, ki je bil sam med aktivnimi udeleženci NOB v domačem kraju, celotnemu obdobju narodnoosvobodilnega boja. Sledijo še statistični podatki o udeležbi Škrbincev v NOB in zapis o spomenikih in spominskih ploščah v vasi.

Berilo zaključuje kratek oris zaselkov, ki spadajo k Škrbini (Šibelje, Mihajli, Rubije).

Olga Janša-Zorn

Steinhart Friedrich, Der Kärntner Abwehrkampf aus staatsrechtlicher Sicht. Tipkopisa disertacije na fakulteti za pravne in državne znanosti dunajske univerze, Dunaj 1970, 113 str. + priloge

Petdesetletnica koroškega plebiscita leta 1970 je nedvomno pogojila Steinhartovo disertacijo. Med vprašanji pravne narave, ki jih delo zajema, so tudi vprašanja kot pravica do samoodločbe, vprašanje plebiscita in podobno, še posebej pa bi omenili pretres veljavnosti znanega člena 19 decembrske ustave iz leta 1867 ter problematike manjšinskih zaščitnih določil senžermenske mirovne pogodbe iz leta 1919.

Vzrok, da skušamo tudi slovenskemu bralcu približati Steinhartovo delo, je več obrobni opozoril na koroško plebiscitno dogajanje, povzetih iz dunajskih arhivov. Tu naj opozorimo na takratna avstrijska opozorila do mejnih vprašanj. Iz povzete dokumentacije je videti, da je šlo tu za dvojno merilo: medtem ko se je za češke dežele zahtevala njihova delitev po jezikovnem principu, so se za Koroško poudarjali zgodovinski, gospodarsko-zemljepisni in prometno-tehnični argumenti. To pa so bili po drugi strani argumenti, s katerimi so Čehi skušali ohraniti integriteto dežel češke krone... V tej zvezi je zanimiv (v disertaciji žal nedatiran) dopis Otta Bauerja Karlu Rennerju, po katerem Avstrija ne more nastopati pred tujino (pač v koroškem vprašanju) z istimi stališči, kot to delajo Čehi za svoje dežele. Kar se tiče

Koroške, Steinhart opozarja, da so jo imeli Nemci za svojo deželo, medtem ko se »niso mogli popolnoma identificirati« s češkimi deželami, ter bili zato tam »v akcijah zavirani ter omejeni na defenzivo v najširšem pomenu«.

Vsakdo, ki bi želel napotke za nadrobnejši študij znane misije Američana Shermana Milesa iz začetka leta 1919 na Koroškem ter o predhodnih avstrijsko-slovenskih pogovorih o določitvi demarkacijske črte na koroškem prostoru, bi našel v Steinhartovi disertaciji več napotkov za nadaljnje delo v dunajskih arhivih.

Zanimiva je v disertaciji tudi instrukcija Otta Bauerja avstrijski delegaciji, ki se je po prvi svetovni vojni udeležila pariške mirovne konference. Instrukcija se je sicer nanašala na morebitno češko zahtevo po zaščiti češke manjšine na Dunaju, vendar pa dejansko kaže gledanje uradne Avstrije na vprašanja manjšinske zaščite vse do danes. Tako je Bauerjeva instrukcija zavračala morebitno zaščito za češko manjšino in ob tem med drugim poudarjala, da so dunajski Čehi obsojeni na propad in asimilacijo. Predvsem poučno je navodilo, po katerem naj bi se člani delegacije pri vračanju zahteve po manjšinski zaščiti sklicevali na težave tehnične narave, tako da bi ne bilo vidno, da Avstrija zavrača manjšinsko varstvo. Ob koncu instrukcija pribija: »... ne moremo dovoliti, da bi prišlo do dogovora o manjšinski zaščiti, vendar tako, da bi nam ne mogli očitati, da želimo manjšinam delati silo«.

Tone Zorn

Partizanski dnevnik (od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945), kserografirana izdaja, Nova Gorica, — Koper — Ljubljana 1975

Izdaja tiskanih števil »Partizanskega dnevnika« je prvi del uresničenja pobude, ki jo je dal v slavnostni številki »Primorskega dnevnika« 22. decembra 1968 Stanko Renko, da je »potrebno pomisliti tudi na faksimilirano izdajo vseh med borbo izšlih števil.« Goriški muzej iz Nove Gorice je poleti 1972 sprožil zamisel, da bi Partizanski dnevnik izšel v faksimiliranem ponatisu v dveh knjigah: posebej naj bi izšle ciklostilne številke od 1 do 234 (1943—1944), v drugi knjigi pa tiskane od 235 do 349 (1944) in od 1 do 89 (1945). Zamisel so podprle družbenopolitične organizacije, posebej pa še Zveza združenj borcev NOV občine Nova Gorica. Ker so ugotovili, da niso ohranjeni vsi ciklostilni izvodi, se je Goriški muzej povezal z In-

štitutom za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, ki hrani vse tiskane izvode dnevnika. Faksimilirani ponatis tiskanih številke naj bi izšel za 30-letnico »Partizanskega dnevnika«, izdaja pa se je zavlekla za dve leti. Založbama Partizanska knjiga in LIPA iz Kopra sta priskočili na pomoč Skupščina občine Nova Gorica in Ljubljanska banka.

Gradivo sta zbrala in uredila Marjeta Čampa, bibliotekar na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, in Branko Marušič, ravnatelj Goriškega muzeja v Novi Gorici. Kot navaja Čampova v uvodu, ne gre za pravo faksimilirano izdajo, ker so imele tiskane številke lista kar šest različnih formatov. Izdajatelj Goriški muzej in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja sta se po poprejšnjih posvetovanjih odločila za skupni format 35 × 25 cm, ki je format večine številke drugega letnika. Tako Čampova kot tudi dr. Joža Vilfan v uvodih navajata, da čakajo na ponatis še ciklostirane izdaje, kar pa bo težko iz dveh razlogov: ni ohranjena kompleta pa tudi ponatis ciklostiranih izdaj je velik tehničen problem. Prav tako pa je v načrtu še tretja knjiga z daljšim spremnim tekstom s kritičnimi opombami, pojasnili, pregledi, sezname in podatki.

Zgoščene, vendar pa kljub temu natančne in pregledne opombe za tiskane številke »Partizanskega dnevnika« vsebujeta že uvoda dr. Vlfana in še zlasti Čampove. Poleg pregleda zgodovine »Partizanskega dnevnika« navaja Čampova še vsebino lista, obseg dnevnika in njegovo naklado, likovno opremo, format in druge podatke o listu.

Tako je navedeno, da je začel »Partizanski dnevnik« izhajati kot glasilo Triglavске divizije NOVJ (kasnejše XXXI.) 26. 11. 1943 v 400 izvodih, razmnoženih na ciklostil v vasi Zakriž nad Cerknim. Kasneje je naklada narasla na 1000 izvodov. List so spremenili v glasilo IX. korpusa, s 1. junijem 1944 pa v glasilo OF za Primorsko in Gorenjsko. V ciklostirani izdaji je dosegala največjo naklado 4000 do 5000 izvodov. Tiskati so list začeli v tiskarni »Doberdob« (prej »Julij 63«) v grapi Goveu pod Gorenjo Tribušo v noči od 4. na 5. september 1944 v formatu 35 × 25 cm in z naklado 4000 izvodov. Številko 248 je 18. 9. že prevzela v delo tiskarna »Slovenija«. Delo tiskarn je posebno trpelo med sovražnimi ofenzivami, najbolj med zadnjo marca 1945, ko sta se tiskarni »Slovenija« in »Doberdob« (ta pri Stopniku ob Idrijci) znašli v sovražnem obroču, vendar pa sta delali dalje. Dnevnik je izhajal, čeprav z zamudo in nižjo naklado. Obe tiskarni sta delali do 1. maja 1945. V Trstu so zasedli tiskarno »Il

Piccola« in natisnili tri številke »Partizanskega dnevnika« v njej. Prva številka naslednika tega lista »Primorskega dnevnika« je izšla 13. maja 1945 v 30.000 izvodih.

Zanimiva je ugotovitev, da so po vojni v Sloveniji izšle štiri izredne izdaje Partizanskega dnevnika; 18. 5. 1947 (obnovitev tiskarne »Slovenije«), 5. 9. 1953 (zborovanje na Okroglici), 4. in 8. 9. 1963 (20-letnica primorske vstaje in srečanje v Cerknem) in 3. 6. 1964 (obnovljena bolnišnica »Franja«).

»Partizanski dnevnik« je imel več ali manj ustaljeno obliko. Pod glavo lista-glasila Osobodilne fronte za Primorsko in Gorenjsko je bil v vseh številkah do konca leta 1944, razen v štirih, citat predvsem politično-aktualne vsebine. Večina jih je bila Kardeljevih, Kidričevih in Titovih. Na prvi strani je bil uvodnik. Največ so jih napisali dr. Joža Vilfan, Bogdan Osolnik in France Bevk. Na prvi in deloma tudi na drugih straneh so bile novice iz sveta, posebej položaj na bojiščih, kjer je imelo glavno težo poročanje o bojih Rdeče armade. Novice z zahodnih front so po pravilu manj opazne. Posebej važne in dragocene so gotovo krajevne vesti. List je imel še rubrike: Mladinske vesti, Drobne novice, Po Jugoslaviji, Žena v borbi.

List praviloma nima ilustracij, niti fotografij. Edina fotografija je Titova, izšla pa je v številki, ki so jo tiskali v Trstu 3. maja 1945. Izjema so nekateri linorezi. Tako je v 299. številki 2. letnika linorez — portret Franca Rozmana-Staneta, v 79. številki 3. letnika pa Franklina Delana Roosvelta (in seveda ne Theodorja Roosvelta), v 75. številki istega letnika pa Fjodora I. Tolbuhina. V številki 248. 2. letnika je velik linorez partizanskega borca. Posebej lepe ilustracije pa so v prazničnih številkah lista ob osvoboditvi Beograda, za božič 1945 in ob prihodu Rdeče armade na slovenska tla. Linorez ob osvoboditvi Beograda je v rdeči, božični v modri barvi, ob prihodu Rdeče armade v Slovenijo pa je modro rdeč.

Omenjeni sta tudi dve številki, katerih grafična podoba je nekoliko drugačna. Številka 252 iz 2. letnika je ohranjena samo v tipkopisu in sploh ni bila natisnjena. V izdaji ni ponatisnjena v originalni obliki, ampak so članki razporejeni podobno, kot je bilo v navadi, vendar na novo. V naslednjih številkah so bili objavljeni nekateri izmed teh člankov. Številka 85 iz 3. letnika pa je izšla v dveh izdajah: v tiskarni »Sloveniji« in v še neugotovljeni goriški tiskarni. Obe izdaji sta reproducirani.

Po zaslugi že omenjenih znanstvenih institucij in organizacij, ki so prispevale sred-

stva, so zdaj tiskane številke »Partizanskega dnevnika« dostopne širši javnosti. Gotovo je v tem primeru faksimilirana izdaja povsem na mestu, kar pa ob mnogih drugih priložnostih, predvsem zunaj zgodovinskega okvira ne bi mogli govoriti. Izdaji močno koristi uvod, ki postavi »Partizanski dnevnik« in dogodke okrog njega v pravi zgodovinski okvir in prikaže ves njegov pomen. Upajmo, da bo sta omenjeni nadaljnji knjigi kmalu sledili.

Andrej Vovko

Josip Kravos: Moje in vaše zgodbe iz let 1931—1945, Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1975, 149 str.

Založništvo tržaškega tiska je ob 30. obletnici zmage nad fašizmom objavilo spominke zapise Josipa Kravosa (1909—1972), v katerih se ta spominja dogodkov od leta 1931, ko se je preselil v Trst, se zaposlil kot krojaški delavec in vključil v slovensko družabno in ilegalno kulturno življenje vse do 1945, ko se je iz Južne Italije preko Splita s svojo družino vrnil v Trst.

Svoje spomine začenja Kravos z opisovanjem, kako se je vključil v slovenski cerkveni pevski zbor in v tako imenovano Štempiharsko družbo, kjer je med drugimi spoznal tudi takrat šestnajstletnega Pinka Tomažiča. Avtor prikazuje kulturno aktivnost takratnih tržaških Slovencev, ki je imela tudi politični in narodnoobrambni značaj. Zanimivi so opisi pevskega udejstvovanja, izletov, zbiranja v domačih gostilnah, skečev.

Novo poglavje v Kravosovih spominih se začenja, ko so ga 10. junija 1940 vpoklicali kot vojaka sanitetnega oddelka v vojaško bolnišnico v Trstu. Odpeljali so se z vlakom na Opčine, tam pa so dočakali ukaz, naj se vsi vojaki slovanskega porekla iz Julijske krajine pripravijo na odhod v »posebne bataljone«, v katere so zbirali »nezanesljive« Slovence iz Italije. Avtor dalje opisuje svojo pot do Civitavecchie, kjer je bilo zbirališče vseh »nezanesljivih«, ki naj bi jih prepeljali z ladjo na Sardinijo.

Avtor je avgusta 1940 prejel v Cagliariju ženino pismo, da je tajna policija preiskala njuno stanovanje, iz cenzuriranega pisma pa je mogel sklepati, da so aretirali nekatere njegove prijatelje. Kravosa so aretirali 7. septembra in ga prepeljali v Trst.

Zaprlji so ga v koronejske zapore, ga zasliševali o njegovih zvezah in srečanjih, ki naj bi se jih udeležil. Na zasliševanjih so ga pretepali. Po dolgem mučenju in zasliševa-

nju so ga zaradi »hudih prekrškov proti fašistični domovini« spomladi 1941 poslali v internacijo na otok San Domino v Tremutih, kjer je že bilo polno internirancev, med njimi največ komunistov na čelu z dr. Eugeniom Musolinom.

Avtor opisuje revno življenje v internaciji ob pičli hrani, ki so jo zelo neredno dovažali s celine, srečanja s sotrpini, med katerimi so bili tudi interniranci iz »ljubljske pokrajine«. Med vsemi je zelo odjeknil drugi tržaški proces in njegove žrtve.

Josip Kravos je začel na Tremutih hirati, zato so ga po zdravniškem priporočilu poslali na celino v Montecalvo Irpino. Kasneje so mu dovolili, da ga pride obiskat žena s hčerko, potem pa sta smeli ostati z njim. Maja 1943 se jim je rodil sin Marko, danes znani zamejski pesnik. Malo pred padcem fašizma so avtorja pozvali na policijo in mu povedali, da ga morajo prepeljati v Trst. Z zvižajo se je izmuznil in se skrival do padca Mussolinija.

Po osvoboditvi južne Italije se je začelo med jugoslovanskimi deportiranci gibanje, da bi se vključili v NOB in vrnili domov. Ta želja se je družini Kravos izpolnila šele marca 1945, ko so jih jugoslovanski partizani prepeljali v Bari.

Po mesecu dni, ki so ga preživeli med rojaki iz vseh koncev Jugoslavije, so se konec aprila vkrcali na ladjo »Ljubljana«, ki jih je prepeljala v Split. Nastanili so se v Kaštel Štafiliču v nekdanjem počitniškem domu slovenskih železničarjev, kasneje pa pri neki družini. Tu so proslavili prvi maj in osvoboditev Trsta, konec maja pa so dočakali tudi tako željno pričakovano vrnitev v Trst.

Drobna Kravosova knjižica ni nikakršno vrhunsko literarno delo, niti izčrpno dokumentiran prikaz dela zgodovine slovenskega primorskega ljudstva. Je pa na svoj način dragocena: je neposreden, prisrčen in pretresljiv izsek iz vsakdanjega življenja, trpljenja, radosti, upanja malega primorskega človeka, na katerega se je zgrnila vsa teža fašističnega nasilja, ki pa ji kljubuje s svojo pesmijo in vero v svobodo in bodočnost.

Knjižica nam prikaže del zgodovine od blizu, kot je ni moč razbrati iz običajnih prikazov zgodovine. Kaže nam človeka v prelomnem trenutku zgodovine. Posebno ostanejo v spominu avtorjevi opisi preprostih italijanskih ljudi, ki preklinjajo vojno in fašizem, ki ne poznajo narodnostne mržnje, ki se navdušujejo nad slovensko pesmijo, ki kljub vsem svojim napakam, smešnemu

praznoverju in revščini ohranjajo v preganjanih vero v človeka.

Zanimivi so tudi opisi malo znanega navdušenja Italijanov nad slovensko in hrvaško pesmijo, s katero povzdigujejo celo slovesne škofovske maše. Dragoceni so tudi zapisi avtorjevih doživetij v »posebnih bataljonih«, kot tudi kulturnega delovanja Slovencev v Trstu, ko niso imeli več nikakršne druge možnosti za zbiranje.

Andrej Vovko

Mladje Dokumentation zum TV-Film Fremde in der Heimat. Celovec (1976), 105 str.

Knjižica o kateri poročamo, ni historično delo ampak dokument časa v katerem je nastala. Je poučen vir za zdajšnji položaj slovenske skupnosti na avstrijskem Koroškem in kot taka mora zbuditi zanimanje zgodovinarja ter vsakogar, ki se ukvarja s problematiko slovenske skupnosti onkraj meje.

Že njen naslov nakazuje vsebino. Gre za veren natis teksta znane oddaje avstrijske

televizije Fremde in der Heimat (Tujci v domovini), ki smo jo lansko poletje videli tudi na naših ekranih. Vzporedno s tem so ponatisnjeni še nekateri teksti ter dokumentacija, ki nadrobneje opredeljujejo gradivo televizijske oddaje.

Pred bralcem se ne kaže le sedanji položaj slovenske skupnosti na avstrijskem Koroškem, ampak tudi sile, ki so v preteklosti opredeljevale odnos večinskega naroda do manjšine in je njihova vplivnost še vedno prisotna. Tu je na primer poučna izjava predsednika koroških brambovcev (Abweh-kämpferbunda) o stališčih te organizacije do slovenske manjšine ter o lastni rjavi preteklosti.

Dalje so več kot ilustrativne izjave predstavnikov večinskih političnih strank o slovenskem vprašanju, saj so zgovoren dokument pogledov teh strank na slovensko vprašanje.

Odlika knjižice pa je predvsem hitra odzivnost na določeno aktualno dogajanje. Kot taka predstavlja za zgodovinarja poučen vir za spoznavanje današnjega trenutka v slovenskem zamejstvu.

Tone Zorn

UDK 669.1(497.12 Sava/Jesenice) "17"
Sorn Jože, višji znanstveni sodelavec Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yu

Bucellemiji in Ruardi na Savi pri Jesenicah
Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 2, september 1976, str. 69-74, cit. lit. 19

Tudi okoli Jesenic na Gorenjskem so do sredine 16. stol. prevladovale domače peči za taljenje železove rude. V prvi polovici tega stoletja se je sem preselila skupina fužinarjev iz Lombardije, ki so vpejali zmogljivejši brejskanski plavž in kvalitnejše breščansko jeklo. Družina Bucellemij je bila lastnik jeklarskih obratov na Savi ok. 130 let oziroma do 1766, ko so plavž in fužine kupili člani brabantske družine Ruard. Ti so naprave povečali in se razširili z nakupom novih objektov v okolici. Ruardi so se vključili v Kranjsko industrijsko družbo d. d., ustanovljeno 1869 (Krainische Industrie-Gesellschaft).

UDK 362(497.12 Piran) "13/14"
Gestrin Ferdo, redni univerzitetni profesor, Filozofska fakulteta v Ljubljani
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

Karitativna dejavnost v Piranu v poznem srednjem veku

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 2, september 1976, str. 79-84, cit. lit. 54

Avtor v prispevku obravnava individualno karitativno dejavnost v poznem srednjem veku v Piranu. Najpogostejši motivi zanjo so bili skrb za blagoduše in za odpuščanje grehov v zvezi z mitom o vica in težnjami po »dobri smrti«. Po svojih oblikah je bila ta osebna karitativna dejavnost pravihoma neorganizirana in avtor jo prikazuje predvsem na podlagi številnih testamentov. Se pa v mestu okoli leta 1430 pojavlja tudi organizirana karitativna dejavnost v korist novega mestnega hospitala. V to stran takratnega življenja se vključujejo tudi številni v mesto doseljeni Slovani iz slovenskih in hrvatskih dežel.

UDK 793.1(497.12 Kočevje) "1928" : 866.3 Cankar
Gregorič Jože, profesor, župnik v pokojni
61360 Vrhnika, Bevke 42, Yu

Cankarjeva proslava leta 1928 v Kočevju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 2, september 1976, str. 74-79, cit. lit. 2

V članku poroča avtor o kulturnem življenju v Kočevju po prvi vojni in o kulturnem prizadevanju tedanjega kočevskega dijštva (literarni krožek, rokopišna lista »Bliskavice« in »Naši ognji-«). Na podlagi svojega dnevnika pa obširno opisuje proslavo petdesetletnice Cankarjevega rojstva, ki so jo pripravili kočevski višješolci v maju 1928: govor o Cankarju, recitacija njegovih del in uprizoritve nekaj slik iz Hlapca Jermeja, ki ga je dramatičiral Skrbinašek. Pozneje so hoteli uprizoriti še Cankarjeve Hlapce, kar pa so jim preprečili državni unitaristi in nasprotniki Cankarjeve socialne misli. Napori kočevskih dijakov dokazujejo, da je tamkajšnja mladiina Cankarja dobro poznala in visoko cenila ter se navduševala za njegove umetniške in socialne ideje.

UDK 949.712-18 "1918/1919"
Ude Lojze, višji znanstveni sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, v pokojni
61000 Ljubljana, Streliška 36, Yu

Boj za severno slovensko mejo 1918/19 v Prekmurju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 2, september 1976, str. 84-89, cit. lit. 30

Avtor posveča velik del razprave odporu in boju prekmurskih Slovencev proti jezikovni madžarizaciji pred letom 1918. Utemeljuje začetno trditve, zakaj so mogli biti prekmurski Slovenci na politično združitev s Slovenci v novi, leta 1918 ustanovljeni jugoslovanski državi, od vseh Slovencev najmanj pripravljeni in zakaj ni prišlo do izrazitejše osvobodilne vojaške akcije. Poglavitna ovira, da ni mogel slovenski general Maister tako kakor Maribor in štajersko Podravje vojaško zasedi tudi Prekmurja, da nadalje prekmurski legionarji, ki jih je bilo maja 1919 zbranih v štajerskem Ljubotenu nad 500, niso mogli stopiti v akcijo, je bilo premirje, sklenjeno 13. novembra 1918 v Beogradu med vrhovno komando vzhodne zavezniške vojske (general d'Esperey) in Karolyjevo madžarsko vlado. Na to premirje, ki so ga razlagali Madžari kot od antante jim priznano pravico, da se tudi vojaško branijo proti vsakemu svojevoličnemu spreminjanju ogrskih mej, so se čutille vezane tudi vrhovna komanda srbske vojske, dravska divizijska oblast v Ljubljani in francoska vojaška misija v Jugoslaviji. Odločitev je torej padla šele na pariški mirovni konferenci.

UDC 793.1(497.12 Kočevje)“1926”-386.3 Cankar
Gregorčič Jože, Teacher, Vicar (in retirement)
61360 Ybnika, Bevke 42, Yugoslavia

Cankar's Celebration at Kočevje in 1926

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 2, September 1976,
pp. 74-79, notes 2

The author reports in this article about cultural life at Kočevje after the First World War and about cultural endeavours of the then secondary school pupils (a literary society, manuscript magazines "Bliskavice" and "Nasi ognji"). On the basis of his diary, the author gives an extensive account of the fiftieth celebration of Cankar's birth, which was prepared by secondary school pupils at Kočevje in May 1926. Its programme consisted of a speech about Cankar, some of his works were recited and some passages from his play "The Ballif Yemey and His Rights" were staged by Škrbinšek. Later on it was intended to stage also Cankar's play "Servants", but this was prevented by state uncharitivism and by opponents of Cankar's social thinking. The endeavours of secondary school pupils from Kočevje prove that the youth at Kočevje knew Cankar well and that they highly estimated him and were thrilled by his artistic and social ideas.

UDC 949.712-13"1918/1919"

Ude Lofze, Senior Scientific Collaborator (in retirement), The Institute for National Questions in Ljubljana
61000 Ljubljana, Stenjska 36, Yugoslavia

The Struggle for the Northern Slovene Border in 1918-1919 in Prekmurje

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 2, September 1976,
pp. 84-89, notes 30

A large part of the study is devoted to the educational conditions and the to resistance and struggle of the Slovenes in Prekmurje against the Hungarian Hunzarization before 1918. The author substantiates the claim made at the outset that the Slovenes of Prekmurje were among all the Slovenes those who were least prepared for becoming politically united with other Slovenes in the newly founded Yugoslav state, explains the reasons for such a state of affairs and the reason why a more strong military action for liberation was not taken. The main obstacle why the Slovene general Maister could not take military possession of Prekmurje (as he had liberated Maribor and the Styrian Podravje), and why the legionaries from Prekmurje, over 500 of them gathered in May 1919 in Lutomer, could not start action was the armistice concluded on Nov. 13th, 1918, in Belgrade between the Supreme Command of the Eastern Allied Forces (Gen. d'Esperey) and Karoly's Hungarian government. The Hungarians interpreted this armistice as a right recognized to them by the Allies that they may use military forces against any unauthorized changing of the Hungarian border, whereas the Supreme Command of the Serbian forces, the Drava Division with its seat in Ljubljana, and the French military mission in Yugoslavia also felt obliged to observe the armistice. The final decision was thus made only at the Paris Peace Treaty.

UDC 689.1(497.12 Sava/Jesenice)“17”

Šorn Jože, Senior Scientific Collaborator, The Institute for the History of the Workers' Movement in Ljubljana
61000 Ljubljana, Trig osvooboditve 1, Yugoslavia

The Buccellini's and the Ruard's at Sava near Jesenice

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 2, September 1976,
pp. 69-74, notes 19

Until the middle of the 16th century there predominated home made furnaces for melting iron also in the area around Jesenice. In the first half of the 16th century a group of forge owners migrated here from Lombardy who introduced a more effective Brescia smelting furnace and steel as made in Brescia, which was of higher quality. The family Buccellini were the owners of steel works on the Sava river for about 130 years, or rather until 1766, when the smelting furnace and iron works were bought by the Ruard family. This family expanded the plants and bought new works in the surrounding area. The Ruard family joined the "Krajska industrijska družba d. d." (Kraisische Industrie-Gesellschaft, The Industrial Association of Carniola).

UDC 362(497.12 Piran) "13/14"

Gestrin Ferdo, Professor of History, Faculty of Arts in Ljubljana
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yugoslavia

Caritative Activity at Piran in the Late Middle Ages

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 2, September 1976,
pp. 79-84, notes 54

The author treats in this article individual caritative activity in the late Middle Ages at Piran. Most frequent causes for it were care for one's soul and for forgiveness of sins according to the myth of purgatory and man's striving after "peaceful death". As regards its forms this caritative activity was generally unorganized, and it is mainly presented on the basis of wills. Since 1430 an organized form of caritative activity can also be noticed for the benefit of the city hospital. Numerous Slavs, who have migrated to Piran from Slovenian and Croatian provinces, also take part in this aspect of life then.

UDK 323.15(497.12=30)''1929''
Zorn Tone, višji znanstveni sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani

61000 Ljubljana, Cankarjeva 5, Yu

Dve poročili iz leta 1929 o nemški manjšini v Sloveniji

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 2, september 1976, str. 89-93

Med dokumenti, ki omogočajo spoznavanje položaja nemške manjšine v Sloveniji v času med obema svetovnima vojnama sta tudi obsežnejši zbirni poročili iz marca leta 1929. Članek povzema ugotovitve in opažanja obeh dokumentov, pri čemer se še posebej ustavlja ob narodnostnih podatkih, o vprašanih manjšinskega nemškega šolstva, o kulturni dejavnosti, ter o kapitalu nemške manjšine na Slovenskem. Ob koncu je iz poročila, ki se nanaša na Slovensko Stajarsko in Prekmurje povzeto nekaj podatkov o tamkajšnji madžarski narodni skupnosti.

UDK 615.468(497.12 Vir):331.881''1936/1941''
Stiplošek Miro, izredni univ. profesor, Filozofska fakulteta v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

Delavsko gibanje v tovarni sanitetnega materiala na Viru (1938—1941)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 2, september 1976, str. 94-105, cit. lit. 40

V Kocijandčevi tovarni sanitetnega materiala na Viru, ki je začela obratovati leta 1923, je delavstvo spodbudila k sindikalnemu organiziranju velika stavka poleti 1935 v papirnici na Količevem. Spomladi 1936 se je delavstvo sklenilo vključiti v krščansko socialistično jugoslovansko strokovno zvezo. Delavstvo Kocijandčeve tovarne si je moralo z desetdnevno stavko julija 1938 izbojevati pravico do ustanovitve strokovne organizacije — sindikata. Po uspešni stavki je »Strokovna skupina tekstilnega delavstva Vir pri Domžalah« izbojevala kolektivno pogodbo, vodila več uspešnih mezdnih gibanj, prirejala prvomajske proslave, skrbela za izobraževalno in kulturno dejavnost, organizirala pa je tudi sodelovanje svojih članov na nekaterih vseslovenskih prireditvah, na okrožnih proddraginjskih shodih itd. O vplivu partije med njimi pa priča uspešna podpisovalna akcija za ustanovitev Društva prilateljev Sovjetske zveze.

UDC 615.468(497.12 VII):331.881"1938/1941"

Stiplovec Miro, Associate Professor of History, Faculty of Arts in Ljubljana
61000 Ljubljana, Aškerceva 12, Yugoslavia

Workers' Movement in the Factory of Sanitary Material at Vir near Domžale (1936-1941)

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 2, September 1976,
pp. 94-105, notes 40

In Kocjančič's factory of sanitary material at Vir near Domžale, which was opened in 1923, workers were incited to form the trade unions by a large strike at the paper-mill Kolibevo in 1935. In spring 1936 the workers decided to join the Christian Socialist Yugoslav Professional Union. The workers in the Kocjančič's factory had to win their right to establish the professional organization, trade unions, by organizing a strike which lasted for ten days in July 1936. After a successful strike "The Professional Group of Textile Workers at Vir near Domžale" won a collective contract, it led a number of successful agitations for wages. It organized a celebration on the 1st of May. It organized educational and cultural activity as well as the cooperation of its members at some performances of general Slovene significance, its participation at some district meetings organized against rising prices, and so on. The influence of the Communist Party can be seen in the successful action for the establishment of the Society of Friends of the USSR.

UDC 323.15(497.12=30)"1929"

Zorn Tone, Senior Scientific Collaborator, The Institute for National Questions in Ljubljana

61000 Ljubljana, Cankarjeva 5, Yugoslavia

Two Reports Concerning the German Minority in Slovenia Dating from 1929

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 2, September 1976,
pp. 89-93

Among the documents which enable us to get to know the position of the German minority in Slovenia in the period between the Two Wars are also the extensive collective reports dating from March 1929. The article summarizes the conclusions and observations of both documents, and it pays special attention to the above-mentioned data, questions referring to German minority schooling, cultural activity and capital of the German minority in Slovenia. In the concluding part of this report, which refers to the Slovene Styria and Prekmurje, some data concerning the Hungarian national community living there, are also given.

Stari fužinarski kraji — Jesenice na Gorenjskem. Foto M. Kambič, 1976